

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ƏHMƏD QULİYEV

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
DİPLOMATİYA TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ
VENESİYA ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ**

Bakı – 2023

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Elmi redaktor:

Tofiq Nəcəfli
tarix elmləri doktoru, dosent

Rəyçilər:

Xeyirbəy Qasımov
tarix elmləri doktoru, dosent,
Fərəh Hüseyn
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Quliyev Əhməd. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin diplomatiya tarixi məsələləri Venesiya arxiv sənədlərində. “Nəşriyyat” şöbəsi, Bakı, 2023, - 228 s.

Kitabda Venesiya Dövlət Arxivinin materialları və dövrün digər mənbələri əsasında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Venesiya Respublikası ilə diplomatik münasibətlərində türk dilinin rolu, Səfəvi şahlarının Venesiya dojlarına göndərdikləri məktubların maddi və vizual xüsusiyyətləri, Venesiyaya getmiş Səfəvi elçilikləri, diplomatik münasibətlərdə hədiyyələr mübadiləsinin əhəmiyyəti, Səfəvi – Venesiya əlaqələrində Osmanlı amilinin rolu və Səfəvi – Osmanlı müharibələri zamanı Venesiyanın tutduğu mövqə tədqiq edilir. Monoqrafiyada səfəvilərin rezident diplomatiyaya münasibətləri, avropalıların Səfəvi sarayında tərcüməçilik fəaliyyətləri və Avropa elçilərinin Səfəvi sarayında qəbulu ilə bağlı məsələlər də aydınlaşdırılır.

Monoqrafiyadan tarixçilər, Səfəvilər dövlətinin diplomatiya tarixini öyrənən tələbələr, həmçinin geniş oxucu auditoriyası faydalana bilər.

© AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. 2023

Qeyd: Monoqrafiyanın üz cildinin tərtibində “İsa və Məryəm təsvirləri olan qızılı saplarla toxunmuş məxmər parça”nın fraqmentindən istifadə edilmişdir. Bu parça Venesiyaya 1603-cü ildə Səfəvi elçisi Fəthi bəy tərəfindən diplomatik hədiyyə kimi aparılmışdır. “Palaçço Moçeniço” muzeyi, Venesiya. Foto: Fondazione Musei Civici di Venezia.

MÜNDƏRİCAT

QISALTMALAR	4
GİRİŞ	5
I FƏSİL. SƏFƏVİ SARAYINDA DİL VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ	
1.1. Səfəvi diplomatiyasının dili.....	9
1.2. Avropalıların Səfəvi sarayındakı tərcüməçilik fəaliyyətləri	24
II FƏSİL. SƏFƏVİ SARAYINDAN VENESİYAYA GÖNDƏRİLMİŞ MƏKTUBLAR	
2.1. Diplomatik məktubların maddi və vizual xüsusiyyətləri	29
2.2. Məktubların ölçüləri	35
2.3. Səfəvi məktublarında möhürlərin yerləşmə mövqeyi.....	38
2.4. Məktub qabları	41
2.5. Zəmanət (Tövsiyə) məktubları.....	45
III FƏSİL. VENESİYAYA GÖNDƏRİLMİŞ SƏFƏVİ ELÇİLİKLƏRİ	
3.1. Elçiliklərin səciyyəvi cəhətləri.....	49
3.2. Səfəvi elçilərinin Venesiyaya səfərləri və onların qəbulu məsələləri	62
IV FƏSİL. SƏFƏVİ – VENESİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ OSMANLI AMİLİ	
4.1. Venesiyanın xarici siyasətində Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin yeri.....	77
4.2. Səfəvilərin Venesiya – Osmanlı münaqişələrində tutduğu mövqeyə dair	83
4.3. Osmanlı – Səfəvi münaqişəsi və Avropa	86
V FƏSİL. SƏFƏVİ SARAY TƏŞRİFATI VENESİYA VƏ AVROPA MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ	
5.1. Səfəvi diplomatiyasının səciyyəvi cəhətləri.....	91
5.2. Səfəvi diplomatiyasında qonaqpərvərlik ənənəsi.....	95
5.3. Səfəvi sarayında diplomatik hədiyyələrin mübadiləsi.....	100
5.4. Səfəvi – Osmanlı hədiyyə mübadilələri venesiyalıların gözü ilə.....	103
5.5. “Hədiyyələrin təkrar mübadiləsi”.....	117
5.6. Səfəvi elçilərinin məktub təqdim etmə adəti	120
5.7. Diplomatiyada şifahi ismarıclardan istifadə olunması	125
VI FƏSİL. SƏFƏVİ TƏBƏƏLƏRİ VENESİYADA	131
NƏTİCƏ	150
SUMMARY	158
ƏLAVƏLƏR	162
QEYDLƏR	171
BİBLİOQRAFIYA	173
GÖSTƏRİCİLƏR	195
FOTO MƏTƏRİALLAR	209

QISALTMALAR

AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Tarixi sənədlərin Mərkəzi Arxivi-Varşava)

ASF - Archivio di Stato di Firenze (Florensiya Dövlət Arxivi)

ASV - Archivio Apostolico Vaticano (Vatikan Apostol Arxivi)

ASVe - Archivio di Stato di Venezia (Venesiya Dövlət Arxivi)

BAV - Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatikan Apostol Kitabxanası)

BNM - Biblioteca Nazionale Marciana (Marçana Milli Kitabxanası)

CDD - Consiglio di Dieci, Deliberazioni

CDP - Collegio, Documenti Persia

CEP - Collegio, Esposizioni principi

CR - Collegio, Relazione

SDC - Senato, Dispacci ambasciatori, Constantinopoli

SDeLC - Senato, Deliberazioni Costantinopoli

SDG - Senato, Dispacci ambasciatori, Germania

SDM- Senato, Deliberazione, Mar

GİRİŞ

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər¹ dövlətinin yaranması Yaxın Şərqi geosiyasi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu mühüm hadisə osmanlıların Qərbe doğru genişlənməsi və onlara qarşı Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusilə Venesiya Respublikasının yaratmaq istədikləri ittifaqa səfəviləri də cəlb etmək üçün apardıqları fəaliyyətlərlə üst-üstə düşdü. Beləliklə, “Osmanlı təhlükəsi” və qarşılıqlı ticarət maraqları Venesiya Respublikası və Səfəvilər dövləti arasında XVII əsrin sonlarına qədər davam etmiş diplomatik, mədəni və ticarət əlaqələrinin yaranmasına və inkişafına yol açmış oldu.

Son onilliklərdə XVI-XVII əsrlər diplomatiya tarixinə marağın artması və fənlərarası yanaşmalara keçidin fonunda Avropa və Yaxın Şərq arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqinə nəzərəcarpacaq dərəcədə diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Tədqiqatçılar getdikcə daha çox Avropa və Yaxın Şərqi bir-biri ilə əlaqəli və ortaq tarixə malik olduqlarını vurğulayırlar.² Bu əlaqələrin mahiyyətini, səthi tarixi və ya monomədəni perspektivdən lazımi şəkildə izah etmək mümkün deyil və bunu yalnız son orta əsrlərdə Müsəlman Yaxın Şərqi (osmanlılar, səfəvilər) və Avropa (venesiyalılar) arasında diplomatik və mədəniyyətlərarası münasibətlərin hərtərəfli araşdırılması vasitəsilə şərh etmək olar. Səfəvi-Venesiya diplomatik və ticarət əlaqələrinin sistemli və müqayisəli şəkildə tədqiqi bu iki dövlət arasındakı mü-

¹ Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixi haqqında bax: Əfəndiyev O.Ə. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

² Dursteler Eric R. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006; Natalie E. Rothman *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 2012; Ortega Stephen. “Across Religious and Ethnic Boundaries: Ottoman Networks and Spaces in Early Modern Venice”. *Mediterranean Studies*, 18 (2009), pp. 66-89.

nasibətlərin əsl mahiyyətinin üzə çıxarılmasına yardımçı ola bilər.

Fənlərarası yanaşmadan yararlanmaqla qələmə aldığımız bu kitabda əsasən Səfəvi diplomatiyasının bəzi cəhətləri, o cümlədən Səfəvi dövlətində türk dilinin diplomatiya və ünsiyyət dili kimi rolu, avropalıların Səfəvi sarayında tərcüməçilik fəaliyyətləri, Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş məktublərin material və vizual xüsusiyyətləri, səfəvilərin rezident diplomatiyaya münasibətləri tədqiq edilir. Avropa elçilərinin Səfəvi sarayında qəbulu və avropalıların Səfəvi diplomatik qaydalarını necə qavradıqları, həmçinin Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş elçiliklərin səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Bundan əlavə, venesiyalıların Səfəvi təbəələrini etnik və lingvistik mənsubiyyətlərinə görə necə ayırdıqlarını qısa şəkildə izah etməyə cəhd göstərmişik. Səfəvi şahlarının Venesiyaya göndərdikləri məktublərin material və vizual xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, həmin məktublərin tərtibatı qaydaları və ölçüləri baxımından fərqli və ya oxşar cəhətlərini aşkar etməyə çalışmışıq. Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş elçiliklərin mahiyyətini tədqiq edərkən, Səfəvi tacir-elçi sinfi içərisində şah sarayı “gərəkyaraqları” zümrəsinin yerini və rolunu müəyyən etməyə çalışmışıq. Nəhayət, Osmanlı amilinin Səfəvi-Venesiya əlaqələrinin ümumi mahiyyətinə nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün Səfəvi-Venesiya münasibətlərində Osmanlı faktorunu və Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Venesiyanın tutduğu mövqeyi təhlil etmişik.

Hazırkı tədqiqat əsəri Avropa Komissiyasının “Horizon 2020” Mariya Skladovskaya Küri Fərdi Təqaüd Proqramı çərçivəsində Venesiyanın Ka’ Foskari Universitetində 2019-2021-ci illərdə həyata keçirmiş olduğumuz “*SAFVEN-West meets East in Venice: Cross-cultural interactions and reciprocal influences between the Safavids and Venetians*” (“Qərblə Şərqlə Venesiyada qarşılıqlı təsirlər”) layihəsinin nəticələri əsasında 2022-ci ildə

Venesiyanın Ka' Foskari Universitetinin "Edizioni Ca' Foscari" nəşriyyatında işıq üzü görmüş *Safavids in Venetian and European Sources* ("Səfəvilər Venesiya və Avropa mənbələrində") adlı monoqrafiyanın əsasında qələmə alınmışdır. Bununla belə, ingilis dilində nəşr edilmiş monoqrafiyada öz əksini tapmamış bəzi məlumatlar bu əsərə daxil edilmişdir.

Mövzunun tədqiqi zamanı Venesiya Dövlət Arxivinin sənədlərindən geniş şəkildə istifadə etməklə bərabər, Səfəvi diplomatiyası ilə bağlı bəzi məsələləri araşdırmaq və aydınlaşdırmaq üçün dövrün bir çox Avropa mənbələrindən və müasir tədqiqat əsərlərindən də yararlanmışıq.

Tədqiqat əsərimizin əsas mənbə bazasını təşkil edən sənədlər Venesiya Dövlət Arxivinin müxtəlif fondlarında (*Collegio, Documenti Persia; Collegio, Esposizioni principi; Senato, Dispacci ambasciatori Costantinopoli; Senato, Deliberazioni Costantinopoli* və s.) saxlanılır. Bu fondlar içərisində Venesiya Kollegiyasına aid "Persiya sənədləri" adlı qovluğa Səfəvi hökmdarlarının Venesiya dojlarına ünvanladıkları məktublar, həmin məktublارın italyan dilinə tərcümələri və Venesiya hökumətinin Səfəvi şahlarına göndərdikləri bəzi məktublارın italyan dilində olan ilkin (qaralama) versiyaları və digər sənədlər toplanmışdır. Səfəvi elçilərinin Venesiya Kollegiyasında qəbulu ilə bağlı məlumatlar Kollegiyaya aid olan "Hökmdarların təqdimatı" adlı sənəd toplularında öz əksini tapmışdır.

Səfəvilər dövləti ilə, xüsusilə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair nisbətən geniş məlumatlara Venesiyanın İstanbuldakı daimi səfirlərinin (baylo) müntəzəm şəkildə göndərdikləri hesabatlarının yer aldığı "Konstantinopol səfirlərinin hesabatları" toplularını qeyd etmək lazımdır. Adətən, hesabatların toplusu kimi hər il üzrə tərtib olunan və italyanca "filça" (*filza*) adlanan toplularda tədqiqat mövzumuz baxımından, xüsusilə Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin təsadüf etdiyi illər üzrə məlumatlar nisbətən çoxluq təşkil edir.

"Konstantinopol qərarları" adlanan digər toplularda bəzi Səfəvi elçi və tacirlərinin Venesiyadakı fəaliyyətləri ilə bağlı

məlumatlara da rast gəlinir. “Pəriya sənədləri” adlı sistemli şəkildə tərtib olunmuş toplu istisna olmaqla, Səfəvilər dövləti ilə bağlı məlumatlar kataloqlaşdırılmamış və müxtəlif fondlarda saxlanılan toplularda səpələnmiş və pərakəndə şəkildədir. Bu da heç şübhəsiz, həmin məlumatları aşkar etmək üçün xeyli vaxtın və əməyin sərf olunmasına gətirib çıxarır.

XVI-XVII əsrlər Venesiya arxiv sənədlərinin digər bir cəhəti həmin əlyazma sənədlərinin dilinin müasir italyan ədəbi dilindən fərqlənən yerli “Veneto” dialektində (bəzən onu dil də adlandırırlar) tərtib olunması, sənədlərin mətnlərində latın və italyan dilində olan qısaltmalardan geniş şəkildə istifadə olunmasıdır.

Monoqrafiyamızı qələmə alarkən Venesiyada həyata keçirmiş olduğumuz layihənin ideyasının formalaşdırılmasında öz dəyərli məsləhət və tövsiyələrini əsirgəməmiş, lakin vəfatı səbəbindən layihənin nəticələrini görmək qismət olmamış mərhum osmanlışünas professor Mariya Pia Pedaninin (1952-2019) xatirəsini ehtiramla yad edirəm. Venesiyada tədqiqat apardığım müddətdə dəyərli tövsiyələrinə görə elmi məsləhətçim professor Simone Kristoforettiyə, Ka’ Foskari Universitetinin Asiya və Şimali Afrika Araşdırmaları şöbəsinin əməkdaşları türkoloq Elizabetta Raqaninə, Andrea Rudatisə və italyan dilində olan bəzi əlyazmaların oxunmasında göstərdiyi köməyə görə Endryu Vidaliyə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Azərbaycan dilində olan bu monoqrafiyanın müzakirəsi zamanı verdikləri dəyərli tövsiyələrinə görə AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi” şöbəsinin əməkdaşlarına öz minnətdarlığımı bildirirəm. Bundan əlavə, İtaliyada tədqiqat apardığım Venesiya Dövlət Arxivinin, Marçana Milli kitabxanasının (Venesiya), Venesiya Patriarxiyasının Tarix Arxivinin, Florensiya Dövlət Arxivinin, Florensiya Milli Mərkəzi kitabxanasının, Vatikan Apostol Arxivinin əməkdaşlarına öz təşəkkürümü bildirirəm.

I FƏSİL. SƏFƏVİ SARAYINDA DİL VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1 Səfəvi diplomatiyasının dili

Yerli dili bilmək və yerli adət-ənənələr haqqında məlumatlara sahib olmaq orta əsr əcnəbi diplomatlar üçün vacib sayılırdı. Səfəvi hökmdarlarının və saray əyanlarının danışdığı türk dilini bilmək Səfəvi sarayına səfər etmiş avropalı diplomatlar üçün xüsusilə əhəmiyyətə malik idi. Bu fakt müxtəlif dövrlərdə Səfəvilər dövlətinə səfər etmiş Avropa səyyahları, diplomatları və missionerlərindən Tomas Koryat,³ Qarsiya de Silva Fiqeroa,⁴ Pyetro Della Valle,⁵ Pasifik de Prova,⁶ Yohan Albrext de

³ 1614-cü ildə Səfəvilər dövlətində olmuş ingilis səyyahı Tomas Koryat yazırdı: “İsfahandan Lahora gedərkən, yarı yolda... Moğol sarayından İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahının sarayına geri qayıdan Ser Robert Şerli və onun həyat yoldaşı ilə qarşılaşdım... O, (Robert Şerli-Ə.Q.) mənə şahla görüşdürməyə və bəzi mühüm məsələləri türk dilində ona çatdırmağıma [kömək edəcəyinə] söz verdi”. *Early travels in India 1583-1619*. Ed. by William Foster. London: Milford, 1921, p. 243.

⁴ İspaniya kralı III Filipin (1598-1621) Səfəvi sarayına göndərdiyi elçi Qarsiya de Silva Fiqeroa türk dilinin sarayın ümumi danışq dili olduğunu bildirirdi. Figueroa Garcia de Silva y. *Comentarios de D. Garcia de Silva y Figueroa de la embajada que de parte del rey de España Dfon Felipe III hizo al Rey Xa Abas de Persia*, vol. 2, Madrid: Est. tip. de la "Revista de arch., bibl. y museos", 1905, p. 404.

⁵ 1617-1622-ci illərdə Səfəvilər dövlətində olmuş italyan səyyahı Pyetro Della Valle yazırdı: “... İranda (Səfəvilər dövləti-Ə.Q) fars dilindən daha çox türk dilində danışırlar, xüsusilə sarayda və əmirlər arasında”. Pietro Della Valle. *Viaggi di Pietro della Valle: il pellegrino descritti da lui divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia e l'India, colla vita e ritratto dell'autore*, vol. 1, Brighton: G. Gancia, 1843, p. 506. Daha sonra Della Valle I Şah Abbasla görüşündən bəhs edərək qeyd edir ki, “Şah mənə əyləşməyi buyurdu və türk dilində mənə suallar verməyə başladı”. Göstrilən əsər, p. 656.

⁶ Fransız Kapuçin (Katolik təriqəti) rahibi Pasifik de Prova 1628-ci ildə I Şah Abbasla görüşü zamanı şahla türk dilində ünsiyyət qurduğunu qeyd edir. De Provins, Pacifique. *Relation du voyage de Perse fait par le R.P. Pacifique de Provins, predicateur capucin*. Paris: N. & J. de la Coste, 1631, p. 266.

Mandelslo,⁷ Adam Oleari,⁸ Andre Dolye Deland,⁹ Rafael dü Ma,¹⁰ Jan Şarden,¹¹ Nikkolo Manuççi,¹² Jan de Teveno,¹³

⁷ 1637-ci ildə Holşteyn elçiliyinin tərkibində Səfəvilər dövlətinə səfər etmiş alman səyyahı Yohan Albrect de Mandelslo orada olduğu müddətdə “şah sarayında ümumi dil sayılan türk dilini” öyrənməyə çalışdığını qeyd etmişdir. *Mandelslo's Travels in Western India (A.D. 1638-39)*, ed. by M.S. Commissariat. London: Oxford University Press, 1931, p. 33.

⁸ 1635-ci ildə Holşteyn hersoqu tərəfindən Səfəvi şahı Səfinin sarayına göndərilmiş elçiliyin katibi Adam Oleari yazırdı: “Türk dili sarayda o dərəcədə yayılmışdır ki, kiminsə farsca danışdığını nadir hallarda eşitmək olar”. Olearius, Adam. *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX.* London: John Starkey and Thomas Basset, 1669, pp. 332-333.

⁹ 1664-1665-ci illərdə fransız zərgər-taciri Jan-Batist Taverniyenin Şərqə altıncı səyahətində, onunla birlikdə Səfəvilər dövlətinə səfər etmiş fransız müəllifi Andre Dolye Deland Səfəvi sarayında ancaq türk dilində danışıldığını qeyd edir. Daulier Deslandes André. *Les Beautez de la Perse ou la description de ce qu'il y a des plus curieux dans ce royaume.* Paris: Gervais Clouzier, 1673, p. 8.

¹⁰ 1647-ci ildən 1696-cı ildə vəfatınadək təxminən yarım əsr ərzində Səfəvilər dövlətində yaşamış fransız Kapuçin missioneri Rafael dü Ma Səfəvi sarayında türk dilinin mühüm rola malik olduğunu bildirirdi. Du Mans Raphael. *Estat de la Perse en 1660.* Ed. Ch. Schefer, Paris: Ernest Leroux, 1694, p. 137.

¹¹ 1666 və 1677-ci illər arasında iki dəfə Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş fransız Jan Şarden Səfəvi sarayı və ordunun dilinin türk dili olduğunu qeyd edir. Chardin Jean, *Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autre lieux de l'Orient.* vol. 5. Amsterdam: Chez Jean Louis de Lorme, 1711, p. 30.

¹² 1654-cü ildə İngiltərə elçisi Henri Bardı (Viskont Bellomont) II Şah Abbasın sarayına müşayiət etmiş venesiyalı Nikkolo Manuççi Bardın Səfəvi baş vəziri tərəfindən qəbulu mərasimini təsvir edərək yazır: “Bəhs etdiyim söhbət türkcə idi, belə ki, mən bunu həmin dildə danışa bildiyimə və başa düşdüyümə görə bildim”. Manucci N. *Storia do Mogor: or Mogul India, 1653–1708.* Transl. with introduction and notes by William Irvine, vol. 1, London: John Murray, 1907, p. 33.

¹³ 1664-1667-ci illərdə Səfəvilər dövlətində olmuş və 1667-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanın Miyane şəhərində vəfat etmiş fransız səyyahı Jan de Teveno Səfəvi sarayında türk dilində danışıldığını qeyd edirdi. Thevenot Jean

Ancelo Leqrenzi,¹⁴ Con Frayer,¹⁵ Cemelli Kareri,¹⁶ Engelbert Kempfer,¹⁷ Karmelit rahiblərindən Müqəddəs Trinitalı Filip¹⁸ və Xuan Tadeo (Jon Taddeus)¹⁹ tərəfindən təsdiq edilmişdir.

de. *The Travels of Monsieur de Thevenot Into the Levant*. The second part, London: Printed by H. Clark, for H. Faithorne, J. Adamson, C. Skegnes and T. Newborough, 1687, p. 90.

¹⁴ 1678-ci ildə Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş venesiyalı həkim və səyyah Ancelo Leqrenzi də Səfəvi saray əhlinin türk dilində danışdıqlarını bildirir. Legrenzi Angelo. *Il pellegrino nell'Asia. Cioè viaggi del dottor Angelo Legrenzi fisico e chirurgo, cittadino veneto* [...]. vol. 2, Venice: Domenico Valvasense, 1707, p. 139.

¹⁵ 1677-ci ildə Səfəvilər dövlətində olmuş ingilis həkim və səyyahı Con Frayer yazır: “saray əyanları türk dilini daha amiranə hesab etdiklərindən, həmin dilə aludə olmuşdular”. Fryer John. *A New Account of East-india and Persia in Eight Letters Being Nine Years Travels: Begun 1672 and Finished 1681*. London: Printed by R. R. for Ri. Chiswell, 1698, p. 402.

¹⁶ 1694-cü ildə İsfahanda olarkən Şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasiminin şahidi olmuş italyan səyyahı Cemelli Kareri yazırdı: “Şah sarayda həmişə türk dilində danışır”. Gemelli Carreri G. F. *Giro del mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Carreri*. Parte seconda contenente le cose più ragguardevoli vedute nella Persia, vol. 2, Naples: Nella Stamperia di Giuseppe Roselli, 1699, p. 202.

¹⁷ 1683-1685-ci illərdə Səfəvilər dövlətində olmuş alman təbiətşünası və səyyahı Engelbert Kempfer də sarayın dilinin türk dili olduğunu qeyd edirdi. Kæmpfer Engelbert. *Amænitatum exoticarum politico-physico-mediciarum fasciculi V : quibus continentur variæ relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & ulterioris Asiæ: multâ attentione in peregrinationibus per universum orientem collectæ, ab auctore Engelberto Kæmpfero*. Lemgo: Henrich Wilhelm Meyer, 1712, p. 144.

¹⁸ 1630-1631-ci ildə Səfəvilər dövlətində olmuş Müqəddəs Trinitalı Filip yazır: “İran (Səfəvi-Ə.Q) şahının sarayında türk dili üstünlük təşkil edirdi və bu dil sarayda hələ də öz üstünlüyünü qoruyub-saxlayır”. Philippe de la Trës Sainte Trinité. *Viaggi orientali del P. Filippo della SS. Trinità. Generale de Carmelitani Scalzi*. Roma: a spese di Filippo M. Mancini, 1666, p. 357.

¹⁹ İsfahandakı Karmelit (Katolik təriqəti) rahibi Xuan Tadeo Romaya göndərdiyi 1609-cu il 15 avqust tarixli hesabatında qeyd edir: “Burada adətən türkcə danışılır və başa düşülür. Ümumiyyətlə, şah, əmirilər və döyüşçülər bu dildə danışirlar”. Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. vol. 1, London: Eyre & Spottiswoode, 1939, p. 165.

Türk dili təkcə saray dili deyil, eyni zamanda əyalət idarəçiliyi, ordu və ticarət dili olub, Səfəvilər dövlətinin süqutuna qədər öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı.²⁰ Hər şeydən əvvəl türk dili dövlətin onurğa sütununu təşkil edən Qızılbaş²¹

²⁰ Bax: Gandjei Tourkhan. “Turkish in the Safavid Court of Isfahan,” *Turcica* 21-23 (1991), pp. 311-318; Floor Willem, & Javadi Hasan. “The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran”, *Iranian Studies*, 46: 4 (2013), pp. 569-581; Perry John. “The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran,” in *Iran & the Caucasus*, 5 (2001), pp. 193-200.

²¹ Üzvləri türk tayfaları nümayəndələrindən təşkil olunan qızılbaşlar səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində başlıca rol oynamışdılar və onlar Səfəvilər imperiyasının hərbi və mülki aristokratiyasının əsasını təşkil edirdilər. Onlar dövlətin mərkəzi və əyalət idarəçiliyində ən mühüm vəzifələri daşıyırdılar və istər siyasi, istərsə də hərbi işlərdə hakim mövqeyə sahib idilər. Qızılbaş adı onlara başlarına 12 qırmızı zolaqlı çalma bağladığına görə rəqibləri tərəfindən verilmişdi. Həmin çalmaya mənbələrdə “Heydəri tacı” da deyirdilər. Dövrün bəzi yerli mənbələrində Səfəvilər dövləti adına sinonim olaraq, “Qızılbaş dövləti” və “Qızılbaş məmləkəti” adlarına da rast gəlmək mümkündür. İsgəndər bəy Türkman Münşi. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi)*. Fars dilindən çevirən: T.e.d., professor. Şahin Fərzəliyev, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2010, s. 206, 284, 365, 846, 874, 923; Musalı N.S. *I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında)*. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 293.

Bundan əlavə, dövrün Osmanlı mənbələri səfəvilərdən “Kızılbaşlar” adı ilə bəhs edirdilər və Səfəvilər dövləti ilə bağlı “Memâlik-i Acem” (“Əcəm məmləkətləri”), “vilâyet-i Acem” (“Əcəm vilayəti”), və ya “saltanat-ı Kızılbaş” (“Qızılbaş dövləti”) ifadələrini işlədirdilər. Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*. I (971-1003/1563-1595); II (1003-1008/1595-1600). Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet İpşirli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, I, s. 132, 145, 146, 160-161, 201, 217; II, s. 638, 840; Peçevî İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. Hazırlayan Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal. 2 cilt, Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, II, s. 22, 32, 62.

Dövrün gürcü və erməni mənbələri də əsasən səfəvilərə müraciətdə “Qızılbaş” adından istifadə edirdilər. Brosset, Marie Felicité (ed.). *Chronique Géorgienne*, Paris: Imprimerie Royale, 1831, pp. 10, 59; Даврижеци Аракел. *Книга историй*. Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А. Хацларян. М., 1973, с. 435, 490-491.

tayfalarının ana dili idi. Fars dilindən isə əsasən rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq işlərində və ədəbi yaradıcılıqda (türk dili ilə bərabər) istifadə olunurdu.

Göründüyü kimi, Venesiya Senatı türk dilinin Səfəvilər dövlətindəki hakim rolundan xəbərdar idi və Venesiya hökuməti tərəfindən Səfəvi sarayına elçi kimi 1538-ci ildə Mikele Membrenin²² və 1570-ci ildə isə Vinçenzo Alessandrinin göndərilməsində onların türk dilinə yaxşı bələd olmaları mühüm rol oynamışdı. Membre və Alessandrinin yerli dil və adətlərə bələd olmaları onlara Səfəvi saray əyanları ilə yaxşı münasibət qurmalarına kömək etmişdi. Xüsusilə, Membrenin türk dilinin bilicisi olması ona I Şah Təhmasibin (1524-1576) rəğbətini qazanmasında əsas rol oynamışdı.

I Şah Təhmasibin Venesiya doju Andrea Qrittiyə (1523-1538) ünvanladığı cavab məktubunda əslən kiprli olan Membredən “Mikayıl bəy” kimi bəhs olunurdu. Bu da heç şübhəsiz, Membrenin Səfəvi saray əyanları ilə qurduğu dostluq əlaqələrindən və münasibətindən irəli gəlirdi. Bəzi Səfəvi saray əyanları ilə sıx təmasda olması Membreyə dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, mədəni həyatı və inzibati idarəetmə orqanları haqqında öz şəxsi müşahidələri ilə bərabər, onlardan

1559-cu ildə tunisli kartoqraf Hacı Əhməd tərəfindən türk dilində tərtib edilmiş dünya xəritəsində Səfəvi şahı “Qızılbaş” adı ilə təqdim edilmişdir. Ménage, V. L. 'The Map of Hajji Ahmed' and Its Makers. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 21: 1/3 (1958), p. 295; Bellingeri Giampiero. *Motivi persiani, e azeri. Persia, Safavidi e Ottomani nell' intreccio politico e narrativo di Venezia (secoli XV-XVIII)*, Roma: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 2015, p. 128. Səfəvi tərəfdarları olan qızılbaşların özünəməxsus baş geyimləri dövrün bəzi avropalı, o cümlədən venesiyalı müəlliflərin də diqqətini cəlb edə bilmişdir. BNM, Mss. It. VI, 365 (=5957), f. 6r; Albèri Eugenio (ed.). *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Serie 3, vol. 3, Firenze: Società editrice fiorentina, 1855, pp. 216-217.

²² Mikele Membrenin həyatı və Səfəvi sarayına səfəri ilə bağlı bax: Quliyev Ə.S. *XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin “Səyahətnamə”si əsasında)*, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011.

da məlumat əldə etməsinə şərait yaratmışdı. “Səyahətnamə”sindən də göründüyü kimi, Membre Qızılbaş əyanları ilə türk dilində ünsiyyət qurmuşdur və əsərində “otaq”, “ışıq”, “buğra”, “çay”, “altun”, “ox-yay”, “təkərək”, “qovurma” və s. kimi türkcə sözlər işlətməmişdir.²³ Müəllif eyni zamanda yerli əhalinin türk dilində işlətdikləri bir sıra ifadələrin italyan dilinə tərcüməsini də vermişdir. O, bununla bağlı yazır: “Sufilər (Azərbaycan türkləri-Ə.Q.) and içmək istədikdə, *Şah başı ki*²⁴ deyirlər və onlar bir-birilərinə təşəkkür etmək istədikdə, *Şah muradın versin* deyirlər”.²⁵ Membre yerli əhalini “sufilər” (*Sofiani*), Səfəvi əmirləri və saray əyanlarını isə əsərinin bir yerində “Qızılbaş” (*Chisilpech*) adlandırır.²⁶

Membrenin 1550-ci ildə vəfat etmiş Cirolamo Çivranın yerinə “Venesiya Ticarət Şurası”na (*Cinque Savi alla Mercanzia*) mütərcim vəzifəsinə təyin olunması, təkcə onun dil bacarıqlarına görə deyil, Venesiya Respublikası üçün göstərdiyi diplomatik xidmət və Osmanlı və Səfəvi elitası ilə müsbət əlaqələr qurması ilə də izah edilə bilər.²⁷

Digər venesiyalı elçi Vinçenzo Alessandri vaxtilə türk dilini öyrənmək üçün Venesiya Senatı tərəfindən İstanbula

²³ ASVe, CR, b.25, 1542 *Relatione presentada adi. V ludio per mano de Michael Membré*, ff. 13-16, 18, 24, 28-29, 31; Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*. Ms. inedito dell’Archivio di Stato di Venezia, ed. by F. Castro, G. R. Cardona, and A. M. Piemontese. Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1969, pp. 20, 22, 25-26, 31, 38.

²⁴ Membrenin qısa şəkildə qeyd etdiyi andın tam şəkli “*Şahın başına and olsun ki*” kimi təqdim oluna bilər.

²⁵ “Quando li Sophiani voleno giurar, dicono Chiach pachi chi (‘Şah başı ki’-Ə.Q.), cioè, per la testa del Chiach, et quando voleno ringratiarsj, l’uno con l’altro dicono Chiach morati versj (‘Şah muradın versin’-Ə.Q.), cioè Chiach li dia il suo desiderio”. ASVe, Collegio, *Relazioni*, b. 25, 1542, *Relatione presentada adi. V ludio per mano de Michael Membré*, f.35; Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, pp. 47-48.

²⁶ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, pp. 29, 35, 37-38, 47.

²⁷ Rothman E. Natalie, *Brokering Empire*, p. 173.

göndərilən gənclərdən (*giovani della lingua*) biri idi.²⁸ Venesiya arxiv sənədlərindən Alessandrinin 1565-1566-cı illərdə digər bir venesiyalı Lodoviko Fontana ilə birlikdə İstanbulda türk dilini öyrəndiyi məlum olur.²⁹

Türk dilini bilmələri sayəsində bəzi səyyahlar və elçilər tərcüməçiyə ehtiyac olmadan Səfəvi hökmdarları ilə ünsiyyət qura bilirdilər. Məsələn, 1601-ci ildə I Şah Abbas (1587-1629) Polşa kralı III Sigizmundun Səfəvi sarayına göndərdiyi elçisi Səfər Muratoviçin türk dilində bilməsindən və tərcüməçinin vasitəçiliyi olmadan onunla söhbət edə bilməsindən öz məmnunluğunu ifadə etmişdi.³⁰

İtalyan Pyetro della Valle 1617-ci il 18 dekabr tarixli məktubunda yazır: “Şah (I Şah Abbas-Ə.Q) saray əyanlarından dil [türk dilini] bilib-bilmədiyimi soruşdu və onlar bəli cavabını verdilər, çünki bütün günü onlarla tərcüməçi olmadan türkcə danışmışdım. [Şah] gülər üzlə mənə tərəf dönərək, türkcə xoş gəldin, səfa gəldin (*chosc ghielid, sofà ghieldi*) dedi”.³¹

Səfəvi sarayında danışılan türkcə İstanbul dialektindən bir qədər fərqli idi. Della Valle də, bu dialektik fərqi müşahidə etmişdi. O, qeyd edir ki, Şah Abbasla söhbət zamanı şahın

²⁸ 1551-ci ildə Venesiya Senatu İstanbuldakı daimi nümayəndəliyində (*bayloluq*) “mütərcimlər məktəbi” yaratmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Bax: Lucchetta Francesca. “La scuola dei 'giovani di lingua' veneti nei secoli XVI e XVII”, *Quaderni di Studi Arabi*, 7(1989), pp. 19-40.

²⁹ Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci (Lettere) degli ambasciatori, Costantinopoli b. 3, 8 yanvar 1565, 20 iyul 1566, səhifəsiz.

³⁰ Sefer Muratowicz. *Relacya Sefera Muratowicza Obywatela Warszawskiego Od Zygmunta III. Krola Polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persyi w roku 1602*. Warszawa: w Drukarni J. K. Mci y Rzpltey Mitzlerowskiey, 1777, p. 27. Həmçinin bax: Nəcəfli T.H. “XVII əsrin I yarısı Səfəvi-Polşa əlaqələri tarixindən” // *AMEA Sosial Elmlər*, № 1, 2022, s. 112-126.

³¹ “Domandò il re a quei signori se io sapeva la lingua, e rispostogli che sì, perchè tutto il giorno aveva parlato con loro in turchegeo, senza interprete ; rivoltosi a me con faccia allegra, mi disse solo come usano, e pur in lingua turca, chosc ghielid, sofà ghieldi, cioè in senso, ben venuto, ben venuto”. Pietro Della Valle. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, p. 618.

Osmanlı türkcəsini başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi hiss olunduğundan, onlar tərcüməçi vasitəsilə ünsiyyətlərini davam etdirmişdilər.³² Qeyd etmək olar ki, Səfəvi hökmdarları Azərbaycan türkcəsinin Təbriz dialektində danışmışlar.

1620-ci ildə Della Valle İsfahanda olduğu müddətdə yazdığı “Türk dilinin qrammatikası” (*Grammatica della lingua turca di Pietro Della Valle il Pellegrino, divisa in sette libri*) adlı əsərində Səfəvilər dövlətində türk dilinin mühüm rolunu xüsusilə vurğulamışdır.³³

Karmelit rahibi Feliks də, türk dilini öyrənməyin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Türk dili Şərqdə geniş yayılmışdır və bu dil təkcə Türkiyədə (Osmanlı imperiyası – Ə.Q) deyil, eyni zamanda bu şahlıqda (Səfəvilər dövlətində - Ə.Q) da aktualdır. Bu dil burada ümumi dil olmaqla, şah sarayında ən hörmətli dil sayılır”.³⁴ Poqtuqaliyalı rahib Mattias Biqudo Furtado Müqəddəs Roma imperatoru V Karlın qeyri-rəsmi oğlu avstriyalı Yohana (Xuan) ünvanlanmış 1573-cü il 2 mart tarixli məktubunda Səfəvi sarayına göndəriləcək elçilərin sahib olmalı olduqları məziyyətlərdən bəhs edərəkən yazırdı:

*“Belə hesab edirəm ki, Zati-aliləriniz digər bir yolla tanınmış bir şəxsi və mümkünsə, o yerlərə (Səfəvilər dövləti-Ə.Q) bələd olan birini göndərsin... Həmin şəxs ən azı türk və ya ərəb dillərindən birini yaxşı başa düşməli və o dildə danışa bilməlidir. O, Sufiyə (Səfəvi hökmdarı –Ə.Q.) təqdim etmək üçün özü ilə Papadan (Roma papası-Ə.Q.) bir məktub və Zati-alinizdən də bir məktub gətirməlidir”.*³⁵

³² “Una volta di non so che non m'intese bene, perchè la lingua turca che io parlo è turca Othmanli, come dicono in Persia, ovvero di Costantinopoli, differente in molti vocaboli dalla turca che si parla qui”. Pietro Della Valle. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, pp. 656-657.

³³ “... non solo alla natione de' Turchi, et a quella de' Chizilbaschi, .. che da molti anni fin' hora han governato le armi della Persia, è questa lingua propria e comune ovunque vivono,...”. BAV, Mss. Vaticani turchi, n. 40., f.4v.

³⁴ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 374.

³⁵ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 21.

Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş rəsmi məktublara əksəriyyəti fars dilində olsa da, onlardan bəziləri türkçə tərtib edilmişdir. Belə ki, Venesiya arxiv sənədlərində səfəvirlərin Venesiyaya göndərdikləri elçilərin fars dilində məktublarla yanaşı, türk dilində yazılmış rəsmi məktubları da gətirdiklərinə dair dəlillər vardır.

Məsələn, 1580-ci ildə Venesiyaya gəlmiş Səfəvi səfiri təbrizli Hacı Məhəmmədin³⁶ gətirdiyi iki məktubdan biri türk dilində idi.³⁷ Həmin məktub bəhs olunan dövrdə Təbriz bəylərbəyi olan Əmir xan Mosullu³⁸ tərəfindən Venesiya dojunə ünvanlanmışdı. 1634-cü ildə I Şah Səfi (1629-1642) tərəfindən Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçisi Əli Balı da özü ilə iki məktub gətirmişdi: məktublardan biri türk³⁹, digəri isə fars⁴⁰ dilində idi. Əli Balının türk dilində gətirdiyi məktubun yalnız surəti dövürümüzə kimi gəlib çıxmışdır. Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılan həmin məktubda tarix və şahın möhürü

³⁶ İtalyan tədqiqatçıları Q.Berşe və C.Rota Məhəmmədin tituluunu yanlış şəkildə “Xoca” kimi qeyd edirlər. Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*. Torino: G.B. Paravia, 1865, pp. 38, 183, 184, 190; Rota Giorgio. "Safavid Envoys in Venice", in *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, pp. 219-221. Halbuki, həmin ad Məkkəyə Həcc ziyarətini uğurla başa vurmuş müsəlman zəvvarlarına verilən titullar - “Hacı” kimi yazılmalıdır.

³⁷ “... espose la sua ambasciata, e diede due lettere una scritta in Persiano e l'altra in Turco, la prima fu letta da esso Persiano, la seconda dal predetto Alessandri”. ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c. 320r.

³⁸ Əmir xan Mosullu Türkmən öz dövrünün ən qüdrətli Səfəvi əmirilərindən biri idi və 1578-ci ildə Şah Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən ona Təbriz bəylərbəyi vəzifəsi verilmişdi. Münşi İsgəndər bəy Türkmən. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, I, s. 399.

³⁹ ASVe, SDeLC, filza 26, səhifəsiz. Bu məktub ilk dəfə İtalyan tədqiqatçısı Corco Rota tərəfindən aşkar edilmişdir. Bax: Rota Giorgio. “Diplomatic Relations between Safavid Persia and the Republic of Venice: an Overview”, in Hasan Celāl Güzel et al. (eds.), *The Turks*. vol. 2, Ankara: Yeni Türkiyə Publications, 2002, p. 586.

⁴⁰ ASVe, CDP, doc. n. 28.

yoxdur. Məktubun məqsədi I Şah Səfinin taxta çıxması ilə bağlı Venesiya dojunu məlumatlandırmaq idi. Bu qəbildən olan məktub yeganə deyil və I Şah Səfinin taxta çıxması ilə bağlı oxşar məktublardan biri Polşa kralı III Sigizmunda (1587-1632)⁴¹ və digəri isə Müqəddəs Roma imperatoru II Ferdinanda (1619-1637) göndərilmişdi.⁴² Varşavadakı “Tarixi sənədlərin Mərkəzi Arxivi”ndə I Şah Abbasın Polşa kralı III Sigizmunda ünvanladığı türk dilində digər bir məktub da saxlanılır.⁴³

İtalyan tarixçisi Qulyelmo Berşe qeyd edir ki, 1673-cü il 20 iyul tarixində iki domenikan⁴⁴ rahibi (Maria di San Covanni və Antonio di San Nazaro) Səfəvi şahı I Süleymanın (1666-1694) məktubunu Venesiya Kollegiyasında təqdim etdilər və şahın Venesiya Respublikasına olan “ehtiramını və dostluq niyyətini türk dilində (*in idioma turco*) ifadə etdilər”.⁴⁵ Lakin Berşe müəllifi olduğu sənədlər toplusuna Şah Süleymanın məktubunun venesiyalı mütərcim Pyetro Fortis tərəfindən italyan dilinə tərcüməsinin transkripsiya olunmuş variantını⁴⁶ daxil edərkən, məktubun əslinin hansı dil və ya dillərdə olduğunu qeyd etməmişdir.

Həmin missiyaya aid Venesiya Dövlət Arxivində I Süleymanın doji II Domeniko Kontariniyə (1659-1675) ünvanlanmış fars dilində məktubu mövcuddur.⁴⁷ Marçana Milli kitabxana-

⁴¹ AGAD, AKW, Perskie, no. 5. Həmin məktubun transkripsiya olunmuş versiyası ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə polyak tədqiqatçısı Dariyuş Koloceyçek tərəfindən nəşr edilmişdir. Kołodziejczyk Dariusz (ed.). *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the light of archival documents*, Warszawa: Archiwum Głównie Akt Dawnych, 2017, pp. 172-179.

⁴² Fekete Layoş. “İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 5 (1936), s. 271-273, 275-276.

⁴³ AGAD, AKW, Perskie, no. 4.

⁴⁴ XIII əsrdə Fransada meydana çıxmış katolik dini təriqəti.

⁴⁵ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 53.

⁴⁶ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, pp. 234-235.

⁴⁷ ASVe, CDP, doc. n. 35.

sında araşdırmalarımız zamanı Şah Süleymanın bəhs etdiyimiz məktubunun venesiyalı mütərcim Pyetro Fortis tərəfindən italyan dilinə tərcüməsinin 1673-cü il 20 iyul tarixli əlyazmasını aşkar etdik. Həmin əlyazma sənədində Pyetro Fortis Şah Süleymanın məktubunun türk və fars dillərində yazıldığı (*scritta in Turco e persiano*) barədə məlumat verir.⁴⁸

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, adətən Səfəvi elçiləri Venesiya hökmdarlarına eyni mətləblərdən bəhs edən türk və fars dillərində tərtib edilmiş 2 məktub gətirirdilər. Çox güman ki, domenikan rahiblərinə də, Şah Süleymanın türk və fars dillərində olan eyni məzmunlu məktublarını Venesiya dojunə təqdim etmək həvalə olunmuşdu. Təəssüf ki, həmin məktublardan türk dilində yazılmış olan variantı dövrümüzə kimi gəlib çıxmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində tərtib edilmiş Səfəvi məktubları Osmanlı türkcəsində olduğu kimi, dövrün rəsmi üslubunun tələblərinə görə, ərəb və fars dillərinin təsiri nəticəsində həmin dillərdə olan ifadələrin çoxluğu ilə seçilir və bu baxımdan, Qızılbaş türklərinin danışıq dilindən fərqlənirdi. Müasir türkologiya sahəsində Səfəvilər dövründə istifadədə olmuş türkcənin bir növünü “Əcəmi Türkcəsi” adlandırırlar.⁴⁹ XVII əsr müəllifi Rafael dü Ma da, Səfəvilər dövlətində işlək dil olan türkcənin “Əcəmi Türkcəsi” adlandığını və bu dilin Osmanlı türkcəsindən fərqləndiyini qeyd edirdi.⁵⁰

⁴⁸ “Lettera del Re di Persia alla Republica Serenissima di Venetia scritta in Turco e persiano tradotta da Pietro Fortis dragomano publico”. BNM, Mss. It. VII, 2487 (=10547), 20 iyul 1673, c.56r.

⁴⁹ Bu faktı nəzərimizə çatdırdığına görə, professor Elizabetta Raqaninə öz təşəkkürümüzü bildiririk. “Əcəmi Türkcəsi” ilə bağlı bax: Johanson Lars. “A grammar of the “lingua turcica agemica”, in: Kellner-Heinkele, B. & Zieme, P. (eds.) *Studia Ottomanica*. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 47.), Wiesbaden, 1997, pp. 87–101.

⁵⁰ Du Mans Raphael. *Estat de la Perse*, pp. 135-136.

Venesiya Dövlət Arxivində tədqiqatımız zamanı həmin arxivin “Türk dilində məktub və yazılar” (*Lettere e scritture turchesche*) adlı fondunda⁵¹ I Şah Abbas tərəfindən Venesiya doju Marino Qrimaniyə (1595-1605) ünvanlanmış məktubun tərcümə nüsxəsinə rast gəldik (*Əlavə 1*). Qəzində tərtib edilmiş və hicri 1005-ci ilə (1596-1597) aid olan məktub Venesiyaya göndərilmiş şahın elçi-tacirləri Xoca İlyas və Məhəmməd Emin üçün tövsiyə səciyyəsinə malikdir. Şah Abbas həmin məktubda Venesiya dojudan Səfəvi elçilərinin Venesiyada ticarət fəaliyyətlərini həyata keçirmələri üçün onlara öz köməyini göstərməyini xahiş edir. Qeyd edək ki, həmin məktubun əsl dövrümüzdə kimi gəlib çıxmamışdır və yalnız italyan dilində tərcümə versiyası qalmışdır. Bundan əlavə, tərcüməçi məktubun orijinal dili ilə bağlı məlumat vermir. Bu səbəbdən, məktubun əslinin türk və ya fars dillərindən hansında tərtib edildiyini müəyyən etmək mümkün deyil. Bununla bərabər, məktubun tərcümə versiyasının Venesiya arxivinin “Türk dilində məktub və yazılar” fondunda saxlanılması məktubun əslinin türk dilində olması ehtimalını artırır.

Səfəvi elçilərinin italyan dilini bilməmələri nəticəsində Venesiya Kollegiyasında onların qəbulu zamanı tərcümə işləri türk dili üzrə mütərcimlər (*dragomani*) tərəfindən həyata keçirilirdi. Səfəvi elçilərinin Venesiyada qəbul mərasimləri ilə bağlı arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan onların türk dilində danışdıqları məlum olur. Məsələn, 1634-cü il 19 iyul tarixində Səfəvi elçisi Əli Balı Venesiya dojunun qəbulunda öz nitqini türk dilində söyləmişdi və onun sözləri venesiyalı mütərcim Françesko Skaramelli tərəfindən italyan dilinə tərcümə edilmişdi (*Şəkil 17*).⁵²

⁵¹ ASVe, *Lettere e scritture turchesche* filza V, c.195r-v. Həmçinin bax: Pedani Maria Pia (ed.). *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesche in the Venetian State Archives*. Leiden-Boston: Brill, 2010, p. 138.

⁵² “Quello che disse hieri Ali Bali Agente del Re di Persia in lingua Turca nell Ecc[ellentissimo]mo Coll[eggi]o interpretando io Francesco Scaramella”.

Əli Balı 1636-cı il 18 yanvar tarixində Venesiya Kollegiyasındakı sonuncu görüşündə də, öz sözlərini türk dilində ifadə etmişdi.⁵³ Səfəvi elçiləri türk dilində təkcə Venesiyada danışırdılar. Belə ki, şahın elçiləri Moskva knyazının sarayında da, eyni şəkildə öz nitqlərini türk dilində söyləyirdilər. Səfəvi səfirləri Moskvada rus əyanları ilə “Tatar” (türk) dili üzrə mütərcimlərin (*толмачу*⁵⁴) vasitəsi ilə ünsiyyət qururdular.⁵⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, türk dili Səfəvi və Osmanlı saraylarının danışq dili olduğuna görə, hər iki dövlətin səfirləri tərcüməçilərə ehtiyac duymadan, ev sahibi ölkənin hökmdarları və saray əyanları ilə türk dilində ünsiyyət qururdular.⁵⁶

Venesiya Senatı Səfəvi hökmdarlarına ünvanlanmış məktubları italyanca əslilə bərabər, Osmanlı türkcəsinə tərcümə variantları ilə birlikdə göndərirdi. Həmin məktublarda türkçə tərcümələrinin “qaralama” variantları Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılır. Bu məktublara I Şah Abbasın elçiləri Sücəddin Əsəd bəyin 1600-cü ildə və Xoca Şahsuvarın 1613-cü il, həmçinin 1622-ci ildə Venesiyaya gətirdikləri şahın məktublarına cavab olaraq, Venesiya hökumətinin türkcə göndərdiyi məktublarda qaralama versiyaları aiddir.⁵⁷

ASVe, SDeLC, filza 26, 19 iyul 1634, səhifəsiz; ASVe, SDeLC, registro 22, 15 iyul 1634, c. 51v.

⁵³ ASVe, SDeLC, registro 23, 18 yanvar 1635 (*more veneto*), c. 124v.

⁵⁴ Bu söz öz mənşəyini türk dillərində olan “tylmaç/ tilmaç/ dilmaç” sözlərindən götürmüşdür. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*: В 4-х т.: Перевод с немецкого О.Н.Трубачева, с дополнениями. Под ред. и с предисловием проф. Б.А.Ларина 2-е изд. т. 4, М.: Прогресс, 1987, с. 72.

⁵⁵ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 3. СПб., Товарищество паровой скоропечатни Яблонский и Перротт, 1898, с. 570.

⁵⁶ Selaniki, Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (971–1003/1563–1595)*, I, s. 70–71; Kâtib Çelebi. *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000–1065/1591–1655)]* Hazırlayan: Zeynep Aybicin, İstanbul: Çamlıca, 2016, I, s. 449; Türkal Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065–22.Ca. 1106/1654–7 Şubat 1695)* [PhD. dissertation]. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012, s. 1433.

⁵⁷ ASVe, CDP, doc. n. 6, 25, 27.

Dövrün bəzi Venesiya rəsmi sənədlərində Səfəvi tacirlərinə münasibətdə “persiyalı türk”⁵⁸ (*turco persiano*) ifadəsinə rast gəlinir. Bəzi italyan tədqiqatçıların fikrincə, venesiyalılar “türk” dedikdə bəzi hallarda bütün müsəlmanları, digər hallarda isə Osmanlı təbəələrini nəzərdə tuturdular.⁵⁹ Bu məntiqdən çıxış edən C.Rota qeyd edir ki, *turco persiano* “persiyalı müsəlman” mənasında işlədilmişdir.⁶⁰ Fikrimizcə, isə “persiano” dedikdə venesiyalılar etnik mənsubiyyətinə varmadan ümumilikdə bütün Səfəvi təbəələrini (müsəlmanları, bəzən isə hətta qeyri-müsəlmanları) nəzərdə tuturdular. Venesiya rəsmi sənədlərinin araşdırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişik ki, həmin sənədlərdə öz əksini tapmış “türk” (*turco*) ifadəsi barəsində işlədilən şəxsin dini deyil, daha çox etnik və dil mənsubiyyətini fərqləndirmək məqsədi daşıyırdı. Beləliklə, venesiyalılar türk və qeyri-türk Səfəvi təbəələrini fərqləndirə bildirdilər. Səfəvi təbəələrinin etnik və linqvistik baxımdan müxtəlifliyini bir sıra tacirlər tərəfindən Venesiya hökumətinə ünvanlanmış petisiyalardan da müəyyən etmək mümkündür.

Bəzi hallarda Azərbaycan tacirləri Venesiyadakı digər şah təbəələrindən özlərini fərqləndirmək üçün notariat sənədlərində və Venesiya hakimiyyətinə təqdim etdikləri ərizələrdə özlərini “fars” deyil, “persiyalı türk” (“Əcəm türkü” - Ə.Q.) kimi təqdim edirdilər.⁶¹

⁵⁸ Çox güman ki, həmin tacirlər özlərini “Əcəm türkü” və ya sadəcə “türk” kimi təqdim etmişdirlər. Lakin venesiyalılar həmin bölgədən gələnlərdən ənənəvi olaraq “persiyalı” kimi bəhs edirdilər. Bu baxımdan, Venesiya arxiv sənədlərində öz əksini tapmış *turco persiano* ifadəsini “persiyalı türk” kimi tərcümə etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

⁵⁹Pedani Maria Pia. *Venezia tra Mori, Turchi E Persiani*. Vicenza, 2005, s. 29; Vercellin, Giorgio. “Mercanti turchi e sensali a Venezia”. *Studi Veneziani*, vol. 4 (1980), p. 70.

⁶⁰Rota Giorgio. *Under Two Lions. On the Knowledge of Persia in the Republic of Venice (ca. 1450-1797)*. Vienna: Verlag der Osterreichische Akademie der Wissenschaft, 2009, p. 21.

⁶¹ ASVe, Collegio, Risposte di Dentro, b. 58, 19 iyun, 1662, səhifəsiz.

Venesiya rəsmilərinin özləri də, Səfəvi təbəələri arasındakı linqvistik müxtəliflikdən xəbərdar idilər. Belə ki, Venesiya hökuməti təbrizli tacirlərdən Həzriməmməd Qazi oğlu, Mirzə Əli Ərviş Məhəmməd oğlu, Məhəmməd Həzi Salah və ərdebilli Baba Əli Qələndər oğluna mütərcim Françesko Skaramellinin vasitəsi ilə öz ana dillərində-türkcədə komissiya qarşısında ifadə verməyə icazə vermişdi.⁶²

Venesiyalı ticarət vasitəçisi (broker) Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabında bəzi Səfəvi tacirlərinə “persiyalı türk” kimi istinad olunmuşdur. Həmin tacirlərdən Məhəmməd Çələbi (*Meemet Celebi*) və Hacı Yusuf (*Agi Giusuf*) öz sövdələşmələrini təsdiq etmək üçün “*bu bazar məqbulum*” ifadəsini işlətmişdirlər (*Şəkil 13-14*).⁶³

Qızılbaşlarla daha sıx təmasda olan Moskva sarayı Səfəvi hökmdarlarına türk dilində də məktub yollayırdı. Misal üçün, 1592-ci il 29 iyul tarixində Moskva sarayının səfirlərlə iş üzrə müvəkilləri çar I Fyodrun (1584-1598) I Şah Abbasa ünvanlanmış və “tatar” (türk) dilində yazılmış məktubunu Səfəvi səfiri Qayaya təqdim etmişdilər.⁶⁴ Yuxarıdakı misallar Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi tərəfindən H.1027-ci il (1617-1618) hadisələrinin təsviri zamanı öz təsdiqini tapmış olur: “O elçi (rus elçisi-Ə.Q.) də, Səadət meydanında şahla görüş səadətinə yetişdi və mütərcim vasitəsilə padşah tərəfindən özlərinin ehtiyac xahişini və möhkəm birlik istəyini ərz edərək, türk dilində yazılmış uzun bir məktubu şahla təqdim etdi”.⁶⁵ 4 noyabr 1618-ci ildə I Şah

⁶² “Testes ad defensam Theodoli Tartari examinandos qui turcica lingua loquentur”. ASVe, Savi all’eresia (Santo Ufficio), busta 72, 27 iyul 1624, 13 avqust 1624, səhifəsiz.

⁶³ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, busta 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale”, c. 74r -74v.

⁶⁴ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 1, с. 171.

⁶⁵ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi)*. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev, II kitab, Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 1674.

Abbas tərəfindən Qəzvində qəbul edilmiş həmin səfirliyə Mixail Baryatinski rəhbərlik etmişdi.⁶⁶

Səfəvi sarayı isə rus çarlarına fars və ya türkcə tərtib olunmuş məktublar göndərirdi. 1593-cü il sentyabrın 13-də Boris Qodunovun qəbulunda olmuş Səfəvi elçisi Həzi Xosrov ona I Şah Abbasın türk dilində yazılmış məktubunu təqdim etmişdi.⁶⁷ I Şah Abbas Həştərxanın voyevodasına (yerli hərbi-inzibati hakim) H. 1031-ci il zülqədə ayında (sentyabr-oktyabr 1622-ci il) türk dilində yazılmış məktub yollamışdı.⁶⁸ XVII əsr Səfəvi müəllifi, eşikağasıbaşı Heydər Evoğlu öz əsərinə I Şah Səfi tərəfindən rus çarı Mixail Romanova ünvanlanmış türk dilində məktub da daxil etmişdir.⁶⁹

1.2 Avropalıların Səfəvi sarayındakı tərcüməçilik fəaliyyətləri

Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinə baxmayaraq, Səfəvi sarayı öz müsəlman təbəələrinin diplomatik yazışmalarda geniş istifadə olunan Avropa dillərinə (xüsusilə latın və italyan) yiyələnmələrinə maraqlı göstərmirdi. Bu səbədən, bir çox hallarda Səfəvi sarayı avropalıların tərcüməçilik xidmətlərindən yararlanmaq və bu sahədə onlara güvənmək məcburiyyətində qalırdı. Avropa mənəblərində Səfəvi saray məmurlarından Avropa dillərini öyrənən yalnız bir şəxsin adına rast gəlinir. Belə ki,

⁶⁶ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 3, с. 414-435.

⁶⁷ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 1, с. 197-198. Təəssüf ki, həmin məktubun əsl dövrümüzə kimi gəlib çıxmamışdır. Бушев, П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг.* (по русским архивам). М., Наука, 1976, с. 182.

⁶⁸Шорохов В.А, Слесарев Т.А. “Фирман персидского шаха Аббаса I астраханскому воеводе из фондов РГАДА”, *Клио*, 2019. №4 (148), с. 29-30.

⁶⁹ Onullahi. S.M. Həsənov A.Q. “Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında”. ADU-nun “Elmi Əsərlər”i (tarix və falsəfə elmləri seriyası), 1974, № 4, s. 89.

Müqəddəs Trinitalı Filipə görə, I Şah Səfi tərəfindən mütərcim vəzifəsinə təyin olunan Zaman bəy xristian missioner rahiblərindən italyan və latın dillərini öyrənmişdi.⁷⁰

XVI əsrin ilk yarısında Qərbi Avropa dövlətləri ilə Səfəvilər imperiyası arasında diplomatik yazışmalarda müşahidə olunan dil maneəsinin aradan qaldırılmasında Venesiya Respublikasının Dəməşqdəki konsulluğunun xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Məsələn üçün, 1505-ci ildə I Şah İsmayılın (1501-1524) Venesiya doju Leonardo Loredana (1501-1521) ünvanlanmış məktubu Dəməşqdəki Venesiya konsulluğunda latın dilinə tərcümə edildikdən sonra Venesiyaya göndərilmişdi.⁷¹ 1509-cu ildə Şah İsmayılın elçisi tərəfindən Venesiyaya çatdırılmış digər bir məktubu da, Dəməşqdə tərcümə edilmişdi.⁷² 1546-cı ildə Müqəddəs Roma imperatoru V Karlın I Şah Təhmasibə ünvanlanmış məktubu da Dəməşqdəki konsulluğun mütərcimi (*turcimanno*) tərəfindən latın dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdi.⁷³

Səfəvi sarayında avropalılardan mütərcim kimi istifadə edilməsinə dair ilk məlumat 1530-cu ilə aiddir. Həmin ildə Habsburq səfiri Simon de Lillisin I Şah Təhmasibə təqdim etdiyi etimadnaməsi Səfəvi sarayında olan naməlum portuqaliyalı tərəfindən latın dilindən fars dilinə tərcümə edilmişdi.⁷⁴

1580-ci ildə Səfəvi səfiri təbrizli Hacı Məhəmmədin Venesiya dojunə təqdim etdiyi məktublardan biri türk, digəri isə fars dilində idi. Maraqlıdır ki, vaxtilə Səfəvi sarayına elçi kimi göndərilmiş Vinçenzo Alessandri yalnız türk dilində olan mək-

⁷⁰ “Zemam Beq, essendo eletto dal Rè per interprete delle lingue forastiere, fu dato alli nostri Padri per imparare la lingua Italiana e la Latina”. Philippe de la Très Sainte Trinité. *Viaggi orientali*, p. 454

⁷¹ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI–MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII codd. CDXIX–CDLXXVII*. vol. 6, Venezia: F. Visentini, 1879 -1903, col. 269.

⁷² Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 232.

⁷³ Due lettere di Carlo V, Archivio Storico Italiano, serie terza, vol. 11, No. 1 (1870) (57), p. 3.

⁷⁴ Neck Rudolf. “Diplomatische Beziehungen zum Vorderen orient unter Karl V”. *Mitteilungen des Österreichischen staatsarchivs*, 5 (1952), p. 86.

tubu oxuyub tərcümə edə bilmişdi. Fars dilində olan digər məktub isə Səfəvi elçisinin özü tərəfindən tərcümə edilmişdi.⁷⁵

Səfəvi elçilikləri Avropa saraylarına missiyaları zamanı tez-tez venesiyalıların tərcüməçilik xidmətlərindən istifadə edilirdilər. Belə ki, Venesiya Respublikasının fransız sarayındakı daimi səfiri qeyd edirdi ki, 1604-cü ilin avqust ayında Marselə gəlmiş Səfəvi səfirini venesiyalı mütərcim müşayiət edirdi.⁷⁶ Venesiyanın Romadakı səfiri Covanni Moçeniço 1601-ci il 12 may tarixli hesabatında yazırdı ki, Səfəvi elçisini Romadan İspaniyaya və digər yerlərə müşayiət etmək üçün ona tərcüməçi verilmişdi.⁷⁷

Moçeniço 1601-ci ilin aprelində Romaya gəlmiş Hüseyin-əli bəy Bayatın başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyinin etimadnamələrinin həqiqiliyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı yazırdı: “Belə görünür ki, Papa sarayı o sənədləri həmin dili bilən birinə və ya Venesiyaya göndərmişdir”.⁷⁸

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi sarayında katolik missionerlərindən tərcüməçi kimi istifadə olunurdu. Bu fakt Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi tərəfindən də təsdiq edilmişdir: “Fırəng əlifbası ilə yazılan bu möhürlənmiş məktubu burada açdılar və onu İsfahandakı avropalılar tərcümə etdilər”.⁷⁹

⁷⁵ Rota Giorgio. *Under Two Lions*, p. 50.

⁷⁶ “Che era arrivato à Marsiglia un amb[asciador]e del Re di Persia con lettere, et ragionam[en]to havuto con un venetiano venuto in sua compagnia”. ASVe, Senato, Dispacci ambasciatori, Francia, Rubriche, C4, 28 avqust 1604, c. 20r. “Che il Re Cristianissimo [title of the French sovereign] non havea voluto admetter L’Amb[asciador]e persiano, non si sa p[er]che...” Həsən bəy Fransa kralı IV Henri tərəfindən qəbul edilmədi. Bununla da, IV Henri osmanlılarla münasibətləri pozمامaq üçün Şah Abbasın elçilərini qəbul etməkdən imtina etmişdi. ASVe, Senato, Dispacci ambasciatori, Francia, Rubriche C4, 14 sentyabr 1604, c. 22v.

⁷⁷ ASVe, Senato, Dispacci ambasciatori, Roma, filza 47, 12 may 1601.

⁷⁸ ASVe, Senato, Dispacci ambasciatori, Roma, filza 47, 21 aprel 1601, c. 99v.

⁷⁹ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1912. Ümumiyyətlə, yerli mənbələr Səfəvi sarayının Avropa ölkələri ilə əlaqələri barəsində nadir hallarda məlumat verirlər.

Səfəvilər dövlətində fəaliyyət göstərmiş ilk Karmelit missonerlərindən olan rahib Xuan Tadeo Avropa dilləri sahəsində Səfəvi hökmdarlarından I Şah Abbas və I Şah Səfi üçün tərcüməçilik etmişdi. 1619-cu il 28 iyun tarixli məktubunda Xuan Tadeo qeyd edirdi ki, Şah Abbas Madriddən rahib Redempt və Robert Şerli tərəfindən göndərilmiş məktubu tərcümə etmək üçün ona vermişdi.⁸⁰ Tadeonun bu qeydləri həmin dövrdə Səfəvi sarayında olan italyan Pyetro della Valle tərəfindən təsdiq edilir.⁸¹ Katolik missonerlərinin Səfəvi sarayında tərcüməçilik işlərinə cəlb edilməsi I Şah Abbasdan sonra da davam etdirilmişdi. Səfəvi taxt-tacına yeni keçmiş I Şah Səfinin qəbulunda olmuş Xuan Tadeo yazırdı: “O, (Şah Səfi - Ə.Q.) fars dilinə tərcümə etməyim üçün Papanın məktubunu mənə verdi”.⁸² Holşteyn elçiliyinin katibi Adam Oleari 1637-ci ildə Səfəvi sarayında Avqustinian⁸³ rahiblərinin də tərcümə işlərinə cəlb edildiyini qeyd edir:

*“Bizim tərcüməçimiz Avqustin rahibi olan portuqaliyalı idi. Rozariyodan olan həmin şəxsin adı Jozef idi... O, ömrünün iyirmi dörd ilini İranda (Səfəvilər dövləti-Ə.Q.) keçirmişdi və həmin xalqın dilini mükəmməl şəkildə bilirdi, eləcə də onların adət-ənənələri ilə yaxından tanış idi”.*⁸⁴

İsfahanda ikinci dəfə qaldığı müddətdə fransız səyyahı Jan Şarden qeyd edir ki, müxtəlif Avropa ölkələri elçilərinin Səfəvi sarayına gətirdikləri məktublarnın tərcümə edilməsi üçün onu tez-tez saraya çağırırdılar. Buna oxşar olaraq, 1670-ci illərin əvvəllərində Karmelit rahibi Jeronimo Romaya göndərdiyi məktubda Avropa hökmdarlarının Səfəvi şahına ünvanladıkları məktublarnın tərcüməsi məqsədilə ara-sıra Səfəvi sarayına dəvət edildiyini

⁸⁰ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 226.

⁸¹ “Cinque giorni prima che il rè partisse, mandò al nostro padre vicario degli Scalzi un gran fascio di lettere, e scritture di Christianità, acciocchè glielie interpretasse”. Pietro Della Valle. *Viaggi di Pietro della Valle*, II, p. 43.

⁸² Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, pp. 307-308.

⁸³ XIII əsrdə İtaliyada meydana çıxmış Katolik təriqəti.

⁸⁴ Olearius Adam. *The voyages and travells of the ambassadors*, p. 203.

qeyd edirdi.⁸⁵ Kapuçin missionerlərinin də Səfəvi şahlarına tərcüməçilik xidməti göstərdikləri məlumdur. Belə ki, Kapuçin rahibi Rafael dü Ma təxminən 1650-ci ildən 1696-cı ildə vəfatına qədər Səfəvi sarayının Avropa dilləri üzrə baş mütərcimi olmuşdu.⁸⁶

⁸⁵ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 440.

⁸⁶ Richard, Francis. "DU MANS, RAPHAEL". *Encyclopaedia Iranica*, VII/6 (1996), pp. 571-572, <http://www.iranicaonline.org/articles/du-mans> (istifadə olunmuşdur 02 may 2020).

II FƏSİL. SƏFƏVİ SARAYINDAN VENESİYAYA GÖNDƏRİLMİŞ MƏKTUBLAR

2.1 *Diplomatik məktublارın maddi və vizual xüsusiyyətləri*

Diplomatik məktublارın maddi və vizual xüsusiyyətləri həmin məktublارın məzmununu daha qabarıq şəkildə vurğulamaq və diqqətə çatdırmaq baxımından mühüm rəmzi əhəmiyyətə malik idi. Məktubun kağızının növü və keyfiyyəti, mürəkkəbin rəngi, məktublارın bağlandığı materiallar, məktublارın bükülmə üsulu göndərənlə qəbul edən arasındakı sosial məsafəni əks etdirirdi.⁸⁷

Avropa hökmdarlarına ünvanlanmış Səfəvi məktubları bir qayda olaraq, məndə yer alan bəzi ifadələri xüsusilə vurğulamaq və nəzərə çatdırmaq üçün rəngli mürəkkəblərlə (qırmızı⁸⁸, göy və qızıl), bəzədilmişdir.⁸⁹

Bütün Səfəvi məktublارının Allaha dua (*invocatio*) ilə başlaması bir adət idi və qısa forması *Huva* olan bu formulun

⁸⁷ Sowerby A. Tracey. “Negotiating with the Material Text: Royal Correspondence between England and the the Wider World” in *Cultures of Diplomacy and Literary Writing in the Early Modern World*, eds. Tracey A. Sowerby and Joanna Craigwood. Oxford: Oxford University Press, 2019, p. 204.

⁸⁸ Venesiyaya göndərilmiş məktublardan dövrümüzə kimi gəlib çıxanların mətnində qırmızı mürəkkəbdən istifadə edilməmişdir. Lakin bu hala Səfəvi sarayından Polşa və Rusiya hökmdarlarına göndərilmiş bəzi məktublarda rast gəlmək mümkündür.

⁸⁹ “Münşi əl-məmalik”in vəzifəsinə hökmdarın bütün məktublارına qırmızı mürəkkəb və qızıl suyu ilə tuğra çəkmək daxil idi”. *Tadhkirat al-Mulūk: a manual of Safavid administration (circa 1137/1725)*. Persian text in facsimile (B.M.Or. 9496), transl. and explained by V. Minorsky, London: Luzac & Co., 1943, p. 40a. XVII əsrdən etibarən rəsmi sənədlərə tuğranın çəkilməsi işləri əcnəbi hökmdarlara ünvanlanmış məktublارın tərtibatına da məsul olan “vaqiənevsi”də icra olunurdu. Busse, Heribert. “Diplomatic: III. Persia,” in *EI*, vol. 2: C - G, ed. B. Lewis et al, Leiden: E.J. Brill, 1991, p. 312.

tam şəkli belədir: *Huva Allah sübhanəhu və təala* – “O (Allah), pak və müqəddəsdir”.

Şah Təhmasibin məktubunda digər bir kəlam *Huva Malik əl-Mülk əl-Mütəal* - “O (Allah), mülkün sahibidir və ən ucadır” öz əksini tapmışdır. Məktubun baş hissəsində yer alan həmin ifadələrdən sonra ehtiram əlaməti olaraq böyük bir boşluq qoyulurdu. Bəzi məktublarda Allaha edilən duadan sonra Məhəmməd Peyğəmbərə və İmam Əliyə edilən dua gəlir. Məktubun ünvan (*intitulatio*) hissəsində Venesiya hökmdarlarının titulları və adları hörmət əlaməti olaraq mətnin üst hissəsində yazılırdı. Səfəvi şahları Venesiya dojlarına “qüdrətli”, “əzəmətli”, “böyük”, “məşhur”, “ədalətli” və “şanlı” kimi ənənəvi fəxri epitetlərlə xitab edirdilər.

I Şah İsmayılın 1505-ci ildə Venesiya doju Leonardo Loredana ünvanladığı, lakin əsli dövrümüzə kimi gəlib çıxmamış məktubunun italyan dilinə olan tərcüməsi əsasında şahın öz venesiyalı həmkarına “Sultan” deyə müraciət etdiyi məlum olur.⁹⁰ I Şah Təhmasib Venesiya doju Andrea Qrittiyə xitabən “Xan” titulu ilə yanaşı, digər fəxri adlardan da istifadə etdiyi halda, I Şah Abbas venesiyalı həmkarına “Padşah” deyə müraciət etmişdi.

I Şah Səfi və II Şah Abbasın (1642-1666) iki məktubunda Venesiya dojlarına “Fərmanfərma” (“hökmdar”) deyə xitab olunur. II Şah Abbas digər bir məktubunda doju “Padşah” adlandırmışdı.⁹¹ Buna əks olaraq, I Şah Süleyman və onun xələfi Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) Venesiya hökmdarlarına müraciətdə nisbətən aşağı statusa malik “*Vali-ye Kəbir*” (“Böyük vali”) epitetindən istifadə etmişdirlər. Bunu XVII əsrin ortalarından etibarən, xüsusilə 1645-1669-cu illər Krit adası üstündə Osmanlı-Venesiya müharibəsi nəticəsində Venesiya Respublika-

⁹⁰ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 6, col. 302-304.

⁹¹ ASVe, CEP, filza 62, 28 mart 1650, səhifəsiz.

sının siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətinin zəifləməsi ilə də izah etmək olar.

Bir sıra məktublarda hökmdarın adları ilə yanaşı, onun sahibi olduğu əraziləri də sadalanırdı. Məsələn, Venesiya “Onlar Şurası” tərəfindən I Şah Təhmasibə ünvanlanmış 1570-ci il 27 oktyabr tarixli məktubda Səfəvi imperiyasının Azərbaycan, Fars, Şirvan, İraq, Xorasan və Gilan kimi mühüm vilayətləri sadalanırdı.⁹² 1696-cı ildə Şah Hüseynin Venesiya doju Silvestro Valiyerə (1694-1700) yazdığı on sətirlik məktubunun ilk üç sətirində o dövrdə Osmanlı hakimiyyəti altında olan Krit adası da daxil olmaqla, Venesiyanın əraziləri sadalanmışdır.⁹³ Buna oxşar olaraq, Venesiya hökuməti Səfəvi sarayına göndərdiyi məktubunda həmin dövrdə osmanlılar tərəfindən idarə olunan İraqı Qızılbaş ərazisi kimi qeyd etmişdirlər.⁹⁴ Səfəvi sarayından Venesiyaya ünvanlanmış məktubların böyük əksəriyyəti Səfəvi hökmdarlarının, biri vəzir Qazi Cahən Qəzvininin, digəri isə Təbriz bəylərbəyi Əmir Xan Mosullunun adından yazılmışdır.

Vizual tərtibatı baxımından hazırda Venesiya Dövlət Arxivində qorunub saxlanılan 1540-cı ilə (H. 946-cı ilin sonu) aid iki məktub xüsusilə diqqəti cəlb edir: onlardan biri I Şah Təhmasib, digəri onun vəziri Qazi Cahən Qəzvini tərəfindən Venesiya doju Andrea Qrittiyə ünvanlanmışdı. Hər iki məktubda digər Səfəvi məktubları ilə müqayisədə, qızılı mürəkkəbdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, Şah Təhmasibin məktubu (*Şəkil 8*) mavi mürəkkəbin istifadə olunduğu yeganə Səfəvi məktubudur. Bunu qırmızı kimi, mavi rəngin də, tez-tez hökm-

⁹² ASVe, CDD, Segrete, filza 14, 27 oktyabr 1570, səhifəsiz.

⁹³ ASVe, CDP, doc. n. 36.

⁹⁴ Müqayisə üçün, İngiltərə kraliçası I Yelizaveta (1558-1603) I Şah Təhmasibə ünvanladığı 1561-ci il 25 aprel tarixli məktubunda bir sıra ərazilərlə bərabər, Osmanlı imperiyasına daxil olmasına baxmayaraq, Qaramanı da Səfəvi ərazisi kimi qeyd edir. Вах: Кафар-заде, Л.Р. “Письма королевы Елизаветы I Тюдор в истории англосефевидских дипломатических отношений”. *Современная научная мысль*, 4 (2022), с. 217.

darlıq əlamətləri ilə əlaqəli olması ilə izah etmək olar. Şahın məktubunun titul hissəsində Venesiya dojunun adı və titulları mavi rənglə yazılmışdısa, vəzir Qazi Cahanın məktubunda isə həmin hissə qızılı mürəkkəblə qələmə alınmışdır.

Sonrakı Səfəvi hökmdarlarının məktubları həm bəzək, həm də yazı üslubu baxımından nisbətən sadə görünür və rəngli mürəkkəbdən istifadə azalır və məktubun titul bölməsində istifadə olunan mavi və qızılı yazılar sonralar qara mürəkkəblə tərtib edilirdi.

XVII əsrə aid məktublarda qızılı mürəkkəbdən əsasən Allaha, Məhəmməd Peyğəmbərə və İmam Əliyə olan duaların, həmçinin “Qurani-Kərim”dən gətirilən sitatların yazılışı zamanı istifadə olunurdu. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, məktublarda mətnində xristianlığa istinadən yer alan “Məsihi” və “İsaviyyə” kimi adlar da, qızılı hərflərlə fərqləndirilirdi.⁹⁵ Səfəvi elçisi Fəthi bəyin 1603-cü ildə Venesiya dojunə təqdim etdiyi şahın məktubunun vizual xüsusiyyətləri XVII əsr Venesiya tarixçisi Alessandro Maria Viyanolinin diqqətini özünə çəkmişdi. Belə ki, Viyanoli həmin məktubda Allahın adlarının qızılı hərflərlə (*caratteri d'oro*) yazılmış olduğunu qeyd edirdi.⁹⁶ Digər Səfəvi elçisi Xoca Səfərin 1610-cu ildə Venesiyaya gətirdiyi məktubda isə Allahın adının zikr olunduğu və əənəvi olaraq, qızılı hərflərlə yazılmış hissə istisna olmaqla, məktubun mətni tamamilə qara rəngdə yazılmışdır (*Şəkil 9*).

Səfəvi sarayı Venesiyaya olduğu kimi, digər Avropa dövlətlərinə də göndərdiyi məktublarda vizual tərtibatına diqqət yetirirdi. Məsələn, 1599-1601-ci illərdə şahın elçisi Hüseyinli bəy Bayatı Avropanın müxtəlif paytaxtlarına olan səfərində müşayiət etmiş Oruc bəy Bayat İspaniya kralı III Filip tərəfindən Səfəvi elçiliyinin qəbulu mərasimini təsvir edərkən şahın

⁹⁵ ASVe, CEP, filza 62, 28 mart 1650, səhifəsiz.

⁹⁶ Vianoli Alessandro Maria. *Historia veneta di Alessandro Maria Vianoli nobile veneto*. Parte seconda Venetia: presso Gio. Giacomo Hertz, 1684, p. 382.

məktubunun vizual və maddi xüsusiyyətlərinə də toxunur: “Səfir məktubu götürərək qabağa çıxdı... bu [məktub] uzunluğu bir yarddan⁹⁷ çox olan vərəqdə qızılı və rəngli mürəkkəblə yazılmışdır və qeyri-adi şəkildə qatlanmışdır”.⁹⁸

Rus çarları vizual tərtibat baxımından qızılbaşları təqlid etməyə çalışırdılar. 1588-ci ildə Qriqori Vasiliçkovun Səfəvi sarayına səfirliyi ərəfəsində Moskvadakı çar dəftərxanası məktubun bədii tərtibatında, o cümlədən mətnin qızılı mürəkkəblə yazılmasında və müvafiq ornamentlərlə bəzədilməsində çətinliklərlə üzləşmişdi. Nəhayət, onlar Həştərxanda bu işin öhdəsindən gələ biləcək mütəxəssislər tapa bildilər.⁹⁹ 25 sentyabr 1595-ci ildə o dövrdə Moskva knyazlığının faktiki hökmdarı olan Boris Qodunov I Şah Abbasa “tatarca” (türkcə) yazılmış, “titul və adların qızılı hərflərlə əks olunduğu” məktub göndərmişdi.¹⁰⁰ Eynilə, rus çarı Mixail Fyodroviçin (1613-1645) I Şah Abbasa göndərdiyi 1614-cü il 23 iyul tarixli məktubda şahın və çarın titulları və adları qızılı mürəkkəblə qələmə alınmışdı.¹⁰¹

Səfəvi saray dəftərxanası əcnəbi hökmdarlara ünvanlanmış məktublarda olduğu kimi, əcnəbi tacirlərə verilən ticarət imtiyazları üzrə sənədlərin də tərtibatına diqqət yetirirdilər. 1673-cü ildə fransız səyyahı Jan Şarden Səfəvi sarayı tərəfindən verilmiş həmin qəbildən olan sənədlərdən birini aşağıdakı kimi təsvir edir:

⁹⁷ 1 yard ≈ 91 sm.

⁹⁸ *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604*. Transl. and edited with an introduction by G. Le Strange, New York and London: Harper & Brothers, 1926, p. 291.

⁹⁹ Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг: (по русским архивам)*. М.: Наука, 1976, с. 82.

¹⁰⁰ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 1, с.307-308.

¹⁰¹ Göstərilən əsər, т. 2, с. 365-366.

“Bütün əmirlər qızılı hərflərlə yazılmış sözləri və [sənədin] haşiyəsindəki çox böyük olan çiçəkli naxışları çox xoşlayırdılar. O, uzunluğu 2 fut yarım¹⁰² və eni 13-14 düym¹⁰³ olan bir vərəq idi. Qızılı hərflə yazılardan başqa, əsas söz və cümlələr mavi, digərləri isə qırmızı rənglə yazılmaqla fərqləndirilmiş, qalanları isə qara rəngdə yazılmışdır”.¹⁰⁴

1568-ci ildə Səfəvilər dövlətinə dördüncü ekspedisiyası zamanı ingilis taciri Artur Edvards ticarətlə bağlı yeni imtiyazlar əldə etmişdi və Edvardsa görə, həmin imtiyazların əks olunduğu sənədin “hamısı mavi və qızılı hərflərlə yazılmışdı və Sofinin (Səfəvi hökmdarının-Ə.Q.) möhrdarına təqdim edilmişdi”.¹⁰⁵

Səfəvi məktublarının aşağı sağ künclərinin kəsilməsi ənənəsi

Maraqlıdır ki, tədqiqat zamanı Venesiya və Florensiya dövlət arxivlərində tanış olduğumuz bütün Səfəvi rəsmi məktublarının aşağı sağ küncləri kəsilmiş vəziyyətdədir, başqa sözlə desək, məktublar beşbucaqlıdır (*Şəkil 11*). Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi sarayından digər Avropa, habelə Moskva hökmdarlarına göndərilmiş bir çox məktublar da eyni formaya malikdir.

Fransız səyyahı Jan Şardenə görə, bu, “dünyadakı bütün şeylərin natamam olduğunu” ifadə etmək üçün edilirdi.¹⁰⁶ Digər

¹⁰² 1 fut ≈ 30.5 sm.

¹⁰³ 1 düym ≈ 2,5 sm.

¹⁰⁴ Chardin, John. “Sir John Chardin's travels through Mingrelia to Persia” in *The World displayed; or, A Curious Collection of Voyages and Travels, Selected from the Writers of All Nations*, vol. 15. London: printed for T. Carnan, and F. Newbery, 1777, p. 165.

¹⁰⁵ Hakluyt Richard. *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English Nations*, vol. 2, London: J. M. Dent & sons, Limited, 1926, pp. 416-417.

¹⁰⁶ Chardin, John. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, enrichis d'un grand nombre de belles figures en taille-douce, représentant les antiquités et les choses remarquables du pays*, vol. 2, Paris: Le Normant, 1811, p. 293.

bir fransız Rafael dü Ma bununla bağlı yazırdı: “... qayçı (*kaitchi*) ilə məktubun kənarlarını düz kəsirlər, sonra ... onun aşağısındakı bucaqlardan birini kəsirlər... Onların bildirdiyinə görə, bunu etmələrinin səbəbi odur ki, düzbucaqlı mükəmməl formadır və mükəmməllik yaratmaq onların səlahiyyətində deyil.”¹⁰⁷ Çox güman ki, qızılbaşlar bununla da, mükəmməllik yaradanın Allah olduğunu vurğulamaq istəyində olmuşdurlar.

Z.Bhallu və O.Rezai kimi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, “mənbələrdə irəli sürülən digər fərziyyələrə görə dördbucaqlı formalar uğursuzluq əlaməti idilər”.¹⁰⁸

2.2. Məktublarnın ölçüləri

Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş məktublarnın ölçüləri eni 23,5 və 51,5 sm, uzunluqları isə 64,5 və 119,5 sm arasında dəyişir. Məktublarnın əksəriyyətinin uzunluğu bir metr-dən azdır. Venesiyaya göndərilmiş məktublar içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü uzunluğu 119,5 sm, eni isə 51,5 sm olan I Şah Abbasın Venesiya doju Markantonio Memmoya (1612-1615) göndərdiyi məktubdur (*Şəkil 10*).¹⁰⁹ Bu məktublar eyni dövrdə Osmanlı sultanlarının Venesiya dojlarına göndərdikləri məktublarnın ölçüləri ilə müqayisədə daha kiçikdir. Misal üçün, Osmanlı sarayından Venesiya dojuna göndərilmiş 1597-ci ilə aid fəthnamənin ölçüləri 165 sm. x 41 sm idi.¹¹⁰

¹⁰⁷ Du Mans Raphael. *Estat de la Perse*, p. 130.

¹⁰⁸ Bhalloo Zahir & Rezai Omid. “Inscribing Authority: Scribal and Archival Practices of a Safavid Decree”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62 (5-6) (2019), p. 842.

¹⁰⁹ ASVe, CDP, doc., n. 18.

¹¹⁰ Pedani-Fabris, M. P. “Ottoman Fetihnames: The Imperial Letters Announcing A Victory”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13(1998), p. 187.

Cədvəl 1. Səfəvi hökmdarlarının Venesiya dojlarına göndərdikləri məktubların ölçüləri¹¹¹

Göndərən (şah)	Məktubun ünvanlandığı doj	Məktubu gətirən şəxs	Tarix	Uzunluq (sm.)	En (sm.)
I Şah Təhmasib	Andrea Qritti	Mikele Membre	1540	80	23.5
Qazi Cahan Qəzvini (I Şah Təhmasibin baş vəziri)	Andrea Qritti	Mikele Membre	1540	77.5	25
I Şah Abbas	Marino Qrimani	Fəthi bəy	1602	114.5	30.5
I Şah Abbas	Leonardo Dona	Xoca Kirakos (Kirkuz)	1608 (?)	79.5	29.5
I Şah Abbas	Leonardo Dona	Xoca Səfər	1609	83.5	26.5
I Şah Abbas	Markantonio Memmo	Xoca Şahsuvar	1612	119.5	51.5
I Şah Səfi	Françesko Erizzo	Əli Balı	1634	96.5	49
II Şah Abbas	Françesko Molin	Antonio di Fiandra	1647	53.5	30
II Şah Abbas	Françesko Molin	Domeniko de Santis	1647 (?)	77	36.5
II Şah Abbas	Françesko Molin	Katolik rahibi Ferdinando Coverida	1649 (?)	75	45 ¹¹²
I Şah Süleyman	II Domeniko Kontarini	Dominikan rahibiləri-Maria di San Covanni və Antonio di San Nazaro	1670	98	38
Şah Sultan Hüseyn	Silvestro Valiyer	?	1694	64.5	38.5

¹¹¹ Bəzi məktublarnın ölçüləri ilə bağlı məlumatların dəqiqləşdirilməsində göstərdikləri köməyə görə Venesiya Dövlət Arxivinə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

¹¹² ASVe, CEP, filza 62, 28 mart 1650, səhifəsiz.

Cədvəl 2. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Toskananın Böyük hersoqlarına göndərdiyi məktublarnın ölçüləri¹¹³

Göndərən (şah)	Məktubun ünvanlandığı hersoq	Uzunluq (sm.)	En (sm.)
I Şah Abbas	I Ferdinando de' Medici	76.5	33
I Şah Abbas	I Ferdinando de' Medici	112.5	37.5
I Şah Abbas	I Ferdinando de' Medici	98	38
I Şah Abbas	II Kozimo de' Medici	68.3	27
I Şah Abbas	II Kozimo de' Medici	59.5	29.5

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sənədlərini tədqiq edən Busse belə bir mülahizə irəli sürür ki, məktubun ünvanlandığı şəxsin mənəsbəti nə qədər yüksək idisə, məktubun eni bir o qədər geniş olurdu. Busse daha sonra qeyd edir ki, bu hala Səfəvilər dövründə də rast gəlmək mümkündür.¹¹⁴ Polşa tədqiqatçılarından S.Yaşkovski və D.Koloceyçək də, XVII əsrin birinci yarısında Səfəvi şahlarının Polşa hökmdarlarına və bəzi yüksək mənəsbə sahiblərinə göndərdikləri məktublarnın müqayisəli təhlili əsasında oxşar nəticələrə gəlmişlər. Onların fikrincə, Polşa krallarına ünvanlanmış məktublar həmin dövlətin bəzi yüksək vəzifə sahiblərinə ünvanlanmış məktublardan daha böyük idi və “burada önəmli olan onların uzunluğu deyil, eni idi”¹¹⁵

Venesiya doqlarına, Toskananın Böyük hersoqlarına və Polşa hökmdarlarına göndərilən məktublarnın ölçülərini müqayisə etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta hesabla Venesiyaya göndərilən məktublar həm uzunluğu, həm də eni

¹¹³ ASF, Mediceo del Principato 4274a. Məktublarnın ölçüləri bizə aiddir. XVII əsrin ilk rübündə I Şah Abbasın Toskananın böyük hersoqlarına ünvanladığı məktublarla bağlı həmçinin bax: Pontecorvo Virgilio. “Relazioni tra lo scia ‘Abbās e i granduchi di Toscana Ferdinando I e Cosimo II”. Accademia Nazionale dei Lincei, *Rendiconti della Classe de Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. 7, vol. 4, Rome, pp. 157-182.

¹¹⁴ Martin, B.G. "Seven Safavid documents from Azarbayjan." In Documents from Islamic Chanceries, first series, ed. S.M. Stern, Oxford: Bruno Cassirer, 1965, p. 172.

¹¹⁵ Kołodziejczyk Dariusz (ed.). *The Relations of the Polish- Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran*, p. 108.

baxımından digər iki dövlətə göndərilənlərdən daha böyükdür. Lakin, ümumilikdə Səfəvi sarayından Avropa hökmdarlarına ünvanlanan məktublar arasında ölçülərinə görə ən böyükləri Roma papalarına göndərilmişdi. Məsələn, Şah Sultan Hüseynin papa XII İnnokentiyə (1691-1700) yazdığı məktubun ölçüsü 97 sm x 59 sm-dir.¹¹⁶

2.3 Səfəvi məktublarında möhürlərin yerləşmə mövqeyi

Möhürlərdən müxtəlif Səfəvi rəsmi sənədlərinin, o cümlədən şahın əcnəbi hökmdarlara göndərdiyi məktublarda həqiqiliyinin təsdiqi üçün istifadə olunurdu. XVI əsrin ilk onilliyində I Şah İsmayılın möhürü venesiyalı tacir tərəfindən təsvir edildiyi halda,¹¹⁷ sonrakı əsrin Səfəvi hökmdarlarının möhürləri haqqında Oleari, Taverniye və Şarden tərəfindən məlumat verilmişdir.¹¹⁸

Müxtəlif dövrlərdə Venesiya dojlarına göndərilmiş məktublarda əks olunmuş Səfəvi şahlarının möhürləri həm dizayn, həm də məzmun baxımından müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, I Şah Təhmasibin möhürü “badam” şəkilli olsa da, I Şah Abbasdan başlayaraq Səfəvi möhürlərinin baş hissəsi “günbəz” şəklini almışdır. 1540-cı ildə I Şah Təhmasibin möhürü eyni mərkəzli (konsentrik) doqquz dairədən ibarət idisə, Şah Sultan Hüseynin möhüründən də görüldüyü kimi, sonradan həmin kiçik dairələrin sayı on ikiyə çatmışdır (*Şəkil 12*).

¹¹⁶ BAV, Ms, Vat. pers. 31. Həmçinin Səfəvi şahı Sultan Məhəmməd Xudabəndənin Roma papası V Sikstusa (1585-1590) göndərdiyi məktub üçün bax: Piemontese Angelo. “La diplomazia di Gregorio XIII e la lettera del Re di Persia a Sisto V”, in *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 14 (2007), pp. 363-410.

¹¹⁷ Grey, C (ed.). “Travels of a Merchant in Persia”, in *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, London: Hakluyt Society, 1873, pp. 205-206.

¹¹⁸ Olearius Adam. The voyages and travells of the ambassadors, pp. 254-255; Tavernier Jean-Baptiste *The Six Voyages*, p. 179; Chardin, Jean, *Voyages de monsieur le chevalier Chardin*, vol. 1, p. 135.

1580-ci ildə Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş təbrizli Hacı Məhəmməd qeyd edir ki, ayrı-ayrı məktublارın həqiqiliyini təsdiqləmək üçün şahın üç möhürü olduğu halda, digər ali mənəb sahibləri bu məqsədlə yalnız bir möhürdən istifadə edirlər.¹¹⁹ “Təzkirət əl-mülük” əsərinə görə, XVII əsrin sonlarında Səfəvi sarayında dörd möhürdən istifadə edilirdi. Bunlardan üçü hökmdar möhürü hesab olunurdu, yəni: *Möhr-i humayun* (“Mübarək möhür”), *Möhr-i şərəf-i nəfəz*, *Möhr-i ənquştər-i aftabi-əzhər* (“möhür üzük”) və dördüncüsü Ali divanın müsvəddə möhürü sayılan *Möhr-i müsvəddə-yi Divan-i ali* idi.¹²⁰ *Möhr-i humayun* böyük möhür hesab olunurdu, baş hissəsi “günbəz” formasında idi və Avropa hökmdarlarına, o cümlədən Venesiya dojlarına ünvanlanmış Səfəvi məktublarını təsdiqləmək üçün vurulmuş möhürlə eynilik təşkil edirdi.

Səfəvi məktublarında möhürün yeri məktubun ünvanlandığı şəxslərin Səfəvi hökmdarlarının nəzərində hansı statusa malik olduqlarını əks etdirirdi. Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılan Səfəvi məktublarından görüldüyü kimi, Qızılbaş hökmdarları və I Təhmasbin vəziri Qazi Cahan Qəzvini tərəfindən Venesiyaya göndərilmiş bütün məktublarda möhürlər məktublارın arxa tərəfinin aşağı hissəsində yerləşir. Lakin, I Şah Təhmasibin məktubu digərlərindən bir qədər fərqlənir, belə ki, onun möhürü məktubun əks üzünün aşağı hissəsində deyil, yuxarisında yerləşir.

Bu ənənənin mövcudluğu Adam Olearinin məlumatları ilə də öz təsdiqini tapır: “O, (I Şah Səfi-Ə.Q) xristian hökmdarlarına göndərdiyi məktublarda bu qaydaya riayət edir. Belə ki, möhürü yazı olan yerə deyil, [məktubun] arxa tərəfinin ən aşağı hissəsinə vurur”.¹²¹ Britaniya hökumətinin “Dövlət sənədlərinin təqvimi” adlı sənədlər toplusuna görə, I Şah Abbasın İngiltərə kralı I Çarlz Stüarta (1603-1625) göndərdiyi məktubda yer almış

¹¹⁹ ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c. 321r.

¹²⁰ *Tadhkirat al-Mulūk*, pp. 62-63, 202

¹²¹ Olearius Adam. *The voyages and travells of the ambassadors*, p. 255.

möhür krala “hörmət əlaməti olaraq” məktubun arxa tərəfinə vurulmuşdu:

“Hökmdarın adı Şah Abbasdır və onların özlərinin dedikləri kimi, daha çox hörmət əlaməti olaraq, möhür yazının arxa tərəfində, aşağı hissəyə vurulmuşdur”.¹²²

S.Yaşkovski və D. Koloceyçekin də qeyd etdiyi kimi, bu imtiyaz yalnız əcnəbi dövlətlərin hökmdarları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, I Şah Abbasın Polşanın yüksək mənəbli şəxslərinə göndərdiyi məktublarda və II Şah Abbasın kansler Yeji Ossolinski və hetman (sərkərdə) Mikolay Potoçkiyə göndərdiyi iki məktubda şahın möhürü sənədlərin üz tərəfinin yuxarı hissəsində yer almışdır.¹²³

Səfəvi hökmdarlarının aşağı statusa malik əcnəbi dövlət başçalarına və valilərinə göndərdikləri məktublarda möhür Səfəvi şah fərmanlarında olduğu kimi, mətnin yuxarı hissəsinə vurulurdu.¹²⁴ Məsələn, I Şah Abbasın Həştərxan voyevodasına ünvanladığı məktubun mətninin üstündə şahın dairəvi möhürü yer almışdır.¹²⁵ Şah Sultan Hüseynin Malta hökmdarına 1697-ci ildə yazdığı məktubda (90 sm x 37,5 sm) da, şahın möhürünün mətnin üst hissəsinə vurulduğunu müşahidə etmək olar.¹²⁶ 1599-cu ildə Səfəvi sarayından Avropaya göndərilmiş Hüseynəli bəy Bayat şahın Antoni Şerliyə verdiyi etimadnaməsindən bəhs edərək yazır: “onun (etimadnamənin-Ə.Q.) yalnız birinci səhifəsinin yuxarı hissəsində möhür var idi ki, bu da onun daha az əhə-

¹²² Sainsbury W. Noel (ed.) *Calendar of State Papers: Colonial, East Indies, China and Persia*, vol. 6, 1625–1629, London: Her Majesty's Stationery Office, 1884, p. 170.

¹²³ Kołodziejczyk Dariusz (ed.). *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran*, p. 110.

¹²⁴ Martin, B.G. "Seven Safavid documents from Azarbayjan", pp. 246-254.

¹²⁵ Шорохов В.А., Слесарев Т.А. Фирман персидского шаха Аббаса I, с. 29.

¹²⁶ Rossi Ettore. "Relazioni tra la Persia e l'ordine di San Giovanni a Rodi e a Malta". *Rivista degli studi orientali*, 13: 4 (1933), p. 357.

miyyəət kəsb edən məktub olduğunu göstərir, çünki möhür bütün mühüm rəsmi sənədlərin arxa tərəfinin aşağısına vurulur”.¹²⁷

2.4 Məktub qabları

Səfəvi məktublarının qabları da məktubun həqiqiliyini müəyyən edən mühüm elementlərdən biri hesab edilirdi. Əcnəbi dövlət başçılarına ünvanlanmış məktublar adətən qızılı naxışlı ipək parça, xüsusən də, zərxdən hazırlanmış kisələrdə göndərilirdi. Bu adət Jan Şarden tərəfindən aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

“... Məktubları ünvanlandığı şəxslərin məziyyətinə uyğun olaraq, zəngin sənətkarlıq nümunəsi olan qutulara və ya zəngin materiallardan hazırlanmış kisələrə qoymaq Şərq mədəniyyətinin digər bir parçasıdır”.¹²⁸

Venesiyalı salnaməçi Marino Sanudonun yazdığına görə, 1509-cu ilin martında Venesiya Kollegiyasına gəlmiş ilk Səfəvi elçisi ipək parça ilə örtülmüş (*revolta in cendado*) bir məktub gətirmişdi.¹²⁹ 1610-cu ildə Səfəvi elçisi Xoca Səfər I Şah Abbasın məktubunu biri al-qırmızı atlas (*raso sguardo*), digəri işə yaşıl məxmərdən hazırlanmış iki kisədə gətirmişdi. Həmin kisələr də, öz növbəsində “Bursa parçası” (*panno di Bursa*) ilə örtülmüş qutunun içərisində idi.¹³⁰ 1601-ci ilin aprel ayında Venesiya Respublikasının Romadakı səfiri Covanni Moçeniqo Səfəvi elçisi Hüseyinli bəyin I Şah Abbasın məktubunu qızılı

¹²⁷ Steensgaard Niels. *The Asian Trade Revolution: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago: The University of Chicago Press, 1974, p. 220.

¹²⁸ Chardin John. *Sir John Chardin's Travels in Persia*. With an introduction by Sir Percy Sykes, London: Argonaut Press, 1927, p. 41.

¹²⁹ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 14.

¹³⁰ ASVe, CEP, filza 18, 30 yanvar 1609 (*more veneto*), səhifəsiz.

saplardan toxunmuş kisədə (*borsa d'oro*) gətirdiyi barəsində məlumat verirdi.¹³¹

Avropa, o cümlədən Venesiya mənbələrində Səfəvi məktublarının qızıl və ya qızıl suyu çəkilmiş qutularda daşındığı barəsində məlumatlar verilir. Məsələn, 23 iyul 1609-cu ildə I Şah Abbas Karmelit rahibi Vinsentə Papaya ünvanlanmış məktub verdi, “bu məktub üzlüyü çox gözəl məxmərdən hazırlanmış qızıl qutunun içində idi”.¹³² Səfəvi məktubları qutulardan başqa, silindrvari qablarda da daşınırdı. 1582-ci ildə İstanbuldakı Venesiya baylosu¹³³ Simon Kontarini xəbər verir ki, Səfəvi elçisi şahın məktubunu Osmanlı sarayına silindrvari qızılı qabda (*canna d'oro*) gətirmişdi.¹³⁴ 1571-ci ildə Venesiya elçisi Vinçenzo Alessandri qeyd edir ki, Səfəvi şahzadəsi Heydər Mirzə ondan dojun məktubunu alıb, onu şaha təqdim etmək üçün yaylığa bükmüşdü.¹³⁵ Yaylıq hökmdarlığın əlamətlərindən biri hesab edilirdi.¹³⁶

Kənar müdaxilədən qorumaq üçün məktubun daşındığı kisəyə mumdan hazırlanmış möhür vurulurdu. Təəssüf ki, Venesiyaya gətirilmiş Səfəvi məktublarının kisələri indiyənədək

¹³¹ ASV, Senato, Dispacci ambasciatori, Roma, filza 47, 14 aprel 1601, c. 90v.-91r.

¹³² Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 188.

¹³³ Səfəvilər dövlətinin paytaxtında Venesiya Respublikasının diplomatik nümayəndəsi olmadığından, İstanbuldakı Venesiya baylolarına Osmanlı imperiyasının Şərqdəki əsas rəqibi haqqında mütəmadi olaraq geniş məlumat toplamaq və bunu Senata çatdırmaq tapşırılmışdı və baylolar Venesiyaya göndərdikləri muntəzəm hesabatlarda qızılbaşlarla bağlı məsələlərə xüsusi diqqət ayırırdılar. Guliyev Ahmad. “Venice’s knowledge of the *Qizilbaş* – The importance of the role of the Venetian *baili* in intelligence – gathering on the Safavids”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 75: 1 (2022), p. 77.

¹³⁴ ASVe, SDC, filza 16, 20 mart 1582, c. 33r.

¹³⁵ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 32.

¹³⁶ Osmanlı sultanı II Mehmedin əlində əl yaylığı tutan vəziyyətdə çəkilmiş portreti buna nümunə hesab edilə bilər. Bax: Mangir Ahu Fatma. "Symbols of the handkerchief in Turkish Culture," Proceedings of of the 12th International Academic Conference, Prague, 2014, p. 828.

qalmamışdır. Bununla belə, Şah Sultan Hüseyinin Malta hökmdarına yazdığı məktubla bağlı araşdırmalar belə kisələrin müddətindən hazırlanmış qırmızı möhürlü iki qızılı kəndirlə bağlandığını göstərir.¹³⁷ Kisənin üzərinə məktubun ünvanı da tikilmişdi.¹³⁸ Sultan Hüseyin tərəfindən Polşa kralı I Fridrix Avqusta göndərilmiş məktubun olduğu kisənin üzərindəki mum möhürdə belə bir ifadə yazılmışdı: “Allahın qulu Sultan Hüseyin”.¹³⁹

1610-cu ilin yanvarında venesiyalı mütərcim Cakomo Nores Səfəvi elçisi Xoca Səfərin I Şah Abbasın məktubunu Venesiyaya “möhürsüz kisədə” gətirdiyini bildirirdi. Belə görünür ki, Hələbdəki Venesiya konsulu Covanni Françesko Saqredo I Şah Abbasla Avropa hökmdarları arasında yazışmaların məzmunundan xəbərdar ola bilmişdi. Saqredonun Səfəvi hökmdarının məktublarının məzmunundan necə xəbər tutduğu qaranlıq olaraq qalır. Saqredonun Xoca Səfərə verdiyi 200 dukat¹⁴⁰ və tövsiyə məktubunun müqabilində buna nail olduğu ilə bağlı mülahizə yürütmək olar. Xoca Səfərlə Hələbdəki konsulluqda görüşündən sonra Saqredo I Şah Abbasın Roma papası, İspaniya kralı, Toskananın böyük hersoquna və başqalarına ünvanladığı məktubların surətlərini Venesiyaya göndərmişdi.¹⁴¹

Məktubun ünvanlandığı şəxsdən başqa məktubun daşındığı kisənin möhürünün sındırılması və şahın elçiləri tərəfindən kənar şəxslərə məktubun məzmunu ilə tanışlıq imkanının yaradılması Səfəvi sarayı tərəfindən cinayət hesab olunurdu və bu kimi hallara yol vermiş elçilər xəyanətdə günahlandırılaraq, ağır

¹³⁷ Rossi Ettore. “Relazioni tra la Persia e l'ordine di San Giovanni a Rodi e a Malta”, p. 360.

¹³⁸ Rossi Ettore. “Relazioni tra la Persia e l'ordine di San Giovanni a Rodi e a Malta”, p. 360.

¹³⁹ Fekete Layoş. “İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu”, s. 271.

¹⁴⁰ Venesiya qızıl pulu. Çəkisi ≈ 3,5 q. idi. 1284-cü ildən XIX əsrə qədər dövriyyədə olmuşdur.

¹⁴¹ ASVe, Inquisitori di Stato, b. 516, səhifəsiz. Saqredonun casusluq fəaliyyətləri ilə bağlı bax: Wilding, Nick. *Galileo's Idol. Gianfrancesco Sagredo and the Politics of Knowledge*. Chicago/London: University of Chicago Press, 2014, pp. 79-88.

cəzalara məhkum edilirdilər. İsgəndər bəy Münşinin 1609-cu ilin sonunda I Şah Abbas tərəfindən İspaniyaya göndərilmiş Dəniz (Dəngiz) bəy Rumlunun edam edilməsinin səbəblərini¹⁴² izah edən məlumatları buna sübutdur:

*“Onun qəbahətli əməllərindən biri budur: Dəniz bəy Kuh (Kadis – Ə.Q.) ölkəsində olarkən, həmin ölkənin hakimi və firəng limanlarının dəniz əmiri olan Buzrenin təklifi ilə İspaniya padşahına [Şah Abbasın] yazdığı məktubu açmış və məzmunu ilə Buzreni tanış etmişdi. Belə bir dəyanətsizlik sultanlar tərəfindən böyük səhv (xəta) sayılır, padşahların sirri ilə tanışlıq isə böyük günahdır”.*¹⁴³

Osmanlılar məktubları əsasən tünd qırmızı atlasdan hazırlanmış kisələrdə daşıyırdılar.¹⁴⁴ Möhürünün hazırladığı mum materialı məktubu göndərən və müəyyən dərəcədə də onu alanın sahib olduğu mövqenin (statusun) göstəricisi rolunu oynayır. Osmanlı sarayından Venesiyaya məktublar adətən qızılı mumla möhürlənmiş kisələrdə göndərilirdi. 1602-ci il 29 may tarixində Osmanlı elçisi Xəlil çavuş ağzı gümüş mum möhürlə bağlanmış və qırmızı atlasdan hazırlanmış kisə içərisində Osmanlı baş vəziri Həsən Paşanın məktubunu gətirmişdi (*sigilata in cera col coperchio d'argento*).¹⁴⁵

¹⁴² Bəzi Avropa müəllifləri Dəniz bəyin edam edilməsinin əsas səbəbi kimi, onun Səfəvi sarayından Avropaya apardığı ipəyin satışından I Şah Abbasın gözlədiyi mənfəəti gətirmədiyini göstərir. Alonso Carlos, “La embajada persa de Denguiz-Beg y Antonio de Gouvea, osa, a la luz de nuevos documentos,” *Archivo Agustiniiano* 64 (1980), pp. 49-115. I Şah Abbas Dəniz bəyə Avropada satışını həyata keçirmək üçün 100 yük ipək də həvalə etmişdi. Karmelit rahibi Beninyo de San Migel qeyd edirdi ki, “Şah Abbas ipəyin hədiyyə kimi təqdim olunmasından qəzəblənərək, Qoveyadan ipəyin dəyərini və üstəgəl əlavə faizini tələb etmişdi”. Şah Abbas eyni zamanda, Qoveyadan tələb etmişdi ki, ipək məsələsinin araşdırılması üçün III Filipə məktub yazsın. Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 206.

¹⁴³ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1544.

¹⁴⁴ ASVe, CEP, filza 1, 31 oktyabr 1567, c.161r; ASVe, CEP, reg. 14, 18 may, c.111r.

¹⁴⁵ ASVe, CEP, filza 12, 20 may 1602, səhifəsiz.

2.5 Zəmanət (Tövsiyə) məktubları

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi diplomatiyasında beynəlxalq ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti Venesiya dojlarına göndərilmiş məktubların məzmununda və növündə də öz əksini tapmışdır. Bir sıra Səfəvi şahlarının Venesiya hökuməti ilə yazışmalarının məzmununa nəzər salsaq, onların əksəriyyətinin şablon dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin təbliği ilə bərabər, Səfəvi elçilərinin Venesiyada ticarət fəaliyyətlərini dəstəkləmək məqsədilə şah tərəfindən verilmiş tövsiyə və ya təqdimat məktubları kimi xarakterizə etmək olar. Tövsiyə məktubu verildiyi şəxsin etimadnaməsini və səfərinin məqsədini müəyyən etmək üsulu idi.¹⁴⁶ Hökmdarlar tərəfindən verilmiş tövsiyə məktubları, elçi-tacirlərin getdikləri ölkələrdə müdafiəsini təmin edirdi, eyni zamanda həmin şəxsi Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə səyahət edən digər şəxslərdən fərqləndirirdi.¹⁴⁷

Səfəvi şahlarından Venesiya dojlarına ünvanlanmış və adətən təmtəraqlı iltifatlarla başlayan məktubların əvvəlində dostluq münasibətlərinin və Səfəvi torpaqlarında xristianlara verilən hüquqların təsdiqi ilə bağlı məsələlərdən bəhs edilir. Daha sonra məktubun əsas məqsədi – Səfəvi elçi-tacirlərinin (tədarükçülərinin) Venesiyada şah sarayı üçün lazım olan əşyaların əldə edilməsində öz dəstəyini göstərmək üçün Venesiya hökmdarından kömək göstərməyi xahiş olunur.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bu qəbildən bizə məlum olan ilk məktub 1597-ci ilə aiddir və I Şah Abbas tərəfindən Səfəvi elçi-tacirləri Məhəmməd Emin bəy və Xoca İlyas üçün verilmişdir. Məktubun Venesiya Dövlət Arxivində yalnız italyanca olan tərcüməsi mövcuddur və sənədin əslı dövrümüzə kimi gəlib çıxmamışdır. Bu məktublar üslub və struktur baxımından XVI

¹⁴⁶ Ortega Stephen. *Negotiating Transcultural Relations in the Early Modern Mediterranean: Ottoman-Venetian Encounters*. London and New York: Routledge, 2016, p. 128.

¹⁴⁷ Göstərilən əsər, p. 134.

əsrin sonu-XVII əsr ərzində Səfəvi elçi-tacirləri vasitəsilə Moskva hökmdarlarına göndərilmiş məktublara uyğun gəlir.¹⁴⁸

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründən etibarən diplomatik və ticarət məqsədləri ilə bir sıra Avropa dövlətlərinə səfər edən Səfəvi elçi-tacirlərinə saray təsərrüfatına məxsus müxtəlif malların, o cümlədən ipəyin satışını həyata keçirmək və saray üçün lazım olan əmtələri satın almaq həvalə olunurdu.

Venesiyada Səfəvi elçi-tacirlərinin alış siyahısına adətən həmin şəhərdə istehsal olunan dəbdəbəli toxuculuq məhsulları (atlas, məxmər, “hөрmүzi” və “dәмәşqi” parçalar) və şüşə məmulatları (güzgүlər, eynәklәр, piyalələr və s.)¹⁴⁹ daxil idisə, onlar Rusiya bazarlarından əsasən samur xəzi, dəri, morj dişləri (sümüyü), mum və metal məmulatlar əldə edirdilər.¹⁵⁰ Səfəvi elçiləri silah məmulatlarını hər iki ölkədən əldə etməyə maraq göstərirdilər.¹⁵¹

Venesiya arxiv sənədləri onu deməyə əsas verir ki, bəzi Səfəvi elçiləri Osmanlı və Venesiya rəsmilərinin tövsiyə (təqdimat) məktubları ilə Venesiyaya səfər etmişdirlər. Məsələn, 1609-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Venesiyaya yola düşmədən əvvəl Səfəvi elçisi Xoca Səfərə Hələbdəki Venesiya konsulu Covanni Françesko Saqredo tərəfindən Venesiya hökumətinə ünvanlanmış tövsiyə məktubu verilmişdi.¹⁵² Bundan əlavə, 1612-ci ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında İstanbul (“Nasuh Paşa”) sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra İstanbuldan gəmi ilə Venesiyaya səfər etmiş Səfəvi elçiləri Xoca Şahsuvar və Əlaəddin Məhəmməd özləri ilə Osmanlı baş vəziri

¹⁴⁸ Веселовский Н.И. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 1, с. 190, 326-328.

¹⁴⁹ ASVe, CDP, doc. n. 21. Вах: Əlavə 6.

¹⁵⁰ Веселовский Н.И. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 1, с. 311, т. 2, с. 58.

¹⁵¹ Göstərilən əsər, т. 1, с. 201, 311; ASVe, SDeLC, filza 10, 18 yanvar 1604, səhifəsiz.

¹⁵² ASVe, CEP, filza 18, 02 sentyabr 1609, səhifəsiz.

Nasuh Paşanın Venesiya hökumətinə ünvanlanmış tövsiyə məktubunu da gətirmişdilər.

Səfəvi hökmdarları və Venesiya dojları arasında əlaqə yalnız elçilərin vasitəsilə mümkün idi. Əsasən osmanlıların nəzarətində olan ərazilərdən keçməklə gizli şəkildə səyahət edən elçilər özündə həssas məzmunlu məktublara lazımı şəkildə gizlədilməsinə və təyinat yerinə təhlükəsiz şəkildə çatdırılmasına böyük diqqət yetirməli idilər. Məktublara çox vaxt ipək bağlamalarda, paltarların astarlarında, kitab üzvlüklərinin içərisində, metal qab-larda, çəliklərdə və etibarlı hesab edilən digər yerlərdə gizlə-dilirdi.

1510-cu ilin yayında Cənub-Qərbi Anadoluda yerləşən Bira (Birəcik) qalası yaxınlığında Nikolo Surier adlı kipro qasid və iki Venesiya taciri məmlüklər tərəfindən tutuldu. Mənbələrdə onların çəlikdə gizlətdikləri I Şah İsmayılın məktublarını Venesiyanın İsgəndəriyyə və Dəməşqdəki konsullarına apardıqları barədə məlumat verilir.¹⁵³ 1539-cu ildə Mikele Membre Venesiya doju Andrea Qrittinin I Şah Təhmasibə ünvanlanmış məktubunu “təhlükəsiz və yaxşı vəziyyətdə” daşımaq üçün onu yunan psalterinin (dua kitabı-Ə.Q.) üzvlüyünün içərisində gətirmişdi.¹⁵⁴

Səfəvi sarayına səfər etmiş digər bir venesiyalı elçi Vinçenzo Alessandri Səfəvi hökmdarına ünvanlanmış məktubu qalay qabın içərisində gizlədilmiş vəziyyətdə gətirmişdi.¹⁵⁵ Həmin il təbrizli Xoca Əli Venesiya “Onlar Şurası”nın məktubunu kitabın üz qabığında gizlədərək Qəzvinə gətirə bilmişdi.¹⁵⁶ Səfəvi elçisi təbrizli Hacı Məhəmməd 1580-ci ildə Anadoludan keçməklə Venesiyaya səyahət edərkən, şahın məktublarını ipək bağlamala-rının birinin içərisində gizlədir. Osmanlıların diqqətini çəkmə-

¹⁵³ Rabie Hassanein. “Political Relations Between the Safavids of Persia and the Mamluks of Egypt and Syria in the Early Sixteenth Century”. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 15(1978), p. 77.

¹⁵⁴ Membre Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 5.

¹⁵⁵ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 32.

¹⁵⁶ Göstərilən əsər, p. 34.

mək üçün tacir qiyafəsində səfər edən Hacı Məhəmməd içində məktub olan ipək bağlamadan başqa, digər bağlamaları satmışdı.¹⁵⁷ 1599-cu ildə Mikelancelo Korray ingilis Antoni Şerli tərəfindən Venesiya doju və bir neçə Avropa hökmdarına ünvanlanmış məktubları arkebuuzların qundaq və lülələlərində, həmçinin çəlləklərdə gizlətmışdi.¹⁵⁸

¹⁵⁷ ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c. 329v.

¹⁵⁸ ASVe, CEP, reg. 14, 18 noyabr 1599, c. 69r.

III FƏSİL. VENESİYAYA GÖNDƏRİLMİŞ SƏFƏVİ ELÇİLİKLƏRİ

3.1. Elçiliklərin səciyyəvi cəhətləri

Tədqiq olunan dövrün Avropa hökmdarlarından fərqli olaraq, Səfəvi şahları digər ölkələrlə diplomatik münasibətlərini müəyyən bir tapşırıq üçün göndərilmiş müvəqqəti elçiliklər vasitəsilə qurur və inkişaf etdirirdilər və elçilər öz missiyalarını başa vurduqdan sonra ölkəyə qayıdırdılar. Səfəvi şahları öz elçilərini missiyanın əhəmiyyətinə və göndərdikləri ölkə ilə münasibətlərin məzmununa və xarakterinə görə fərqləndirirdilər. Diplomatlar şəxsi keyfiyyət və bacarıqlarına görə həmin vəzifəyə layiq görülürdülər. Göndəridikləri ölkənin əhəmiyyətinə görə Səfəvi elçilərinin ictimai mənşəyi və idarəçilikdə tutduqları vəzifələri də fərqlənirdi.

Bu, Venesiya ilə ticarət əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verən I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrü üçün daha aktual idi. Şah Abbasın Səfəvi taxtına çıxması Venesiya Respublikası ilə əlaqələrdə ticarət məsələlərinin üstünlük təşkil etdiyi yeni dövrün başlanğıcı oldu. Hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdə ticarətin çəkisinin artması nəticəsində diplomatiya və ticarət bir-birindən ayrılmaz hala gəldi.

Bunu Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi missiyalarının xarakterindən və elçilərin sosial mənşəyindən aydın şəkildə görmək olar. Venesiya ilə ticarət əlaqələrinə xüsusi önəm verən Şah Abbas 1597-1629-cu illəri əhatə edən dövr ərzində həmin şəhərə ən azı 8 elçilik heyəti göndərmişdi. Venesiyanın isə əksinə, eyni dövr ərzində Səfəvilər dövlətinə heç bir elçilik göndərmədiyi məlumdur.

Venesiyaya göndərilmiş elçiliklərə başçılıq edənlər içərisində səfir rütbəsinə malik olanlar çox az idi və missiyaların yalnız ilk üçünün (1509-cu ildə iki naməlum səfirin və 1580-ci ildə Hacı Məhəmmədin elçiliyi) səfirlik mahiyyətinə malik olduğunu güman etmək olar. Çünki osmanlılarla bağlı mövzu-

larda siyasi danışıqların aparılması üçün elçilik heyəti başçısının səfir səlahiyyətlərinə malik olması zəruri idi. Elçilərin peşə keçmiş onların həmin vəzifəyə seçilməsi üçün mühüm amillərdən idi.

Nəzəri cəhətdən Səfəvi şahı öz dövlətinin mütləq hökmdarı kimi diplomatik təmsilçilərini şəxsən özü seçə bilirdi. Bununla belə, elçi təyinatından öncə şahın divan üzvlərinin və əmirlərin tövsiyələrini də nəzərə aldığına güman etmək olar. Vəzirlər və ya digər mühüm mənsəb sahibləri elçilik vəzifəsinə bir neçə namizəd olduqda, onlardan hər hansısa birini dəstəkləməklə, şahın seçiminə müəyyən dərəcədə təsir göstərə bilirdilər. Misal üçün, Antoni Şerlinin özünün verdiyi məlumatlara görə, 1599-cu ildə I Şah Abbasın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadi Avropa dövlətlərinə elçilik göndərilməsi təşəbbüsünə və xüsusilə Şerlinin elçi təyin edilməsinin əleyhinə çıxmışdı.¹⁵⁹ Bununla belə, dövrün mənbələrində elçilərin seçilməsi üsulları haqqında çox az məlumat verildiyi üçün Səfəvi sarayının yüksək mənsəb sahiblərinin seçim prosesinə təsirinin dərəcəsini müəyyən etmək çətinidir.

Elçilik vəzifəsinə mümkün namizədlərin Səfəvi saray əyanları ilə şəxsi münasibətləri də, onların həmin vəzifəyə təyin olunmalarında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1580-ci ildə Venesiyaya göndərilmiş təbrizli Hacı Məhəmmədin elçiliyə təyin olunmasında keçmiş ticarət yoldaşı Xoca Həbibullanın rolu olmuşdu. Güman etmək olar ki, Xoca Həbibulla buna oğluşahın vəziri olan Mirzə Şükrullanın sayəsində nail ola bilmişdi.

Xoca Səfərin Venesiyaya elçi kimi təyinatında çox güman ki, Səfəvi saray təsərrüfatının taciri (*sövdəkar-e xassə-ye şərifə*) olan atası Xoca Yadigarın xidməti olmuşdur.¹⁶⁰

Tacirlərin elçi seçilməsinin səbəblərindən biri də, onların yerinə yetirməli olduqları vəzifələrin mahiyyəti ilə bağlı idi.

¹⁵⁹ Sherley Anthony. *Sir Anthony Sherley his relation of his travels into Persia*, London: N. Butter & J. Bagfet, 1613, p. 82.

¹⁶⁰ Q. Bərsəyə görə, Xoca Yadigar Venesiyanın Hələbdəki konsulluğunda vasitəçi-dəllal (*senser*) kimi çalışırdı. Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 202.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Venesiyaya elçilərin təyin olunmasında onların həmin şəhərlə ticarət əlaqələri də mühüm rol oynamışdır.

Məsələn, özlərinin də verdikləri məlumatlardan təbrizli Hacı Məhəmməd və Əli Balının elçi kimi təyin olunmalarından qabaq ticarət məqsədləri ilə bir neçə dəfə Venesiyaya səfər etdikləri məlum olur. Elçilər göstərdikləri xidmətlərin müqabilində və ya həmin vəzifəyə təyin olunduqda Səfəvi sarayı tərəfindən müxtəlif formada mükafatlandırılırdılar. Məsələn üçün, özünün bildirdiyinə görə, 1580-ci ildə elçi təyin edilən zaman Hacı Məhəmmədə şah tərəfindən kəndlərin birində torpaq sahəsi ilə birlikdə iyirmi ev bağışlanmışdı.¹⁶¹

Hüseynəli bəy Bayat istisna olmaqla, XVII əsrdə Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçiləri nisbətən aşağı statusa malik tacirlər idilər və onlara hər hansı bir siyasi mövzuda danışıqlar aparmaq həvalə olunmamışdı. Onların əsas vəzifələri şahın məktubunu Venesiya hökmdarına çatdırmaq və ticarət işləri ilə məşğul olmaq idi.¹⁶² L.Niayəşin fikrincə, səfirlərin bu kateqoriyasını ilk növbədə, “iqtisadi diplomatlar” adı altında təsnif edə bilərik.¹⁶³ Ticarət məqsədləri ilə Səfəvilər dövləti və Venesiya arasında vaxtaşırı gedib-gəldikləri üçün tacirlər elçilik vəzifəsi üçün ideal namizəd hesab edilirdilər. Müharibə dövründə belə, başqaları üçün bağlı olan sərhədlər tacirlərin üzünə açıq olduğu üçün onlar bu hərəkət azadlıqlarından da istifadə edirdilər.

Diplomat və tacir vəzifələrini özündə birləşdirən XVII əsrin ilk qərinasında Venesiyaya səfər etmiş Səfəvi elçilərinə bir qayda olaraq, saray təsərrüfatına məxsus ipəyi satmaq və saray üçün lazım olan əşyaları almaq həvalə olunurdu. Diplomatik

¹⁶¹ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c. 322r.

¹⁶²Giorgio Rota. "Safavid Envoys in Venice", in *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, pp. 221-222.

¹⁶³Niayesh Ladan. "The Fabric of Silk Power in the Sherley Portraits" in *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: The Making of Peace*, ed. N.R de Carles, London: Palgrave Macmillan, 2016, p. 208.

qaydalar baxımından onların əksəriyyətinə elçi deyil, sadəcə olaraq şahların məktublarını çatdırmaq vəzifəsi daşıyan qasidlər də demək olar. Venesiyalılar da, bu səbəbdən onları “məktub daşıyanlar” mənasını verən “*latori delle lettere*” adlandırırdılar.¹⁶⁴ Səfəvi hökmdarının dostluq məramını ehtiva edən bu məktublar əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu və ya digər şahın nümayəndəsi üçün verilmiş tövsiyə və ya təqdimat məktubu səciyyəsi daşıyırdı və Venesiya dojunan bu cür tacir-elçilərin fəaliyyətinə dəstək vermək xahiş olunurdu.

Səfəvi elçilərinin Venesiyadakı siyasi şərait və Venesiya diplomatik protokolu haqqında məlumatları az idi. C.Rota qeyd edir ki, Venesiya hökumətinin Səfəvi tacir-elçilərin statusu ilə bağlı hər hansı təsəvvürləri yox idi. Bunu Venesiyanın Hələbdəki konsulu Covanni Françesko Saqredonun 1609-cu ildə Səfəvi elçisi Xoca Səfərlə görüşü barəsində Venesiya Senatına göndərdiyi məktubu təsdiq edir. Saqredo Xoca Səfərin diplomatik qaydaları bilməməsinə baxmayaraq, Venesiya hökumətinə onu “yaxşı qarşılamağı” tövsiyə etmişdi.¹⁶⁵

I Şah Abbas bir çox hallarda səfirliyə birgə başçılıq etmək üçün iki elçi təyin edirdi. Çox güman ki, onlardan biri baş elçi, digəri isə onun katibi (müavini) olurdu. Buna misal olaraq, Məhəmməd Emin bəy – Xoca İlyas (1597), Fəthi bəy – Məhəmməd Emin bəy (1603), Xoca Şahsuvar – Əlaəddin Məhəmməd (1613) və Xoca Şahsuvar – Hacı Eyvazın (1622) elçiliklərini göstərmək olar. Baş elçilərin əsas vəzifəsi Səfəvi hökmdarını əcnəbi saraylarda təmsil etmək və onun məktubunu həmin dövlətin başçısına təqdim etmək idi. Baş elçi vəfat etdikdə, həbs olunduqda, bu və ya digər səbəbdən missiyasını həyata keçirə bilmədikdə, onun vəzifələrini elçiliyin katibi yerinə yetirməli idi.¹⁶⁶ Bununla bağlı Fəthi bəyin sözləri iki

¹⁶⁴ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 38.

¹⁶⁵ Giorgio Rota, "Safavid Envoys in Venice", p. 235.

¹⁶⁶1603-cü ilin ortalarında Səfəvi elçisi Bəstamqulu bəy portuqaliyalı rahib Diyeqo de Mirandanın müşayiəti ilə Hörmüz vasitəsilə Roma Papasının yanına göndərildi. Yolda olarkən vəfat edən Bəstamqulu bəyin yerinə elçilik

elçinin eyni vaxtda təyin olunmasının səbəbini bir daha izah etmiş olur: “onlardan (birgə elçilərdən-Ə.Q.) biri olmadıqda, digəri şahın əmrlərini yerinə yetirməli idi”.¹⁶⁷

Ümumiyyətlə, Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçilik heyətləri üzvlərinin sayları az idi. XVI əsrlə müqayisədə, Səfəvi elçilik heyətləri üzvlərinin sayı XVII əsrdə orta hesabla bir qədər artsa da, heç vaxt 10 nəfəri keçməmişdi.¹⁶⁸ İndiyənə kimi məlum olan ən böyük missiya 1603-cü ilin mart ayında Venesiya Kollegiyasına doqquz nəfərlik heyətlə gələn Fəthi bəyin elçiliyi idi.¹⁶⁹ Venesiya arxiv sənədlərinə görə, elçilik heyətinin üzvlərindən 6 nəfər türk (*Turchi persiani*), digər 3 nəfər isə şahın xristian təbəələri idi.

Həmin 6 nəfər türk ehtimal ki, Fəthi bəyi Venesiyaya müşayiət edən Azərbaycan tacirləri idi. Onlardan beşinin (Xəlil Miri oğlu, Qaraxan Hacı Bayram oğlu, Sahib Murad oğlu, Həsən Hacı Əbülqasım oğlu, Hüseyn Əli oğlu) adlarını mərhum Səfəvi tacir-elçisi Məhəmməd Emin bəyin adına olan malların Fəthi bəyə təhvil verilməsi üzrə şahidlik etmələri ilə bağlı Venesiya arxivində saxlanılan sənəddə aşkar etmişik.¹⁷⁰

Marino Sanudonun “Gündəlikləri”ndən görünür ki, 1509-cu ildə ilk Səfəvi elçisi Venesiyaya təkbaşına səfər etmişdir.¹⁷¹ Həmin ildə ikinci Səfəvi elçisini Qaramanoğulları elçisi də daxil

heyətinin katiblərindən biri keçmişdi. Steensgaard Niels. *The Asian Trade Revolution*, p. 238.

¹⁶⁷ “Che il sudetto Signore Memet, mio compagno venisse a morte in nave, sapendo che il volere di Sua Maestà era che manchando uno di noi l’altro dovesse eseguir li suoi ordini”. ASV, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz.

¹⁶⁸ Guliyev Ahmad. “Venice’s ceremonial treatment of the Ottoman and Safavid envoys in comparative perspective”. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 48 (2020), p. 106.

¹⁶⁹ ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

¹⁷⁰ “Calil figlio di Miri della città di Nacsivan, Caracan del Agi Beiran della [città di] Nacsivan, Saap del Murat della città di Tauris, Assan del Agi Ebulcasin della di Nacsivan, Ussein del Alli della [città di] Nacsivan”. ASVe, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz.

¹⁷¹ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 14.

olmaqla, 4 nəfər müşayiət etmişdi.¹⁷² 1580-ci ildə Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi heyətdə bir qulluqçu da daxil olmaqla, 5 nəfər var idi.¹⁷³ 1600-cü ildə Sücəddin Əsəd bəyin rəhbərlik etdiyi Səfəvi səfirliyi 8 nəfərdən ibarət idi.¹⁷⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, Venesiya hökuməti hələ 1599-cu ilin noyabrında Kollegiyada qəbul edilmiş Mikelancelo Korraydan Əsəd bəyin gözlənilən missiyasından xəbərdar olmuşdu.¹⁷⁵ Xoca Səfər 1610-cu il 30 yanvar tarixində Venesiyaya 4 nəfərlə¹⁷⁶ birlikdə gəlmişdi.

1613-cü ilin fevralında Xoca Şahsuvar 5 tacirdən (Xoca Əlaəddin Məhəmməd, Xoca Hidayətulla, Xoca Musa, Xoca Dərviş və Xoca Qubad) ibarət kiçik bir heyətlə Venesiyaya təşrif buyurmuşdu.¹⁷⁷ Xoca Şahsuvarın Venesiyaya gözlənilən səfəri ilə bağlı İstanbuldakı Venesiya baylosu Kristoforo Valiyerin Senata göndərdiyi 1612-ci il 22 noyabr tarixli hesabatında 3 ay əvvəlcədən məlumat verilmişdi.¹⁷⁸ Venesiya Senatının Valiyərə göndərdiyi məktubda qeyd edilirdi ki, baylo Nasuh paşanı əmin etməlidir ki, onun tövsiyə məktubu ilə Venesiyaya gələcək Səfəvi tacirləri ilə “yaxşı rəftar olunacaq və onların şəhərdəki fəaliyyətlərini asanlaşdırmaq üçün onlara hər cür kömək göstəriləcəkdir”.¹⁷⁹ 1622-ci ildəki ikinci səfərində

¹⁷² Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 255.

¹⁷³ ASVe, CEP, filza 3, 1580-ci il 1 may, səhifəsiz.

¹⁷⁴ ASVe, CEP, filza 11, 8 iyun 1600, səhifəsiz.

¹⁷⁵ ASVe, CEP, reg. 14, 18 noyabr 1599, 71r.

¹⁷⁶ ASVe, CEP, filza 18, 30 yanvar 1609 [more Veneto], səhifəsiz.

¹⁷⁷ ASVe, CDP, doc. n.22, 23

¹⁷⁸ “Sopra il Galeon Balbi, che con primo ben tempo deve partire da questo Porto per il suo ritorno [da] Costantinopoli si sono imbarcati quattro Persiani con alcune somme di seta, et con diversi Diamanti per transferirsi à farne esito a questa città, quali da me sono stati raccomandati al Patrone et al scrivano... Questi hanno da presentare alla Serenità Vostra una lettera del loro Rè che per quanto ho potuto sottrarre con contiene altro in sostanza che raccomandatione de loro negocij”. ASVe, SDC, filza 74, 22 noyabr 1612, c. 116r.

¹⁷⁹ “Detti merchanti saranno da noi favoriti, come sono ben veduti, et trattati in tutte le loro attioni et che ricontraremo sempre volentieri ogni occasione di poterle”. ASVe, SDeLC, filza 12, 2 aprel 1613, səhifəsiz.

Xoca Şahsuvarı 6 nəfər, o cümlədən təbrizli Hacı Eyvaz və İmad müşayiət edirdi.¹⁸⁰ Bununla belə, 1609 və 1634-cü illərdə Venesiyaya səfər etmiş Xoca Kirakos və Əli Balının elçilik heyətlərinin say tərkibi ilə bağlı mənbələrdə məlumat verilmir.

XVI əsrin birinci yarısında, Səfəvi həmkarlarından fərqli olaraq, Osmanlı diplomatları Venesiyaya təmsil etdikləri hökmdarın üstünlüyünü və öz missiyalarının əhəmiyyətini nümayiş etdirmək üçün çoxsaylı heyətlərlə gəlirdilər. Xüsusilə, sülh danışıqları aparmaq və ya yeni hökmdarın taxtına çıxmasını bəyan etmək kimi mühüm məqsədlərlə Venesiyaya təşrif buyuran Osmanlı elçilərini çoxsaylı heyət üzvlərinin müşayiət etməsi vacib sayılırdı. Məsələn, 1514-cü ildə sülh danışıqlarını aparmaq üçün Venesiyaya gələn Osmanlı mütərcimi Əli bəyi 70 nəfərlik heyət müşayiət etmişdi.¹⁸¹ Bununla belə, XVII əsrdə Osmanlı elçilik heyətlərinin də say tərkibi azaldı və adətən 10 nəfərdən çox deyildi. Məsələn, 1600-cü ildə Davud 7 nəfərlik heyətlə¹⁸² və 1602-ci ildə Xəlil isə 10 nəfərlə¹⁸³ Venesiyaya gəlmişdilər.

Ümumiyyətlə, Səfəvilər sarayından Qərbi Avropaya göndərilmiş elçiliklər içərisində ən geniş heyətə malik olanı 1599-cu ildə Hüseynəli bəy Bayatın başçılıq etdiyi səfirlik idi. Elçilik İsfahandan yola düşərkən onun heyəti 42 nəfərdən ibarət idisə,¹⁸⁴ müxtəlif səbəblərdən 1600-cü ilin payızında Praqaya yetişən Hüseynəli bəyin müşayiətində cəmi 20-25 nəfər qalmışdı.¹⁸⁵

¹⁸⁰ ASVe, CDP, doc. n.26; Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 213.

¹⁸¹ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 17, col. 504.

¹⁸² ASVe, CEP, reg. 14, 15 may 1600, c. 111r.

¹⁸³ ASVe, CEP, filza 12, 27 may 1602, səhifəsiz.

¹⁸⁴ *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604*, p. 234.

¹⁸⁵ ASVe, SDG, filza 30, 28 oktyabr 1600, c. 252 v. Bəzi üzvlərinin katolikliyi qəbul etməsi səbəbindən elçilik heyəti üzvlərinin sayı daha da azalmışdı. Belə ki, Hüseynəli bəy Romada olarkən, elçilik heyəti üzvlərindən 3 nəfər, İspaniya sarayına gəldikdən sonra isə daha 3 nəfər, o cümlədən onun qardaşı oğlu Əliqulu bəy Bayat, Oruc bəy Bayat və Bünyad bəy elçilikdən ayrılaraq katolikliyi qəbul etmişdilər.

Venesiya ilə müqayisədə, Səfəvi elçiləri Osmanlı və Böyük Moğol saraylarına çoxsaylı elçilik heyətləri ilə səfər edirdilər. Osmanlı sarayına göndərilən və yüksək mənəb sahibləri olan Qızılbaş əmirlərinin başçılıq etdiyi Səfəvi elçilikləri digər cəhətləri ilə bərabər, geniş elçilik heyətlərinin olması baxımından da xüsusilə fərqlənirdi. Göndərilən missiyanın məqsədi və əhəmiyyətindən asılı olaraq, elçiləri müşayiət edənlərin sayı 700-800, bəzən hətta 1000 nəfərə də çatırdı.¹⁸⁶

Bəzi Səfəvi elçiləri Venesiyaya səfər edərkən elçilik heyətlərinə öz ailə üzvləri və ya yaxın qohumlarını da daxil edirdilər. Məsələn, Hacı Məhəmmədin səfər yoldaşları arasında onun qardaşı oğlu da var idi.¹⁸⁷ Əli Balı qardaşlarından biri ilə bir neçə dəfə Venesiyaya səyahət etmişdi.¹⁸⁸ Səfəvi elçiləri Venesiyada orta hesabla 3 aydan 5 aya kimi qalırdılar. Lakin onlar içərisində Fəthi bəy Venesiyada 6 aydan çox, Əli Balı isə təxminən 2 ilə kimi yaşamışdı. Diplomatik missiya ərzində elçilik heyətinin say tərkibi müxtəlif amillərin (üzvlərindən bəzilərinin vəfatı, heyəti tərk etməsi və ya yenilərinin əlavə edilməsi) təsiri nəticəsində dəyişilə bilərdi. Məsələn, Venesiyada Xoca Səfərin müşayiətində 4 nəfər olduğu halda, o, 1610-cu ilin iyununda 8 nəfərlik heyətlə Romaya gəlmişdi.¹⁸⁹

I Şah Abbas Venesiyadan başqa, bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinə də göndərdiyi missiyalarda eyni üsuldən yararlanmışdı. Bu təcrübədən təkcə Qərbi Avropa saraylarına deyil, eyni zamanda Rusiyaya elçiliklərin göndərilməsində də istifadə olun-

¹⁸⁶ 1596-cı ildə I Şah Abbas Zülfüqar xan Qaramanlının başçılığı ilə 1000 nəfərin müşayiət etdiyi Səfəvi elçiliyini Osmanlı sarayına yollamışdı. Selaniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, II, s. 634, 638. Səfəvi elçiliklərinin geniş tərkibə malik olması Venesiya baylolarının da diqqətindən yayınmamışdı. Baylonun verdiyi məlumata görə, 1582-ci ildə İbrahim xanın başçılıq etdiyi Səfəvi elçilik heyəti 400 atlının müşayiəti ilə Ərzuruma daxil olmuşdu. ASVe, *CCX, Lett. Amb.*, Costantinopoli, b .6, 18 fevral 1581 [*more veneto*], c. 26v.

¹⁸⁷ ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580.

¹⁸⁸ ASVe, SDeLC, filza 26, 13 may 1634, səhifəsiz.

¹⁸⁹ BAV, Urb. lat. 1078, p. 2, 26 iyun 1610, c. 454 r.

muşdur. Buna misal olaraq, Budaq bəy - Hadı (Əndi) bəy (1589-1590), Hadı bəy - Əli (Həzi) Xosrov (1594-1596), Qaya sultan - Polad bəyin (1617-1618) birgə missiyalarını göstərmək olar.¹⁹⁰ Bununla bərabər, Avropaya göndərilmiş bəzi Səfəvi elçilərini avropalılar da müşayiət edirdi. Buna misal olaraq, Hüseynəli bəy Bayat - Antoni Şerli (1599-1602), Əliqulu bəy - Fransisko da Kosta (1609) və Dəniz bəy Rumlu - Antonio de Qoveanın (1609-1613) elçiliklərini qeyd etmək olar.

Bəzi Səfəvi elçiləri “xoca” titulu daşıyırdılar ki, bu da onların cəmiyyətdə müəyyən sosial mövqeyə sahib olmalarından xəbər verirdi. Xoca titulu həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman Səfəvi təbəələri arasında varlı tacirlərə verilən ad idi. Elçilər arasında təbrizli Məhəmməd “Hacı” rütbəsi daşıyırdı ki, bu da onun Məkkəyə həcc ziyarətini başa vurduğundan xəbər verirdi. “Hacı” adına malik olması təbrizli Məhəmmədin zəngin tacir olmasına dəlalət edirdi, çünki Həcc ziyarətinə gedə bilmək üçün həmin şəxsin kifayət qədər maliyyə imkanları olmalı idi.

Venesiyaya gəldikdə, Səfəvi sarayına səfər etmiş venesiyalı elçilər səfir statusuna malik deyildilər və bundan əlavə ictimai məşələrinə görə zadəgan da sayılmırdılar. Həm sosial statusu, həm də Venesiya administrasiyasında vəzifə sahibi olması baxımından nisbətən yüksək rütbəli elçi kimi Vinçenzo Alessandrini qeyd etmək olar.¹⁹¹ XVII əsrdə Avropa hökmdarlarının Səfəvi şahına ünvanlanmış məktublarını çatdırmaq vəzifəsi bir çox hallarda missionerlərə və tacirlərə, həmçinin bəzi hallarda isə səyyahlara həvalə edilirdi. 1646-cı ildə II Şah Abbasın sarayına gəlmiş Domeniko de Santisin timsalında onların statusları və missiyalarının mahiyyəti arasındakı uyğunsuzluq barəsində məlumat verən fransız səyyahı və taciri Jan-Batist Taverniye yazırdı:

“Bu venesiyalı (Domeniko de Santis-Ə.Q.) səfir məziyyətlərinə malik olmayan bir şəxs idi. Belə müdrik hökmdarla-

¹⁹⁰ Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств*, I, с. 121, 209, II, с. 154.

¹⁹¹ Rota Giorgio, "Safavid Envoys in Venice", p. 234.

*rın və onların böyük ittifaqının belə bir insanı bu qədər vacib missiya üçün göndərmələri mənə təəccüblü gəlir”.*¹⁹²

“Gərəkyaraqlar”

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Venesiyaya göndərilmiş bəzi elçilər şah saray təsərrüfatına aid olan şəxslər arasından seçilirdi. Səfəvi saray təsərrüfatı şah emalatxanalarının (“büyutat-i xasse-yi şərifə”) nəzarətçisi sayılan “Nazir-i büyutat” tərəfindən idarə olunurdu.¹⁹³ Nazir-i büyutat 33 müxtəlif emalatxanaya (dərzilik, toxuculuq, zərgərlik və s) nəzarət edirdi.¹⁹⁴ Nazir-i büyutatın tabeliyində şah sarayına verilən ərzaq və digər malların qiymətlərini razılaşdırmaq, müqavilələr imzalamaq və s. kimi çoxşaxəli vəzifələrin yerinə yetirilməsində ona kömək edən bir sıra məmurlar var idi.¹⁹⁵

Nazir-i büyutatın tabeliyində olanlar arasında “gərəkyaraqlar”ı xüsusilə qeyd etmək olar. “Təzkirət əl-mülük” əsəri əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gərəkyaraqların vəzifələrinə Səfəvi saray təsərrüfatı üçün lazım olan materialların tədarükü və əyalətlərdən malların göndərilməsi daxil idi.¹⁹⁶

V.Minorskinin də qeyd etdiyi kimi, bu termin türk dilindədir: “gərək” sözü lazımi və zəruri mənasındadır. “Yaramaq” felindən yaranan “yaraq” bəzi hallarda “silah” və ya “alət” mənasında da işlədilir. Minorski və Das belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu birləşmə “zəruri məhsulların və ya silahların

¹⁹² Tavernier Jean-Baptiste *The Six Voyages*, p. 74.

¹⁹³ *Tadhkirat al-Mulūk*, pp. 48, 49, 118; Savory Roger. “The Şafavid administrative system” in *Cambridge History of Iran*, vol. 6, P. Jackson, S. I. Grossman & L. Lockhart (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1986, p. 354.

¹⁹⁴ *Tadhkirat al-Mulūk*, p. 119.

¹⁹⁵ Savory Roger. “The Şafavid administrative system”, p. 355.

¹⁹⁶ *Tadhkirat al-Mulūk*, pp. 177-178.

tədarükçüsü" mənasını verir.¹⁹⁷ Gərəkyaraqları sadə şəkildə saray təsərrüfatının tədarükçüsü adlandırmaq olar. Çox güman ki, tacirlər məhz malların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində bilik və təcrübələrinə görə saray təsərrüfatının tədarükçüsü-“gərəkyarağı” vəzifəsinə təyin edilirdilər.

Türk-monqol dövlətlərində “gərəkyaraq” vəzifəsinin mövcudluğu digər mənbələr tərəfindən də təsdiqlənir.¹⁹⁸ V.Flur qeyd edir ki, “əvvəlki dövrdə olduğu kimi, XVI-XVII əsrlərdə də gərəkyaraq xassə torpaqları (“xasse-yi şərifə”) hesabına saray ehtiyaclarını təmin edirdi”¹⁹⁹.

¹⁹⁷ *Tadhkirat al-Mulūk*, pp. 178; Das Asok Kumar. *Mughal painting during Jahangir's time*, Calcutta: Asiatic Society, 1978, p. 120. Bu vəzifəni daşımış məşhur simalar içərisində Ağa Mirəki qeyd edə bilərik. O, I Şah Təhmasibin sarayında “gərəkyaraq” vəzifəsinə təyin edilməmişdən öncə tanınmış rəssam idi. *Calligraphers and painters. A treatise by Qadl Ahmad, son of Mir-Munshi (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*. Transl. from the Persian by V. Minorsky. with an Introduction by B.N. Zakhoder. Transl. from the Russian by T. Minorsky. Washington: Smithsonian Institution, 1959, p. 185. Həmçinin bax: Doerfer Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, vol. 3, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967, pp. 593-594.

¹⁹⁸ Elxanilərdə “gərəkyaraq” termini hökmdarlar, şahzadələr və əmirilər adından onları silah və ləvazimatlarla təmin etmək üçün toplanan vergilər mənasında da işlədilir. Гейдаров М.Х. *Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв.* Баку: “Элм”, 1987, с. 129; Петрушевский И.П. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков.* М. – Л.: Изд. АН СССР, 1960, с.393. XIV əsrdə Qızıl Orda dövlətində “gərəkyaraq” ifadəsi “sarayın ehtiyacları üçün lazım olan hər şeyin tədarük edilməsini” bildirdi. Тизенгаузен, В.Г. “Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечение из персидских сочинений”, т.2. М.-Л. АН СССР. 1941. с. 96. XVIII əsrdə Buxara xanlığında sarayın tələbatı üzrə malların alınması ilə məşğul olan məmur da “gərəkyaraq” adlanırdı. Вильданова А.Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях // Письменные памятники Востока: Ежегодник - 1963. -М.: Наука, 1970, с. 48.

¹⁹⁹ Floor, Willem (2012). “**كآسسا**”. *Encyclopaedia Iranica*, XVI/1, 106-112, <http://www.iranicaonline.org/articles/kassa> (istifadə edilmişdir 21 mart 2020).

Oleari gərəkyaraq (*Kerek jerak*) vəzifəsini “əlahəzrətin təsərrüfatının təchizatçısı” kimi təsvir edir.²⁰⁰ Oleari əsərinin digər bir yerində Nazir-i büyutat vəzifəsini təsvir edərək yazır: “Nazir, və yaxud şah təsərrüfatının nəzarətçisi, eyni zamanda gərəkyaraqların daşdığı tədarükçü funksiyasını da yerinə yetirir”.²⁰¹

Məhəmməd Rəfi Ənsari özünün “Dəstur ül-müluk” adlı əsərində gərəkyaraqların həm Səfəvilər dövləti daxilində, həm də xarici dövlətlərdə tapşırıqlar icra etməsi ilə bağlı məlumat vermişdir.²⁰² Səfəvi sarayından əcnəbi saraylara fars dilində göndərilmiş məktublarda gərəkyaraqlar “Gərəkyaraqan-i xassə-yi şərifə”²⁰³ adlandırılırdısa, şahın türkcə məktublarında həmin vəzifənin daşıyıcıları “Xassə-yi şərifəmizin gərəkyaraqları” kimi təqdim olunur.²⁰⁴ Venesiya tərcümanları Səfəvi hökmdarlarının məktublarında yer alan bu termini italyan dilinə “ən hörmətli sarayımızın təmsilçiləri (*agente della riverita nostra corte*)” kimi tərcümə etmişdirlər.

Dövrün mənbələrinin məlumatları əsasında qeyd etmək olar ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi tacir-elçi zümrəsi içərisində gərəkyaraqlar üstünlük təşkil etmişdirlər. Belə ki, Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılan və Səfəvi elçi-tacirlərinin adları qeyd olunan məktublarda 5 elçidən 3-ü gərəkyaraq kimi təqdim olunmuşdur. Xoca Səfər və Xoca Kirakos istisna olmaqla, digər elçilər, yəni Əsəd bəy (1600), Fəthi bəy (1603) və Xoca Şahsuvar (1613 və 1622) bu zümrəyə mənsub idilər. Gərəkyaraqların mallar haqqında geniş məlumatlara sahib olmaları və tacir kimi əvvəllər uzaq ölkələrlə ticarət təcrübələ-

²⁰⁰ Olearius Adam. *The voyages and travells of the ambassadors*, p. 211.

²⁰¹ Göstərilən əsər, p. 273.

²⁰² Ансари Мухаммад Рафи'. Даустур ал-мулук (Устав для государей) / Предисл., пер., прим. и указ. А.Б.Вильдановой. Ташкент: Фан, 1991, с. 102.

²⁰³ گرك یراقان خاصه شريفه

²⁰⁴ Шорохов В.А., Слесарев Т.А. Фирман персидского шаха Аббаса I, с. 29.

rinin olması onların Venesiyaya elçi kimi göndərilmələrinə yol açmışdı.

M.Keyvaninin fikrincə, “I Şah Abbasın ticarət istəklərinin bir nümunəsi kimi saray təsərrüfatı anbarları üçün sənaye malları və dəbdəbəli əşyalar almaq üçün öz təmsilçilərini Venesiyaya, Londona və Rusiyaya göndərməsini qeyd etmək olar və bu ənənə onun varisləri dövründə də davam etdirilmişdir”.²⁰⁵

Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş elçiliklər mahiyyətcə Rusiyaya göndərilənlərə bənzəyirdi. Səfəvi hökmdarının tapşırığı ilə Rusiyaya yollanan diplomatları müntəzəm olaraq tacirlər də müşayiət edirdilər və bu missiyalar çox vaxt ticarət məqsədi daşıyırdılar. Diplomatik missiyaları müşayiət etmələri sayəsində tacirlər bir çox imtiyazlarla bərabər, gömrük rüsumlarından yayınmaq imkanı da əldə edirdilər.²⁰⁶

Avropa dövlətləri ilə müqayisədə, Səfəvi hökmdarları Osmanlı sarayına elçi kimi yüksək mənəsb sahiblərini göndərirdilər. Bunun şahidi olmuş Pyetro della Valle qeyd edirdi ki, “şah Osmanlı və Moğol saraylarına həmişə özünün ən dəyərli təbəələrini-yüksək mənəsb sahibi olan saray əyanlarını göndərirdi”.²⁰⁷ Qızılbaş sarayı Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinə xüsusi önəm verirdi və bu da özünü İstanbula göndərilmiş elçilərin ictimai statusunda göstərirdi. Xüsusilə, daha çox Çuxursəd və Azərbaycan kimi sərhəd vilayətlərinin bəylərbəyiləri Osmanlı sarayına yollanan elçilik heyətlərinə başçılıq edirdilər. Bundan əlavə, onlar adətən Türk-Qızılbaş tayfalarının görkəmli nümayəndələri idilər.

²⁰⁵ Keyvani Mehdi. *Artisans and Guild life in the Later Safavid Period: Contribution to the Social- Economic History of Persia* [PhD dissertation]. Durham: University of Durham, 1980, p. 269.

²⁰⁶ Matthee Rudolph. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 69.

²⁰⁷ “[...] come fece al mio tempo al Turco più volte, al Moghol, & ad altri tali, hò veduto mandar sempre persone, e di qualità, e di valore, e del migliori soggetti in somma, che havesse nella Corte”. Della Valle Pietro. *Delle condizioni di Abbas re di Persia*, p. 33.

Sülh danışıqlarının aparılması hər iki dövlət tərəfindən çox vaxt yüksək rütbəli saray əyanlarına həvalə edilirdi. Buna misal olaraq, 1555-ci il Amasya sülhü üzrə səfəvilər tərəfindən danışıqlara rəhbərlik etmiş I Şah Təhmasibin sarayında Eşikağasıbaşı kimi mühüm vəzifəni daşımış Fərruxzad bəy Qaradağlını göstərmək olar. Döyüş meydanlarında qarşı-qarşıya gəlmələrinə baxmayaraq, Osmanlı sarayı Qızılbaş elçilərini adətən xüsusi ehtiramla qarşılayıdı. Bunu dövrün digər mənbələri ilə yanaşı, Venesiya Respublikasının İstanbuldakı daimi səfirlərinin hesabatlarından (*relazione*) da görmək mümkündür.²⁰⁸

3.2. Səfəvi elçilərinin Venesiyaya səfərləri və onların qəbulu məsələləri

Səfəvi elçiləri Venesiyaya əsasən osmanlıların nəzarətində olan ərazilərdən keçməklə gəlirdilər: 1) Suriya limanlarından: (a) 1509-cu ildə ilk Səfəvi elçisi Beyrutdan və (b) 1603-cü ildə Xoca Fəthi bəy İsgəndərundan; 2) Anadoludan: (a) 1580-ci ildə Hacı Məhəmməd Gelibolu və Balkanlar vasitəsilə və (b) 1612-ci ildə Xoca Şahsuvar İstanbuldan. Anadoludan keçən yol ən qısa olsa da, qızılbaşlarla osmanlılar arasında müxtəlif dövrlərdə baş vermiş müharibələr müddətində təhlükəli hesab edilirdi.

Anadoludan keçən ənənəvi quru yolla səyahət marşrutu Səfəvi elçiləri üçün təhlükəli olduğundan onlar Venesiyaya əsasən Şərqi Aralıq dənizi limanlarından səyahət edirdilər. 1517-ci ildə Misir Məmlük dövlətinin Osmanlılar tərəfindən süquta uğradılması nəticəsində Səfəvi torpaqlarını Şərqi Aralıq dənizi limanları ilə birləşdirən quru yollar Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi. Beləliklə, Səfəvi elçiləri həmin limanlara (adətən Beyrut və İsgəndərun) yetişmək üçün osmanlıların nəzarətində olan İraq və Suriyadan keçməli idilər. Onlar bu çətin tapşırığı

²⁰⁸ Pedani-Fabris Maria Pia (ed.). *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, vol. XIV, Costantinopoli relazioni inedite. Padua: Aldo Ausilio Editore, 1996, pp. 635-683, 671.

yerinə yetirmək üçün adətən tacir qiyafəsində səyahət edirdilər (əslində onların çoxu elə tacir idilər). Səfəvi elçiləri Venesiyaya adətən Suriya limanları ilə ticarət edən venesiyalıları məxsus yelkənli tacir gəmilərində üzürdülər.

Venesiya arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVII əsrin I yarısında Hələbdən keçməklə səyahət edən Səfəvi tacir və elçiləri Suriyadakı Beyrut və Tripoli limanları ilə müqayisədə, daha çox İsgəndərün limanına üstünlük verirdilər. Bundan əlavə, İsgəndərün limanından istifadə maliyyə baxımından da əlverişli idi, çünki orada tacirlər Tripolidə ödədikləri verginin yalnız yarısını ödəyirdilər.

Beyrutdan və ya İsgəndərundan Venesiyaya dəniz səyahəti ən yaxşı halda, təxminən 5 həftə çəkə bilirdi.²⁰⁹ Lakin hava şəraitindən, həmin istiqamətdə üzən gəmilərin mövcudluğundan, marşrut boyunca dayanmaların sayı və müddəti, həmçinin xəstəliklər və s. amillərdən asılı olaraq, həmin səyahətin müddəti adətən 2 aydan 5 aya qədər və bəzən daha çox davam edə bilirdi.

1602-ci il sentyabrın sonunda Fəthi bəyin başçılığı ilə Venesiyaya gedən Səfəvi elçilik heyəti venesiyalı Straviano de Paris²¹⁰ adlı şəxsin kapitanı olduğu “Nave Liona” adlı gəmi ilə İsgəndərün limanını tərk etmişdi. Fəthi bəyin İsgəndərundan Venesiyaya səyahəti təxminən 5 ay davam etmişdi. Elçilik heyəti, çox güman ki, 1603-cü il fevral ayının sonlarında Venesiyaya yetişmişdi və həmin ilin mart ayının 5-də Venesiya Kollegiyası tərəfindən qəbul edilmişdi (Şəkil 3).

Dəniz səyahəti təbii (tufan, yolxucu xəstəliklər) və insani (dəniz quldurları) amillərin təsiri ilə bəzən əlverişsiz sayılırdı. Səyahət zamanı elçilərin ölümü qeyri-adi hal deyildi. Fəthi bəylə birlikdə Səfəvi elçiliyinə başçılıq etmiş Xoca Məhəmməd Emin bəyin “Nave Liona” gəmisində xəstələnməsi və sonradan vəfat etməsi ilə əlaqədar Səfəvi elçilik heyəti üzvləri və tacirləri Korfu

²⁰⁹ Chareyron Nicole. *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Translated by W. Donald Wilson. New York: Columbia University Press, 2005, p. 47.

²¹⁰ ASVe, SDM, filza 157, 14 mart 1603, səhifəsiz.

adasını keçdikdən sonra Venesiyaya getməzdən əvvəl təcili dayanmağa məcbur olmuşdular.²¹¹ Naxçıvanlı tacir Hüseyin şahidlik ifadəsinə görə, Məhəmməd Emin bəy Hicri təqvimini ilə 1011-ci il 21 şaban tarixində (2 fevral 1603) vəfat etmişdir.²¹²

1603-cü ildə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin başlaması nəticəsində Fəthi bəyin geri dönüş səyahəti də çətinliklərlə müşayiət olunmuşdu. O, 1603-cü ilin sentyabrında Venesiyadan yola düşən Fəthi bəy İsgəndərana çatdıqda onun apardığı malların böyük bir hissəsi yerli Osmanlı məmurları tərəfindən müsadirə olunmuş və onun özü isə həbs edilmişdi.²¹³

Səfəvi elçilərinin Venesiyada qəbulu

Hökmdarlar arasında əlaqələr birbaşa deyil, onları təmsil edən elçilər vasitəsilə həyata keçirilirdiyindən, əcnəbi diplomatların qəbulu mərasimi onların təmsil etdikləri dövlətlərə və onların başçılarına olan münasibəti araşdırmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvi elçisi Fəthi bəyin Venesiya Kollegiyasında qə-

²¹¹ ASVe, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz. Antoni Şerli Venesiya Senatı tərəfindən yaradılmış xüsusi təhqiqat komissiyasına verdiyi ifadəsində Məhəmməd Emin bəylə hələ Səfəvilər dövlətində olarkən dostluq münasibətlərinin olduğunu və qardaşı Robert Şerlidən Məhəmmədin Venesiyaya gələcəyi xəbərini aldığını qeyd etmişdi. Antoni “Şaha hörmət əlaməti olaraq”, Məhəmməd Eminə “mümkün olduğu qədər yaxşılıq etmək istədiyini” bildirmişdi. ASVe, QC, filza 114, 2 aprel 1603, səhifəsiz.

²¹² ASVe, SDM, filza 157, 14 mart 1603, səhifəsiz. Məhəmməd Emin bəy səfər zamanı həyatını itirən yeganə və son Səfəvi elçisi deyildi. Belə ki, Əsəd bəy Venesiyadan geri qayıdarkən Bağdadda vəfat etmişdi. ASVe, QC, filza 114, 3 mart 1603, səhifəsiz. Vaxtilə Səfəvi elçisi kimi Venesiyaya səfərlər etmiş Xoca Şahsuvar I Şah Abbasın İngiltərəyə göndərdiyi səfiri Nağdəli bəyi müşayiət edərkən 1626-cı ilin avqust ayında Londonda vəfat etmişdi və orada da dəfn olunmuşdu. Ferrier, R. W. “The European Diplomacy of Shāh ‘Abbās I and the First Persian Embassy to England”. *Iran*, 11:1 (1973), p. 89.

²¹³ “Le quali mercantie, et denari furono consignati a lui medesimo al suo disbarco eccetto casse quatro in Alessandreta dove subito giunto fù fatto prigione di Turchi che gli levarano ogni suo havere eccetto le casse quatro predetto rimaste in Nave con di più tre archebusi et una armatura, et che essendo state ricondotte dette case”. ASVe, SDeLC, filza 10, 23 dekabr 1604, səhifəsiz.

bulu zamanı dediyi sözlər buna dəlalət edir: “Venesiya hökumətinin mənə edəcəyi bütün yaxşılıqlar şaha edilmiş sayılacaq”.²¹⁴

Müqayisə üçün, 1576 və 1580-ci illərdə Osmanlı elçisi kimi Venesiyada olmuş Həsən çavuş yerli hökumət nümayəndələri tərəfindən ona olan rəftardan öz narazılığını belə ifadə etmişdi: “Onun (Osmanlı sultanının-Ə.Q.) qulu olduğum üçün mənə edəcəyiniz ehtiram mənim ağama (sultana-Ə.Q.) edilir”.²¹⁵ Həsən çavuş, həmçinin əlavə etmişdi ki, “hər hansı yaxşı və ya pis rəftar ona deyil, onu göndərənlərə edilmiş sayılır”.²¹⁶

XVII əsrin ikinci yarısına aid Toskana memorandumuna görə, Venesiya diplomatik protokolu ənənəyə əsaslanırdı, lakin bu ənənə eyni zamanda bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Həmin dəyişikliklər bir qayda olaraq respublikaya elçi göndərən hökmdarların diplomatik qaydalarına uzlaşmaq məqsədilə həyata keçirilmişdi.²¹⁷ Venesiya diplomatik mərasimləri təsbit edilmiş qaydalara uyğun həyata keçirilməli olsa da, təcrübədə isə bu qaydalar dövrün tələblərinə, gələn yüksək səviyyəli əcnəbi diplomatik nümayəndəliklərin hər biri üçün fərdiləşdirilmiş və uyğunlaşdırılmış şəkildə icra olunurdu.²¹⁸

Venesiya hökuməti tərəfindən xarici elçilər və şəhərə gələn digər mötəbər qonaqları qarşılamaq və onları qalacaqları yerlərə qədər müşayiət etmək vəzifəsi yerli zadəganlara tap-

²¹⁴ “*tutti li favori che S. Serenità farà a lui, saranno conferiti al medesimo Re*”. ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

²¹⁵ “...*detto che [...], l'onore che si farà a me si farà al mio S[ign]or, essendo io suo schiavo*”. ASVe, CEP, filza 3, 25 iyun 1580, c. 294r – v.; ASVe, Annali, filza 7, 25 iyun 1580, c.18v.

²¹⁶ “...*et non veniva tenuto conto d'lui onde disse ogni bon o cattivo trattam[ent]o che si faccia, non si faccia a lui, ma a chi lo mandava*”. ASVe, CEP, filza 3, 25 iyun 1580, c. 296r – v.

²¹⁷ G. Rota, “Safavid Envoys in Venice”, p. 216.

²¹⁸ Fortini B. Patricia, “Measured Friendship, Calculated Pomp: The Ceremonial Welcomes of the Venetian Republic”, in *All the World's a Stage: Art and Pageantry in the Renaissance and Early Baroque*, eds. Barbara Wisch and Susan Scott Munshower, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1990, p. 140.

sırılırdı.²¹⁹ Osmanlı elçiləri adətən Lido adası sahilində, “Onlar Şurası”nın “qırmızı ev” (*casa rossa*) adlanan yerdə, əsasən Venesiya Senatının üzvlərindən ibarət nümayəndə heyəti tərəfindən qarşılanırdı.²²⁰ Lakin mövcud Venesiya mənbələri Səfəvi elçilərinin Lido adasına yan alması ilə bağlı heç bir məlumat vermir.

Adətən Osmanlı elçiləri gəlişlərindən iki gün sonra Venesiya Kollegiyasında rəsmi şəkildə qəbul edilirdilər.²²¹ Lakin Səfəvi elçiləri ilə bağlı bu qaydaya heç də həmişə riayət edilmirdi. Məsələn, Səfəvi elçisi Əsəd bəyin 1600-cü il mayın 29-da Venesiyaya gəlişi ilə bağlı Venesiya hökumətinə məlumat verilsə də,²²² onu yalnız iyunun 8-də qəbul etmişdilər.²²³

Səfəvi elçilərinin gəlişinin elan edilməsinin təfərrüatları və Venesiya Kollegiyasında ilk rəsmi qəbula qədər baş verənlər haqqında mənbələrdə çox az məlumat verilir. Əksər hallarda, Osmanlı həmkarları kimi, Səfəvi elçilərinin də gəlişi Respublikanın “ictimai mütərcimi” tərəfindən elan edilirdi.²²⁴ Venesiya “ictimai mütərcimi”nin vəzifələri çoxşaxəli idi: (i) Osmanlı və ya Səfəvi elçilərini Dojun sarayına müşayiət etmək; (ii) Venesiya Kollegiyasında elçilərin çıxışlarını tərcümə və şərh etmək; (iii) Osmanlı sultanları və ya Səfəvi şahları tərəfindən göndərilmiş rəsmi məktubları tərcümə etmək; (iv) Venesiyada qaldıqları müddətdə elçilərə yardım etmək.

Səfəvi elçilərinin rəsmi qəbul günü dojun sarayına gəlişləri ilə bağlı mənbələrdə yalnız 1509-cu ildə ikinci Səfəvi elçisi və onun dörd nəfərdən ibarət heyətinin *Savi agli Ordini*²²⁵ adlı venesiyalı mənəb sahibləri ilə birlikdə saray binasına daxil

²¹⁹ Queller E. Donald. “Early Venetian Legislation Concerning Foreign Ambassadors”, *Studies in the Renaissance*, 12 (1965), p. 9.

²²⁰ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 52, col. 393.

²²¹ ASVe, Senato, Secreta, SDeLC, filza 14, 23 iyun 1618, səhifəsiz.

²²² ASVe, CEP, reg. 14, 18 May 1600, c.111v.

²²³ ASVe, CEP, filza 11, 8 iyun 1600, səhifəsiz.

²²⁴ ASVe, CEP, reg. 14, 112v, 29 May 1600; ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

²²⁵ Ticarət və Venesiyanın koloniyaları ilə bağlı məsələlər də daxil olmaqla, Respublikanın dənizçilik işlərinə məsul olan mənəb sahibləri.

olduqları ilə bağlı məlumat verilir.²²⁶ Xüsusilə, XVI əsrin I yarısında bir çox Osmanlı elçiləri venesiyalı senatorlarla birlikdə təntənəli şəkildə “Müqəddəs Mark meydanı”ndan (*Piazza San Marco*) keçərək dojun sarayına daxil olurdular və yerli əhali onları görmək üçün həmin meydana axışırdı.²²⁷ Lakin Səfəvi elçiləri ilə bağlı belə bir halın baş verməsi haqqında arxiv sənədlərində və mənbələrdə məlumatlara rast gəlinmir. Beləliklə, Venesiya hökuməti Osmanlı elçilərinin gəlişini ictimailəşdirmək niyyətini güdürsə, əksinə bəzən Səfəvi elçilərinin gəlişi ilə bağlı xəbərlərin yayılmamasına çalışır, bəzi hallarda isə onları rəsmi şəkildə Venesiya Kollegiyasında deyil, “Onlar Şurası”nda gizləncə qəbul edirdilər.

Əcnəbi elçi Kollegiya zalına (*Sala del Collegio*) daxil olan kimi doj və Kollegiyanın bütün üzvləri adətən yerlərindən qalxırdılar.²²⁸ Marino Sanudonun “Gündəlikləri”ndən aydın olur ki, dojlar əksər hallarda elçilərlə şəxsən görüşmək üçün taxtdan aşağı enirdilər. Səfəvi elçilərinin ilk rəsmi qəbul mərasimi əsasən aşağıdakı elementlərdən ibarət idi: (1) Dojun elçini salamlaması; (2) Elçinin şahın salamını çatdırması; (3) Missiyanın məqsədinin bəyan edilməsi; (4) Şahın məktubunun doja təqdim olunması; (5) Şahın göndərdiyi hədiyyələrin doja təqdim edilməsi; (6) Xoş niyyət və ehtiramla dolu ənənəvi sözlərin mübadiləsi və iki dövlət arasında dostluğun davam etdiriləcəyi ilə bağlı sözlərin bəyan edilməsi. Bütün bunlar bitdikdən sonra elçi dojun sarayını tərk edirdi və onu Venesiyada qalacağı yerə qədər müşayiət edirdilər.

Rəsmi qəbul zamanı əcnəbi səfirələr, o cümlədən Səfəvi elçiləri adətən Venesiya dojunun sağında əyləşirdilər.²²⁹ Həmin

²²⁶ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 255.

²²⁷ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol.14, col. 411; vol. 17,col. 521, 529; 23, 373-374.

²²⁸ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol.17, col. 521; vol. 23, col. 574.

²²⁹ ASVe, Collegio, Ceremoniali, reg. 2, c. 41r; Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 27, col. 522.

yerdə adətən dojun ən yaşlı müşaviri əyləşirdi. Doj və elçinin hər iki tərəfində dojun altı müşaviri əyləşirdi. Maraqlıdır ki, Qabriele Kalyarinin 1603-cü ildə Səfəvi heyətinin qəbulu ilə bağlı məşhur rəsm əsərindən belə görünür ki, Səfəvi missiyasının dörd üzvü dojun yanında, hər iki tərəfdə iki nəfər olmaqla, əyləşmişdilər. Fəthi bəyin ilk rəsmi qəbulu ilə bağlı təsvirdən də görüldüyü kimi, elçilər ayaq üstə çıxış edirdilər.²³⁰ Doj olmadıqda, Doj Şurasının ən yaşlı üzvü Kollegiyaya rəhbərlik edirdi. Məsələn, Səfəvi elçisi Xoca Şahsuvarın 1622-ci ildə Kollegiyada qəbulu zamanı belə bir hal baş vermişdi.²³¹

Bəzi hallarda Səfəvi elçiləri Venesiyada görüşdükləri dojların şəxsiyyəti haqqında öz fikirlərini də bildirmişdilər. Fəthi bəy “ədalətli, qüdrətli və şanlı” hökmdar kimi təsvir etdiyi doj Marino Qrimaninin “üzünü görməkdən çox sevindiğini” bildirmişdi. 80 yaşlı Hacı Məhəmməd 89 yaşlı Nikolo da Pontenin qarşısına çıxanda onun öz sözləri ilə desək, “həyəcandan ayaqları titrəmişdi (*tremava le gambe*)”.²³²

Əcnəbi elçilərin gəlişindən sonra Venesiyadakı yaşayış xərclərini “Razon Vekkiye” (*Rason Vecchie*) adlı qurumu vəsi-təsi ilə Respublika hökuməti öz üzərinə götürürdü. Adətən Venesiya hökuməti əcnəbi elçiləri yaşamaları üçün ödənişsiz olaraq evlərlə təmin edirdi.

Venesiya mənbələri Səfəvi elçilərinin qaldıqları yerlər haqqında az məlumat verir. İlk Səfəvi elçisinin Venesiyada qaldığı yer ilə bağlı məlumatımız olmasa da, Sanudonun “Gündəlikləri”ndən aydın olur ki, ikinci Səfəvi elçiliyi San Marko rayonunun San Stefano meydanı yaxınlığındakı Ka’ Barbaro (indiki “Palaçço Barbaro”) iqamətgahında yerləşmişdilər.²³³ 1580-ci ildə Hacı Məhəmməd San Marko meydanının yaxınlığındakı San Covanni Novo adlı kiçik meydana bitişik “Zenin

²³⁰ ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

²³¹ G. Berchet (ed.), *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p.212.

²³² Göstərilən əsər, p. 191.

²³³ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 232.

evi”ndə (*Ca’ Zen*) məskunlaşmışdı.²³⁴ 1603-cü ildə Venesiyaya səfər etmiş Fəthi bəy San Marko meydanı yaxınlığındakı evdə qalırdı.²³⁵ 1610-cu ildə Xoca Səfər Santi Apostolidəki qonaq otağında yaşamışdı.²³⁶

Beləliklə, digər Səfəvi təbələri kimi, elçilər də, Venesiyada əsas ticarət məhəllələri sayılan San Marko meydanı və Rialto körpüsünə yaxın olan ərazilərdə yaşamışdılar. Belə ki, peşələrinə görə əsasən tacir olan elçilər diplomatik tapşırıqlarla bərabər, saraya məxsus ipəyin satışını həyata keçirməli və lazım olan malları tədarük etməli olduqlarından həmin ərazilərdə yaşamağa üstünlük vermişdilər.

Tədqiqatçılar qida və diplomatiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu getdikcə daha çox vurğulayırlar. Əcnəbi elçilərə yemək və qəlyanaltıların (*refrescamenti*) təqdim edilməsi Venesiya diplomatik qonaqpərvərliyinin mühüm elementlərindən biri idi.²³⁷ Münaqişələrin həllində qida diplomatiyasının rolu venesiyalılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi və onlar bu vasitədən başlıca olaraq osmanlılarla münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün səmərəli şəkildə istifadə etmişdilər.²³⁸

Əcnəbi elçilərə təqdim olunan qəlyanaltılara əsasən şəkər, müxtəlif şirniyyatlar, qoz-fındıq, məşhur Piyaçenza pendiri, təzə

²³⁴ G. Berchet (ed.), *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 191.

²³⁵ ASVe, Quarentia criminal, filza 114, 3 mart 1603, səhifəsiz.

²³⁶ ASVe, CEP, filza 18, 30 yanvar 1609 (*more veneto*), səhifəsiz.

²³⁷ Guliyev Ahmad, “From the Doge to the Shah: Venetian diplomatic gifts for the Safavid Empire.” *Revista istorică*, 31 (3-4) (2020), p. 221; Mesotten Laura, “A Taste of Diplomacy: Food Gifts for the Muscovite Embassy in Venice (1582)”, *Legatio. The Journal for Renaissance and Early Modern Diplomatic Studies*, 1 (2017), p. 134.

²³⁸ Pedani Maria Pia. *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*. Venezia: Deputazione Editrice, 1994, p. 59; Dursteler Eric R. “A Continual Tavern in My House: Food and Diplomacy in Early Modern Constantinople” in *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, ed. Machtelt Israels and Louis A. Waldman, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2013, pp. 168-169.

meyvə, ədviyyatlar və s. daxil idi.²³⁹ Bütün bunlar kiçik bağlamalara qoyulurdu və XVI əsrin ikinci yarısı və XVII əsrin birinci rübündə bir bağlama qida hədiyyəsinə orta hesabla 25 dukat xərclənirdi.²⁴⁰

Əcnəbi elçi üçün pul müavinətinin (gündəlik xərclik) verilməsi və onun məbləği Venesiya Senatı tərəfindən müəyyən edilirdi. Venesiya Senatının 1476-cı ildə verdiyi fərmana görə, Senatın üçdə ikisinin razılığı olmadan “Venesiya Sinyoriyası”²⁴¹ və ya Kollegiyanın hər hansı bir elçiyə və ya digər rütbəli şəxsə hörmət əlaməti olaraq 25 dukatdan çox xərcləməyi qadağan edilmişdi.²⁴² Senat xarici səfirlərə verilən hədiyyələrin məbləğini və digər xərcləri minimuma endirməyə çalışsa da, həmin qərara əsasən Osmanlı səfirlərinin xeyrinə bir çox istisnalar edilmişdi.²⁴³

Venesiya Senatı tərəfindən gündəlik müavinətlərin məbləğinin müəyyən edilməsində əsasən iki həlledici amilin təsiri olmuşdu: (1) elçilik heyəti üzvlərinin sayı və (2) elçinin statusu (rütbəsi). 1509-cu ildə ikinci Səfəvi elçisinə özünün və 4 nəfərdən²⁴⁴ ibarət heyətinin xərclərinin qarşılınması üçün gündəlik 2 dukat verilmişdi.²⁴⁵ Venesiya mənbələri bəzən bu cür müavinəti “qida xərcləri” (*spese di bocca*) adlandırırdılar və onun məbləğini adətən adam sayına görə hesablayırdılar.²⁴⁶

Venesiya arxiv sənədlərinin məlumatları əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, XVI əsrdə Səfəvi elçilərinə ayrılan müa-

²³⁹ M.P. Pedani, *In nome del Gran Signore*, p.92.

²⁴⁰ ASV, SDeLC, filza 1, 23 iyun 1618. L. Mesotten, “A Taste of Diplomacy”, p. 147; Horatio F. Brown (ed.). *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice*. Volume 10, 1603-1607, London: “Norfolk Chronicle” Co., 1900, pp. 88, 184.

²⁴¹ “Venesiya Sinyoriyası” üçün bax: Qeyd 4.

²⁴² Queller E. Donald. “Early Venetian Legislation Concerning Foreign Ambassadors”, p. 14.

²⁴³ Göstərilən əsər, p. 13-14.

²⁴⁴ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 255.

²⁴⁵ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 8, col. 432.

²⁴⁶ Guliyev Ahmad. “Venice’s ceremonial treatment of the Ottoman and Safavid envoys”, p. 99.

vinətlərin məbləği əsasən elçinin statusuna görə deyil, elçilik heyəti üzvlərinin sayına görə müəyyən edilirdi. Bununla belə, XVII əsrin ilk qərinasında Səfəvi elçilərinə heyətin say tərkibindən asılı olmayaraq, verilən birdəfəlik müavinətin məbləği 100 dukat²⁴⁷ təşkil edirdi. Lakin istisna hallar da mövcud idi. Belə ki, 1603-cü ildə Venesiyada 6 aydan çox qalmış Fəthi bəyin heyətinə ümumilikdə 200 dukat²⁴⁸ (həmin ilin mart ayında 100 dukat və avqust ayında əlavə olaraq 100 dukat) verilmişdi.

Səfəvi elçiləri bəzən ticarət məsələlərində dəstək almaq üçün Venesiya hökumətinə müraciət edirdilər. Belə ki, 1600-cü ildə Əsəd bəy özü ilə gətirdiyi parçaların boyadılması üçün, bununla bağlı Venesiyada mövcud olan qadağanın tələblərindən azad olunması xahişi ilə müraciət etmişdi. O, bundan əlavə, gətirdiyi malları satmaq istədiyi vasitəçilərə (brokerlərə) Venesiya dojudan onun adına tövsiyə məktubunun verilməsini rica etmişdi.²⁴⁹

Tədqiq olunan dövrdə əcnəbi elçilərin “həqiqi” olub-olmamasını müəyyənləşdirmək elə də asan deyildi. Belə ki, həmin dövrdə xüsusilə Avropa saraylarında “saxta elçilər” və fırıldaqçılarla bağlı bir çox hallar-nümunələr mövcud idi.²⁵⁰

Venesiya “Onlar Şurası”nın 1571-ci il 10 oktyabr tarixli yığıncağının protokolunda qeyd edilirdi ki, Səfəvi şahının elçisi olduğunu iddia edən Şah Nurulla (*Schiac Muralla*) adlı “persiyalı türk” (*turco persiano*) Venesiyaya gəlmişdir.²⁵¹ Şah Nurulla Venesiya Kollegiyasında rəsmi olaraq qəbul edildi və “Razon Vek-

²⁴⁷ Predelli Riccardo (ed.), *I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia*, Regesti, vol. VII, A spese della Società, Venezia, 1907, pp. 63, 107; Berchet Guglielmo (ed.), *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 198.

²⁴⁸ Berchet Guglielmo (ed.), *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 198.

²⁴⁹ ASVe, CEP, filza 11, 8 iyun 1600, səhifəsiz.

²⁵⁰ “Saxta” səfirlər haqqında bax: Rota Giorgio. Real, Fake or Megalomaniacs? Three Suspicious Ambassadors, 1450–1600, in M. Eliav-Feldon and T. Herzig (eds.), *Dissimulation and Deceit in Early Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, pp. 165-183.

²⁵¹ ASVe, CDD, filza 15, 10 oktyabr 1571, səhifəsiz.

kie”²⁵² adlanan qurumun rəsmiləri tərəfindən qida ilə təmin olundu. Nurulla Venesiya dojunə müxtəlif hədiyyələr, o cümlədən 12 ədəd yun (*zambelotti*) və qızılı atlas parça (*raso d'oro*) gətirmişdi.

Bununla belə, Nurullanın özü ilə etimadnamə (*lettera di credenza*) gətirməməsi, Raqusada (indiki Dubrovnik şəhəri) rastlaşdığı əslən venesiyalı olan Cakomo Raqazzoniyə dedikləri ilə Venesiyada ictimai mütərcim Mikele Membreyə söylədikləri arasında çoxlu uyğunsuzluqların (*molta diversità*) aşkar olunması onun “həqiqi elçi” olmasına şübhələr oyatdı. Buna görə də, Venesiya “Onlar Şurası” Nurullanın doja təqdim etdiyi hədiyyələri geri qaytarmaq qərarına gəldi və buna əsas kimi qeyd etdi ki, “fərdi şəxslərdən hədiyyə qəbul etmək qaydalara ziddir”. Səfəvi şahının rəsmi nümayəndəsi kimi qəbul edilməməsinə baxmayaraq, Nurullaya Venesiyada qalmağa və istədiyi vaxt getməyə icazə verildi.²⁵³

Maraqlıdır ki, Nurulla Kipr uğrunda başlamış Osmanlı-Venesiya müharibəsi (1570-1573) ərzində Venesiyaya gəlmişdi. Görünür ki, onun səfərinin vaxtı təsadüfi deyildi, çünki onun səfərindən təxminən bir il əvvəl Venesiya hökuməti Səfəvi sarayına göndərdiyi Vinçenzo Alessandri və Xoca Əlinin diplomatik missiyaları vasitəsilə qızılbaşları osmanlılar əleyhinə yaradılmış ittifaqa cəlb etmək istəyirdi. Şah Nurullanın səfəri ilə bağlı əlavə arxiv sənədləri olmadığından onun bu missiyanı öz təşəbbüsü ilə, yoxsa Səfəvi sarayının tapşırığı ilə həyata keçirdiyini müəyyən etmək çətindir.

Venesiya hökuməti əcnəbi elçilərin “həqiqi”liyini müəyyən etmək üsullarından biri kimi onların özləri ilə birlikdə gətirdikləri rəsmi məktublarda adlarının əks olunub-olunmamasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məsələn, 1566-cı ildə II Səlimin taxta çıxdığını elan etmək üçün Venesiyaya gələn Osmanlı elçisi Mehmed bin İsgəndərin gətirdiyi rəsmi məktubda elçi kimi onun

²⁵² “Razon Vekkie” (*Rason Vecchie*) qurumunun məmurları bir sıra vəzifələrlə bərabər, əcnəbi elçilərin Venesiyada qaldıqları müddətdə ərzaq və maliyyə təminatı məsələlərinə də məsul idilər.

²⁵³ ASVe, CDD, filza 15, 10 oktyabr 1571, səhifəsis.

adı deyil, son anda vəzifəsini tutduğu Mustafanın adı yazıldığına görə, Respublika hökuməti tərəfindən Mehmedin “həqiqi elçi” olması şübhə altına alındı. Mehmedi bu çətin vəziyyətdən Venesiyanın İstanbuldakı baylosunun onun həqiqi elçi olduğunu təsdiqləyən məktubu xilas etdi. Beləliklə, Osmanlı elçiləri belə hallarla üzləşdikdə, baylonun verdiyi məlumatlar “həqiqi” və “saxta” elçilərin ayırd edilməsində mühüm rol oynayırdı.

Səfəvi elçiləri Xoca Şahsuvar və Əlaəddinin 1613-cü ildə Venesiyaya gətirdikləri məktubda onların adlarına rast gəlinmir. Çox güman ki, I Şah Abbasın rəsmi məktubuna əlavə olaraq, onların adlarının əks olunduğu Nasuh Paşanın tövsiyə məktubu ilə səyahət etmələrinin səbəblərindən biri missiyalarının həqiqiliyi ilə bağlı Venesiyada yarana biləcək şübhələrin qarşısını almaq idi.

Nurulla məsələsinə gəlincə, Venesiya Respublikasının Səfəvilər dövlətində daimi nümayəndəsi olmadığına görə, venesiyalılar Səfəvi sarayından göndərilən elçilərlə bağlı hər hansı əlavə məlumat almaq imkanından məhrum idilər. Bu da öz-özlüyündə Nurullanın elçiliyinin həqiqiliyinə olan şübhələrin artmasına və son nəticədə onun “yalançı” elçi sayılmasına gətirib çıxaran amillərdən biri ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı elçiləri bu vəziyyətlə demək olar ki, qarşılaşmırdılar, çünki İstanbuldakı baylo Osmanlı sarayından göndəriləcək missiyalar barəsində Venesiya Senatını əvvəlcədən xəbərdar edirdi.

1599-cu ildə “yalançı” səfir Qabrile Bonaventura²⁵⁴ epizodunu xatırlayan Habsburq saray məmurları 1600-cü ilin oktyabrında Praqaya təşrif buyurmuş Hüseyinli bəy Bayatın başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyinə ilk günlər o qədər də etimad göstərməmişdilər və Səfəvi məktublarını tərcümə etməyi saray mütərcimi

²⁵⁴ 1599-cu ildə portuqaliyalı yəhudi Qabriele Bonaventura Praqadakı Habsburq sarayına gələrək, İspaniya kralı və Osmanlı sultanı arasında atəşkəsin yenilənməsi üçün danışıqlar aparıldığını iddia etmişdi. İspaniyadan əldə edilən məlumatlar nəticəsində onun missiyasının saxta olduğu üzə çıxmışdı. Sonradan o, edam cəzasına məhkum edildi, lakin edam qərarı icra edilməmiş qaldı. Rota Giorgio. *Real, Fake or Megalomaniacs?*, p. 175.

Neqroniyə tapşırıbmışdılar.²⁵⁵ 1715-ci ildə Səfəvi elçisi Məhəməd Rza bəyin Yelisey sarayında qəbulu zamanı fransız elitası səfirin etimadnamələrinin həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşmış və onun “saxtakar” olmasından şübhələnmişdilər.²⁵⁶

Tədqiq olunan dövrdə yolxucu xəstəliklərin qarşısının alınması məqsədilə Venesiya hökuməti tərəfindən tətbiq olunan məcburi karantin (*quarantena*)²⁵⁷ və digər məhdudiyətlər Səfəvi elçiləri və tacirlərindən də yan keçmirdi. Venesiyaya səfər etmiş Səfəvi elçilərindən karantin təcrübəsi ilə bağlı yalnız Xoca Şahsuvar tərəfindən məlumat verilmişdir. Belə ki, Xoca Şahsuvar 1622-ci ildə Venesiyaya növbəti səfəri zamanı şəhərə çatmamışdan əvvəl bir müddət Split²⁵⁸ şəhərində karantində qalmaq (*far la contumacia*) məcburiyyətində olmuşdu.²⁵⁹

Venesiya hökumətinin qərarına əsasən, xüsusilə həmin dövrdə geniş yayılmış vəba xəstəliyinin qarşısının alınması tədbirləri çərçivəsində, həm ticarət gəmiləri, həm də insanlar şəhərə daxil olmazdan əvvəl Dalmasiya limanlarından birində və ya Venesiyanın yaxınlığında yerləşən “lazaretto”lardan birində qırx gün müddətində təcrid olunmuş vəziyyətdə qalmalı idilər.²⁶⁰

²⁵⁵ “... et hanno mandato anco a chiamare il Negroni Dragomano, per assistere alli Ambasciatori Persiani, et per tradure le loro lettere. Questi non si fidano molto di tale Ambasciada”. ASVe, SDG, filza 30, 30 oktyabr 1600, c. 262v.

²⁵⁶ Herbetta Maurice. *Une ambassade persane sous Louis XIV*. Paris: Perrin et Cie Libraires-Éditeurs. 1907, pp. 183-184.

²⁵⁷ Veneto dilindən tərcümədə “qırx gün” mənasını verir. Giuseppe Boerio. *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Coi tipi di Andrea Santini e figliotipi, 1829, p. 474.

²⁵⁸ Hazırda Xorvatiyanın Dalmasiya bölgəsinə daxil olan Adriatik dənizi sahilli şəhərlərindən biridir.

²⁵⁹ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 213.

²⁶⁰ Tədqiq olunan dövrdə Venesiya hökumətinin vəba epidemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında bax: *Venezia e la peste 1348-1797*. Exhibition catalogue, Venice: Marsilio Editore, 1979. Ümumiyyətlə, XIV-XV əsrlərdə venesiyalı vəbanın yayılmasının qarşısının alınması sahəsində bir çox ilkərə imza atmışdılar. Belə ki, ilk karantin 1377-ci ildə Venesiyanın o dövrdə mülkü sayılan Dalmasiyanın

Xoca Şahsuvar karantin müddətinin uzunluğundan (*così lunga dimora con molto patimento*), xüsusilə də Venesiyaya gedən gəmini uzun müddət gözləməsindən öz məyusluğunu ifadə etsə də, Splitdə və Zardarda ona göstərilmiş yaxşı münasibətə görə Venesiya hökumətinə öz minnətdarlığını da bildirmişdi. Venesiyaya səfər etmiş bəzi Osmanlı elçiləri, xüsusilə 1602-ci ildə Xəlil və 1615-ci ildə isə Süleyman da karantin müddətinin uzunluğundan şikayətlənmişdilər.²⁶¹

Bəzi Səfəvi elçiləri bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinə, xüsusilə də Habsburq və Fransa saraylarına Venesiyadan keçməklə gedirdilər. Venesiya hökuməti respublika ərazisindən keçib Qərbi Avropa ölkələrinə gedən Səfəvi elçilərinə və ya şahın digər təbəələrinə keçid icazəsi sənədləri verirdi. Buna misal olaraq, 1604-cü ilin may ayının sonunda Praqadakı Habsburq sarayına gedərkən bir müddət Venesiyada qalmış Səfəvi elçisi Zeynal bəy Şamlını qeyd etmək olar.²⁶²

Venesiyalılara məxsus ‘Nave Liona’ adlı gəmi ilə Suriyadan Venesiyaya gələn Zeynal bəy Osmanlı casuslarının diqqətini özünə çəkməmək üçün tacir sifəti ilə səyahət etmişdi. Zeynal bəy Praqaya I Şah Abbasın Habsburq imperatoru II Rudolfa

Adriatik sahili şəhəri olan Dubrovnikdə təsis edilmişdi. Bundan əlavə, ilk daimi karantin xəstəxanası (*lazaretto*) məhz Venesiya Respublikasının qərarı ilə 1423-cü ildə şəhər yaxınlığındakı Santa Mariya di Nazaret (indiki “Lazaretto Vekkio”) adlı kiçik adada təşkil olunmuşdu. Venesiyanın bu sahədəki təcrübəsindən sonralar digər İtalyan şəhərləri və bəzi Avropa ölkələri də yararlanmışdılar.

Karmelit rahibi tərəfindən 1772-ci ildə Roma Kuriyasına ünvanlanmış məktubda qeyd olunurdu ki, “yoluxmada şübhəli bilinən ölkələrdən dəniz yolu ilə gələn hətta məktublarda da lazaretto və karantin postlarında mühürləri açılır və ehtiyat tədbiri kimi onlar (məktublarda-Ə.Q.) tüstü ilə dezinfeksiya (fumiqasiya) edilirdi”. Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 697.

²⁶¹ M.P. Pedani, *In nome del Gran Signore*, p. 55.

²⁶² “Con la nave Liona venuta il mese passato di Soria arrivò in questa città un Persiano nominato Ogià Seinà della città di Corasan espeditto come mercante dal Re di Persia dopo la presa di Tavis sono già otto mesi”. ASVe, SDeLC, filza 10, 29 iyun 1604, səhifəsiz.

(1576-1612) ünvanlanmış məktubunu ona təqdim etmək və Rudolfa Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişi ilə bağlı məlumat vermək üçün göndərilmişdi. Zeynal bəy Venesiyaya Suriyada ona qoşulmuş Ancelo adlı tərcüməçi də daxil olmaqla, dörd-beş nəfərlik bir heyətlə birlikdə gəlmişdi. Zeynal bəy təxminən bir ay Venesiyada qaldıqdan sonra yoldaşları ilə birlikdə Praqaya yola düşdü. Çox güman ki, Zeynal bəyi Venesiyayadək sonradan oradan Fransaya yollanmış digər Səfəvi elçisi Hüseyn bəy də müşayiət etmişdi.²⁶³

Venesiya Respublikasının Fransa sarayındakı səfirinin hesabatında qeyd olunur ki, Səfəvi elçisi fransız kralı IV Henri (1589-1610) ilə görüşmək istəyirdi və onu bu səfərində venesiyalı tərcüməçisi müşayiət edirdi.²⁶⁴ Zeynal bəy Şamlı 1604-cü ilin iyulunda Praqaya çatdı və həmin ilin dekabrında ona digər Səfəvi elçiləri - Həsən bəy və Mehdiqulu bəy də qoşulmuşdular.

1636-cı ildə Səfəvi elçisi Əli Balı Venesiya hökuməti tərəfindən ona verilmiş tövsiyə məktubu ilə İngiltərəyə yola düşə bilmişdi.²⁶⁵ 1656-cı ildə Səfəvi təbəəsi olan Seyfi ağa (*Sep aga*) venesiyalıların verdiyi keçid izni ilə Parisə səyahət edə bilmişdi.²⁶⁶

Venesiya mənbələrinin verdiyi məlumatlar əsasında qeyd etmək olar ki, Səfəvi sarayı da əcnəbi elçilərə, o cümlədən venesiyalıları qonşu dövlətlərə səyahət etmək üçün keçid icazələri verirdilər. Misal üçün, II Şah Abbas Venesiya elçisi Domeniko de Santisin Moskvaya səyahət etməsi üçün ona keçid izni vermişdi, lakin ruslar venesiyalını sərhəddən buraxmamışdılar.²⁶⁷

²⁶³ Guliyev Ahmad. *Safavids in Venetian and European Sources*— 1st ed. Venice: Edizioni Ca' Foscari, 2022, p. 59

²⁶⁴ ASVe, Senato, Dispacci ambasciatori, Francia, Rubriche C4, 28 avqust 1604, c.20r; 14 sentyabr, c.22v.

²⁶⁵ ASVe, SDeLC, registro 23, 26 yanvar 1635 (*more veneto*), c. 147r.

²⁶⁶ Pedani-Fabris Maria Pia. "A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris". *Quaderni di Studi Arabi*, 13 (1995), p. 228.

²⁶⁷ ASVe, CR, b.25, *Relatione del viaggio fatto da Domenico de Santi in Persia*, f.7r.

IV FƏSİL. SƏFƏVİ-VENESİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ OSMANLI AMİLİ

4.1 Venesiyanın xarici siyasətində Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin yeri

Səfəvilərin Venesiya ilə diplomatik əlaqələrinin mahiyyəti və intensivliyinin bir-birilə sıx bağlı olan Osmanlı-Venesiya və Osmanlı-Səfəvi münasibətləri fonunda nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

İtalyan tədqiqatçısı Corco Rota qeyd edir ki, “venesiyalıların osmanlılara münasibəti və Səfəvilər dövlətinə olan marağı ilk növbədə, onların öz ticarət maraqlarını müdafiə etmək zərurətindən irəli gəlirdi”.²⁶⁸ Venesiya hökuməti digər dövlətlərlə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə can atırdı və məhz venesiyalıların kommersiya maraqları müəyyən dövrlərdə onların osmanlılarla münasibətlərinin istiləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Bir çox hallarda, iqtisadiyyatı, daha geniş mənada desək, dövlət kimi mövcudluğu beynəlxalq ticarətdən çox asılı olan Venesiya əsas ticarət tərəfdaşı olan Osmanlı imperiyası ilə iqtisadi əlaqələrini qorumaqla pragmatik siyasət yeridirdi.²⁶⁹ Palmira Brummett buna uyğun olaraq, göstərir ki, “Osmanlı-Venesiya münasibətlərini həddindən artıq düşmənçiliklə xarakterizə etmək düzgün deyil. Belə ki, osmanlılar və venesiyalıları müharibədən daha çox bir-birilə ticarət edirdilər. Bu dövlətlərdən birinin taleyi digərinin taleyi ilə bağlı idi”.²⁷⁰

Bununla belə, xüsusilə XVI əsrdə venesiyalıları getdikcə artan “Osmanlı təhlükəsi”nə qarşı qızılbaşları özlərinə potensial

²⁶⁸ Rota Giorgio, *Under Two Lions*, p. 7.

²⁶⁹ Preto Paolo. *Venezia e i Turchi*. Firenze: Sansoni, 1975, p. 28.

²⁷⁰ Brummett Palmira. “The Ottoman Empire, Venice, and the Question of Enduring Rivalries,” in William R. Thompson (ed.), *Great Power Rivalries*, Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1999, pp. 227-228.

müttəfiq kimi görüdülər. XVI və XVII əsrlərdə baş vermiş Venesiya-Osmanlı müharibələri əsnasında Venesiya hökuməti göndərdiyi missiyalar vasitəsilə Səfəvi hömdarlarını osmanlılara qarşı müharibəyə sövq etmək niyyətində idi. Digər tərəfdən, osmanlılarla sülh münasibətlərinin qorunub saxlanılması həm səfəvilərin, həm də venesiyalıların xarici siyasətlərinin mühüm məsələlərindən biri idi. Osmanlılarla sülh münasibətləri Şərqi Aralıq dənizində daha əlverişli ticarət mühitinin formalaşmasına öz töhfəsini verdi.

Qarşılıqlı ticarət maraqları, xüsusilə XVII əsrin birinci yarısında Səfəvi-Venesiya münasibətlərində hərbi müttəfiqlik meyllərini tamamilə üstələmişdi. 5 mart 1603-cü ildə Venesiya doju Marino Qrimani tərəfindən Səfəvi elçisi Fəthi bəyin qəbulunu əks etdirən Gabriele Kalyarinin müəllifi olduğu rəsm əsəri bunun bariz nümunəsi ola bilər.²⁷¹ Rəssam öz fırçası ilə hər hansı bir dini və ya hərbi rəmzdən daha çox Səfəvi elçisinin təqdim etdiyi qiymətli ipək parçalar və geyimlərdən ibarət hədiyyələri təsvir etməklə Səfəvi-Venesiya münasibətlərində ticarət məsələsinin üstün roluna işarə etmişdi.²⁷²

Ümumiyyətlə, Venesiya hökuməti səfəvilərə Osmanlı sarayı ilə mövcud münasibətləri nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Bu hal Səfəvilər üçün də keçərli idi, belə ki, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Səfəvi sarayının Venesiya ilə əlaqələrinin mahiyyətinə təsirsiz ötürmüşdü. Venesiya hökuməti səfəvilərlə münasibətlərində ehtiyatlı davranmağa və osmanlıları təhrik etməməyə can atırdı. Venesiya məmurları o qədər ehtiyatlı və tədbirli idilər ki, hətta həmin şəhərdə Səfəvi təbəələri ilə qurduqları ötəri və elə bir ciddi əhəmiyyəti olmayan təmaslarından belə Osmanlı casuslarının duyuyq düşməməsinə (*Non pervenisse alle orecchie de*

²⁷¹ Rota Giorgio, "Safavid Envoys in Venice", pp. 229-233.

²⁷² Niayesh Ladan. "The Fabric of Silk Power in the Sherley Portraits", p. 209.

*Turchi*²⁷³) çalışırdılar.²⁷⁴ Venesiya Şərqi Aralıq dənizində sahib olduğu mülklərini itirməmək üçün Osmanlı dövləti ilə dəfələrlə müharibə aparsa da, əksər hallarda osmanlılarla münasibətdə öz neytrallığını və müəyyən mənada onlarla öz dostluq münasibətlərini qorumuşdu.²⁷⁵

Eyni şəkildə, Venesiya hökuməti 1517-ci ildə süqut etməzdən əvvəl Yaxın Şərqdə əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olan məmlüklərlə də münasibətlərini pozمامaq üçün səfəvilərlə olan təmaslarında ehtiyatlılıq nümayiş etdirirdi. Lakin, 1510-cu ilin yayında I Şah İsmayılın məktublarının Məmlük məmurları tərəfindən ələ keçilməsi nəticəsində Venesiya-Məmlük münasibətləri gərginləşmişdi. Kiprli Nikolo Surier və onun yoldaşları tərəfindən daşınan məktublar Venesiya dojunə, Suriyadakı Venesiya konsullarına, həmçinin Kipr hakimlərinə ünvanlanmışdı.²⁷⁶ Səfəvi şahı ilə Venesiya hökuməti arasındakı gizli əlaqələrdən qəzəblənən Məmlük sultanı respublikanın Dəməşqdəki konsulu Pyetro Zenin həbs olunmasını əmr etdi.²⁷⁷ 1512-ci ildə gərgin münasibətləri “sakitləşdirmək” və sultanla “barışmaq” üçün Venesiya hökuməti öz elçisi Domeniko Trevizanı zəngin hədiyyələrlə Qahirəyə yollamışdı. Domeniko Trevizan Venesiya ilə Səfəvi şahı arasında yazışmaların heç bir şəkildə Məmlük sultanına qarşı yönəlmədiyinə dair öz hökuməti adından zəmanət vermişdi.²⁷⁸

²⁷³ “Türklərin (osmanlıların-Ə.Q.) qulaqlarına çatmasını”.

²⁷⁴ ASVe, SDeLC, filza 26, 7 mart, 1626, səhifəsiz.

²⁷⁵ Brummett Palmira. “The Ottoman Empire, Venice, and the Question of Enduring Rivalries”, p. 230.

²⁷⁶ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 12, col. 236-237.

²⁷⁷ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 11, col. 285.

²⁷⁸ Setton Kenneth M. *The Papacy and the Levant (1204-1571): The Sixteenth Century to the Reign of Julius III.*, vol. 3, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1984, pp. 29-30. Həmçinin bax: Ağalarlı M. “Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Misir Məmlük dövləti arasında siyasi münasibətlərdə Osmanlı amili”. *Osmanlı Araşdırmaları* 2, Doğu ve Batı

1580-ci ildə Səfəvi sarayından Hacı Məhəmmədin başçılığı ilə Venesiyadan Osmanlılara qarşı müharibədə “mənəvi dəstək” almaq niyyəti ilə göndərilmiş missiyaya Venesiya hökumətinin biganə qalmasının səbəbi osmanlılarla mövcud olan sülhü pozmaq istəmələri idi.²⁷⁹

Səfəvi elçisi Sücəddin Əsəd bəyin Venesiya Kollegiyasında qəbulunun məqsədli şəkildə yubadılması Venesiya hökumətinin ehtiyatlı siyasətinin və osmanlıları təhrik etməmək istəyinin növbəti bir nümunəsi ola bilər. Əsəd bəyin 1600-cü ilin mayın ayının 29-da²⁸⁰Venesiyaya gəlişindən xəbərdar olmasına baxmayaraq, Venesiya Kollegiyası onu iyunun 8-dək qəbul etməmişdi.²⁸¹ Bunun səbəbi həmin vaxt Osmanlı elçisi Davud çavuşun Venesiyaya gəlişi ilə bağlı idi.²⁸² Beləliklə, Osmanlı elçisinin Venesiyanı tərk etməsinədək Əsəd bəy doj Marino Qrimani ilə görüşə bilməmişdi. Bundan başqa, venesiyalılar Əsəd bəyin elçiliyi barəsində məlumatın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə ona şəhərdə olduğu müddət ərzində “heç kimlə, xüsusən də Osmanlı elçisi ilə danışmamağı” tövsiyə etmişdilər.²⁸³

1601-ci ildə digər məsələlərlə bərabər, osmanlılara qarşı hərbi ittifaq imkanlarını müzakirə etmək səlahiyyəti verilmiş Hüseyinli bəy Bayatın başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyinin Vene-

Türklüğünün Ortak Tarihî Devirleri ve Münasebetleri Toplum ve Ekonomi, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya, 2018, s. 198-199.

²⁷⁹ Rota Giorgio. "Safavid Persia and its Diplomatic Relations with Venice", in *Iran and the World in the Safavid Age*, ed. Willem Floor and Edmund Herzig. London: I. B. Tauris, 2012, p. 150.

²⁸⁰ ASVe, CEP, reg. 14, 18 may 1600, c. 111v.

²⁸¹ ASVe, CEP, filza 11, 8 iyun 1600, səhifəsiz.

²⁸² ASVe, CEP, reg. 14, 18 may 1600, c.111r-v. Osmanlı elçisi Davud çavuşun Venesiyaya səfəri ilə bağlı bax: Pedani Maria Pia. *In nome del Gran Signore*, pp. 36, 55.

²⁸³ “Ella gli [Asad bey] commise, che non dovesse parlarne con alcuno, et meno di tutti con il [Davud] chiaus, et che dovesse trattaner l’audientia al Persiano sino che esso Chiaus fosse espedito”. ASVe, CEP, reg. 14, 29 may 1600, c.112v.

siyaya girişinə icazə verilməmişdi. Bu, Venesiya hökumətinin Osmanlı dövləti ilə sülh münasibətlərinə təhlükə yarada biləcək hər hansı bir fəaliyyətə qarışmamaq istəyi kimi şərh edilə bilər. Venesiya hökuməti həmin missiyanın osmanlılarla olan münasibətlərinə mənfi təsir göstərə biləcəyindən ehtiyatlandığına görə belə bir addım atmışdı. Maraqlıdır ki, 1609-cu ildə Venesiya hökuməti bu dəfə Roma Papasının sarayına göndərilmiş Səfəvi elçisi Robert Şerli ilə danışıqlardan imtina etmişdi.²⁸⁴ Venesiyanın Robert Şerli ilə təmas qurmaq istəməməsi Serenissimanın²⁸⁵ xarici siyasətində ehtiyatlılıq prinsipinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiq etmiş olur.

Səfəvilər dövləti ilə müxtəlif Avropa sarayları arasındakı diplomatik təmaslar, xüsusilə əgər həmin dövlətlərdən biri osmanlılarla müharibə vəziyyətində idisə, tərəflərin niyyətindən asılı olmayaraq, osmanlılarda şübhələr doğururdu.²⁸⁶ Məsəl üçün, İstanbuldakı Venesiya baylosu Simon Kontarini 1609-cu il 28 noyabr tarixli hesabatında Səfəvi elçisinin Romaya səfəri ilə bağlı ondan sorğu-sual edən Osmanlı *Kapudan-ı Dəryası* Xəlil Paşa ilə söhbəti barədə Senata məlumat vermişdi. Onun Xəlil Paşaya verdiyi cavab Venesiya hökumətinin osmanlılarla münasibətdə nümayiş etdirdiyi ehtiyatlı siyasətini bir daha vurğulamış olur:

“Mən ona (Xəlil Paşaya-Ə.Q.) İran (Səfəvi-Ə.Q.) elçiləri (Robert Şerlinin elçilik heyəti-Ə.Q.) barəsində danışdım və o, məndən onların harada olduğunu soruşdu. Dedim ki, onlar Romadadırlar və oradan Venesiyaya da getmək

²⁸⁴ Paz Julián. *Archivo general de Simancas*. Catalogo IV. Madrid: Secretaria de Estado, 1914, p. 644.

²⁸⁵ Venesiya Respublikasına “ən əzəmətli” mənasını verən “La Serenissima” da deyilirdi.

²⁸⁶ Güngörürler Selim. *Diplomacy and Political Relations between the Ottoman Empire and Safavid Iran, 1639– 1722* [PhD Dissertation]. Washington, DC: Georgetown University, 2016, p. 94.

*istəyirdilər, lakin [Venesiya] Respublikanın [Romadakı] səfiri Böyük Sultanın (Osmanlı sultanının-Ə.Q.) tərəfinə heç vaxt düşmənçilik kölgəsi salmamaq niyyətindən xəbərdar idi və tədbirlilik nümayiş etdirməklə onları bu səfərdən çəkirdi... [Xəlil] Paşa bunu eşidəndə çox sevindi və gülərək əlimdən tutdu”.*²⁸⁷

Serenissima osmanlılarla sülh şəraitində olarkən Venesiya hökuməti Səfəvi elçilərinin səfərlərinə qeyri-rəsmi xarakter verməyə çalışır və əksər hallarda Səfəvi təbəələrinin həmin şəhərdə olmasını və onlarla təmaslarını ticarət məsələləri ilə əlaqələndirirdilər.²⁸⁸

Osmanlıların Venesiya-Səfəvi münasibətlərinə göstərdiyi təsir Səfəvi diplomatı Zeynal bəyin Venesiya səfərində də açıq şəkildə özünü göstərmişdi. 1604-cü ilin yaz fəslinin sonlarında Səfəvi elçisi Zeynal bəy Şamlının Praqadakı Habsburq sarayına gedərkən Venesiyada qalması Osmanlı sarayında şübhələrə səbəb olmuşdu. Osmanlı xəzinədarı Zeynal bəyin səfəri ilə bağlı Venesiyanın İstanbuldakı baylosundan izahat tələb etmişdi. Venesiya hökuməti Zeynal bəyin Venesiyaya “təkcə fərdi olaraq deyil, eyni zamanda gizli şəkildə” gəldiyini qeyd etməklə, onunla heç bir danışmaq aparmadıqları ilə bağlı Osmanlı sarayını əmin etmişdi.²⁸⁹

²⁸⁷ “et gli havevo detto degli Ambasciadori del Persiano, mi addimandò ove fossino, dissi che erano a Roma, et che havrebbo anco voluto andar a Venetia, ma che là Ambasciadore della Republica con sapevole del desiderio che ella tiene di non apportar mai nissun ombra di disgusto al Gran Signore gli haveva con molta prudenza dissuasi da quel viaggio... Si fè il Bassà molto allegro.. et presomi per mano ridendo”. ASVe, SDC, filza 68, 28 noyabr 1609, cc. 376r-377v.

²⁸⁸ ASVe, CEP, reg. 14, 31 may 1600, c.113r; ASVe, SDC, filza 98, 18 yanvar 1624 (*more veneto*), c. 439r-v.

²⁸⁹ “Con questo che è stato qui, non solo privatamente ma, si può dir, occultamente, noi non habbiamo havuto niuna sorte di trattatione, né lo (Zeynal bey) habbiamo veduto et parti verso la fine di giugno

4.2 Səfəvilərin Venesiya-Osmanlı münaqişələrində tutduğu mövqeyə dair

Səfəviləri osmanlılara qarşı Roma papasının təşəbbüsü ilə yaradılmış və bir sıra katolik dövlətlərinin daxil olduğu ittifaqa qoşulmağa sövq etmək üçün 1571-ci ildə Səfəvi sarayına göndərilmiş Vinçenzo Alessandri I Şah Təhmasib tərəfindən qəbul edilmədi. Bununla da, Səfəvi şahı Osmanlı dövləti ilə 1555-ci ildən bəri davam edən sülhü pozmaq niyyətində olmadığını göstərmək istəyirdi. Venesiya hökuməti Səfəvi şahını anti-Osmanlı ittifaqına daxil olmağa inandırmaq üçün Səfəvi təbəələrindən də istifadə edirdi. Belə ki, 1570-ci ildə Kipr uğrunda Osmanlı-Venesiya müharibəsi başlayandan sonra Venesiya Senatının Səfəvi sarayına göndərdiyi iki elçidən biri Venesiyada ticarətlə məşğul olan təbrizli Xoca Əli idi.

İstanbuldakı baylonun məktubundan aydın olur ki, venesiyalılar bu məqsədlə şahın təbəələrindən, xüsusən də tacirlərdən yararlanmağa çalışırdılar. İstanbuldakı baylo Venesiya tacirləri vasitəsilə həmin şəhərdəki Səfəvi tacirlərinə yol tapdığı kimi, Suriyadakı konsulu da, “şahı osmanlılara qarşı müharibəyə qoşulmağa razı salmaları üçün” oradakı Səfəvi tacirlərinə “yarınmağa” çağırırdı.²⁹⁰ Venesiyalıların bütün bu cəhdlərinə baxmayaraq, I Şah Təhmasib osmanlılarla sülh münasibətlərini davam etdirməyə sadıq qalmışdı.

medesimamente passato verso Praga. Ma, perche ci perviene hora à notitià che' il Casnadar intese l'esser qui di esso Persiano, et disse di haver anco inteso che da noi gli sià stato dato un passaporto”. ASVe, SDeLC, filza 10, 17 iyul 1604, səhifəsiz.

²⁹⁰ “Ha esortato il consule in Soria far qualche officio con mercanti Persiani, che potessero mover il Soffi alla guerra contra Turchi, come ha egli fatto far in Costantinopoli da nostri mercanti con altri mercanti Persiani”. ASVe, Senato, Dispacci, Costantinopoli, Rubriche D1, 18 iyul 1570, c. 260v.

1639-cu il Zöhab (Qəsri-Şirin) sülhünün imzalanmasından 1730-cu ilədək Səfəvi hökmdarları qərb sərhədlərində qüdrətli qonşuları olan osmanlılarla sülh münasibətlərini qoruyub saxlamaq üçün son dərəcə ehtiyatlı siyasət yürüdərək, onlara qarşı təşkil olunan ittifaqlara girməkdən boyun qaçırırdılar.²⁹¹ Osmanlılarla sülh şəraiti səfəvilər üçün də əlverişli idi. Belə ki, qərb sərhəddində sülhün mövcudluğu Səfəvi ordusuna 1649-cu ildə strateji əhəmiyyətli Qəndəhar şəhərini moğollardan geri almağa imkan vermişdi.

Krit (Kandiya) müharibəsinin (1645-1669) ilk illərində Venesiya hökuməti Səfəvi hökmdarını osmanlılara qarşı ittifaqa qoşulmağa dəvət etmək üçün Qızılbaş sarayına bir neçə missiya göndərmişdi. Jan-Batist Taverniyeyə görə, bu təşəbbüsün əsas məqsədi “İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahını Türkö (Osmanlı sultanına-Ə.Q.) qarşı müharibəyə cəlb etmək və bununla da, xristian dünyasını təhdid edən tufandan qorunmaq idi”.²⁹² Venesiya hökuməti həmin şəhərdə olan Səfəvi təbəələrindən də bu məqsədlə istifadə etməyə çalışırdı. Belə ki, 1656-cı ildə - Krit müharibəsinin gedişi zamanı Venesiya hökuməti Yusuf ağa adlı Səfəvi təbəəsinə Səfəvilər dövlətinə qayıdarkən II Şah Abbasa ünvanlanmış məktubu çatdırmağı həvalə etmişdi.²⁹³

II Şah Abbasın Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsini pozmaq istəməməsi səbəbindən bu missiyaların heç bir nəticəsi olmadı. II Şah Abbasın Venesiya dojunə göndərdiyi cavab məktubları mövcud dostluq münasibətlərini təsdiq edirdi və hər hansı bir hərbi köməyi vəd etmirdi.²⁹⁴

²⁹¹ Matthee Rudi. “Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy”. *Cahiers du Monde Russe*, 35 (4), (1994), p. 750.

²⁹² Tavernier Jean-Baptiste, *The Six Voyages*, p. 74.

²⁹³ ASVe, Senato, Deliberazioni Corti, filza 54, 22 aprel 1656, səhifəsiz.

²⁹⁴ Rota Giorgio. "Safavid Persia and its Diplomatic Relations with Venice", p. 151.

Müxtəlif dövrlərdə həm səfəvilər, həm də osmanlılar müsəlman həmrəyliyi əsasında sülhə sığınmaqla, düşmənçiliklərin davam etdirilməsinin avropalıların xeyrinə olduğunu vurğulayırdılar. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Osmanlı elçisi Xeyrəddin çavuşun H.1017 (1608-1609)-ci ildə Səfəvi sarayına gətirdiyi məktubda baş vəzir Murad Paşa yazırdı:

*“Əgər tərəflər arasındakı bu vəziyyət və çəkişmə davam edərsə, islam əhalisinin təşvişinə səbəb olan düşmənçilik maddəsinin götürülməsi yubanacaq, buna görə də, həmişə islam əhli ilə dava-dalaşda olan firəng (Avropa-Ə.Q.) hökmdarlarının istədikləri kimi islam ordusunun şövkəti azalacaq, əksinə xristianların, küfr və zülm əhlinin tə'nə və xoşhəllərləri çoxalacaqdır”.*²⁹⁵

I Şah Abbas isə həmin məktuba oxşar tərzdə cavab olaraq qeyd edirdi:

*“Əgər həzrət xandgar (Osmanlı sultanı-Ə.Q.) bizim irsi mülkümüzdən (Osmanlılar tərəfindən işğal olunmuş Səfəvi torpaqlarından-Ə.Q.) əl çəkib ülfət və dostluq məqamına gələrsə, biz də müsəlmanların rifahından ötrü dava-dalaşdan əl çəkərək məhəbbət və birlik yolundan dönməyəcəyik. Bundan yaxşı nə ola bilər ki? Qoy islam padşahları arasında sülh və dostluq yaransın”.*²⁹⁶

1611-ci ilin mart ayında Venesiya baylosu Senata yazdığı hesabatında qeyd edir ki, Murad Paşa I Şah Abbasa yazdığı digər məktubunda eyni dinə mənsub olan osmanlılar və səfəvi-

²⁹⁵ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1417.

²⁹⁶ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1418.

lərin bir-birinin qanını niyə tökdüklərindən təəssüf və təəccüb hissi keçirdiyini vurğulamışdı.²⁹⁷

Venesiya baylosu Ottaviano Bon 1608-ci il 12 may tarixli hesabatında xəbər verir ki, İstanbuldakı Səfəvi elçisi şah ordusunun osmanlılara qarşı irəliləyişi ilə bağlı Polşa diplomatına məlumat vermişdi.²⁹⁸ 1634-cü il 19 iyul tarixli Venesiya sənədinə görə, Səfəvi elçisi Əli Balı Venesiya Kollegiyasında qəbulu zamanı bildirmişdi ki, şah Polşa kralının yanına öz elçisini göndərüb, onu Osmanlı sarayı ilə sülh bağlamamağa çağırmış və öz tərəfindən isə “müharibəni davam etdirəcəyinə söz vermişdi”.²⁹⁹ Lakin, maraqlıdır ki, 1622-ci ildə qızılbaşlarla osmanlılar sülh şəraitində olarkən, I Şah Abbas Osmanlı sultanına yazdığı məktubda Osmanlı ordusunun Polşaya qarşı yürüşünün uğurlu olması üçün məsciddə ruhanilərlə birlikdə dua etdiyini vurğulamışdı.³⁰⁰

4.3 Osmanlı-Səfəvi münafişəsi və Avropa

Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında şiə-sünni ritorikasının müəyyən rol oynamasına baxmayaraq, bu iki qüdrətli Türk dövlətləri arasındakı münasibətləri məzhəb fərqliliyi kontekstində araşdırmaq məqsədəuyğun deyil. Bir sıra tədqiqatçıların düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, bu imperiyalar arasında münasibət-

²⁹⁷ “che fra di loro tutti d’una seta si spanda tanto sangue di Mussulmani”. ASVe, SDC, filza 71, 19 mart 1611, cc. 55r-55v.

²⁹⁸ “Et, esso Ambasciadore ha riferito al Nontio di Polonia che lo ha visitato senza sospetto come per lettere con ha’ havuto, fin hora Van deve esser preso, et che il Re con potentissimo essercito deve esser verso Babilonia”. ASVe, SDC, filza 66, 12 may 1608, c. 127r.

²⁹⁹ “Che il Re di Persia a quello di Polonia haveva inviato Amb[asciade]re per ecitarlo a non far la Pace con Turchi promettendo dal suo canto di tener fermo con gran forze la continuattione della guerra”. ASVe, SDeLC, filza 26, 19 iyul 1634, səhifəsiz.

³⁰⁰ Kūpeli Özer. *Osmanlı - Səfəvi münasibətləri, 1612-1639* [Doktora tezi]. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 73.

lərdə siyasi maraqlar dini məsələləri üstələyirdi və onlar arasındakı mübarizə məzhəb qarşিদurmasından çox uzaq idi.³⁰¹ Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı mübarizəsini İslam dünyasında məzhəb qarşিদurması kimi deyil, ilk növbədə Yaxın Şərqdə siyasi hegemonluq, o cümlədən iqtisadi imkanlar və ticarət yollarına nəzarət üstündə rəqabət kimi qiymətləndirə bilərik.

Avropa dövlətlərinin səfəvilərə olan marağı ilk növbədə, onları anti-Osmanlı ittifaqına cəlb etmək istəklərindən qaynaqlanırdı. Avropalıların nəzərində qızılbaşlar hərbi baxımdan Osmanlı imperiyasına ciddi müqavimət göstərəcək gücə sahib idilər. Bu iki dövlət arasında fasilələrlə baş verən müharibələr və onların bir-birini zəiflətməsi Qərbi Avropa ölkələrinin, o cümlədən Venesiyanın marağında idi.³⁰² 1580-ci il iyunun 13-də Hacı Məhəmmədin Venesiya “Onlar Şurası”nda qəbulu əsnasında Şuranın qəbul etdiyi qərar buna bariz nümunədir.³⁰³ “Onlar Şurası”nın qərarı Venesiya hökumətinin osmanlılarla səfəvilər arasında müharibənin davam etməsində maraqlı olduğunu deməyə əsas verir.

İstanbuldakı Venesiya baylosunun 1579-cu il 7 may və 1579-cu il 1 oktyabr tarixli hesabatlarından məlum olur ki, 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin³⁰⁴ başlanma-

³⁰¹ Allouche Adel. *The origins and development of the Ottoman-Şafavid conflict: (906-962/1500-1555)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983, p. 149; Nəcəfli T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*, Bakı, “Turxan NPB”, 2020, s. 367-368.

³⁰² Махмудов Я.М. *Взаимоотношения государств Аккоюндлу и Сефевидов с западноевропейскими странами /II половина XV — начало XVII века/*. Баку: Издательство Бакинского университета, 1991, с. 113.

³⁰³ “...sperando nel Signor Dio, che continuando la guerra darà occasione non solamente a noi, ma anco à tutta la christianità, di mostrar con effetti qual sia il suo desiderio”. ASVe, CDD, Segrete, reg.12, с. 40r.

³⁰⁴ 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi üçün bax: Гусейн Ф. А. *Османо-Сефевидская война 1578 - 1590 гг.: по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде*. Баку: “Нурлан”, 2005.

sından sonra Venesiya hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş ilk və yeganə Səfəvi təbəəsi təbrizli Hacı Məhəmməd deyildi. Belə ki, baylonun məktublarına görə, mütərcim Mikele Membrenin vasitəsilə Venesiya Kollegiyasına təqdim olunmuş Hüseyn (*Ussein*) adlı Səfəvi təbəəsi tacir idi və özünün bildirdiyinə görə ticarət məqsədləri ilə bir neçə dəfə Venesiyada olmuşdu.³⁰⁵

Hüseynlə bağlı hal belə deməyə əsas verir ki, bəzi Səfəvi tacirlərinin Venesiyadakı fəaliyyətləri təkcə ticarətlə məhdudlaşmırdı, belə ki, ehtiyac yarandıqda, xüsusən Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Venesiya rəsmiləri hadisələrin inkişafı ilə bağlı bir sıra hallarda onlardan məlumat əldə etməyə çalışırdılar. Digər tərəfdən, Hüseynin nümunəsi Səfəvi təbəəsinin şah və Venesiya doju arasında vasitəçilik cəhdi kimi izah oluna bilər.

Səfəvilər və osmanlılar arasındakı qarşıdurmanın nəticəsi kimi iki müsəlman dövlətinin bir-birini “məhv edəcəyi” ideyası tədqiq olunan dövrün Avropa ictimai fikrində mühüm yer tuturdu.³⁰⁶ Avropalılar inanırdılar ki, Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması nəticəsində “türkləri (osmanlıları-Ə.Q.) Avropadan az sayla sıxışdırıb-çıxarmaq üçün münasib şərait yetişəcək”.³⁰⁷

XVI əsrin ortalarında Səfəvi şahına “Osmanlı sultanını məhv etmək üçün vasitə” kimi baxılması Venesiya ictimai fikrində dolaşan fərziyyələr arasında idi.³⁰⁸ Osmanlı-Səfəvi müharibələri ərzində osmanlıların Avropaya təzyiqi azalırdı. Bu da öz növbəsində, avropalılara osmanlıların hərbi və iqtisadi zəifliklərindən yararlanmaq imkanları yaradırdı. Bunu İstanbuldakı Venesiya baylosu Alvize Kontarini öz sözləri ilə belə ifadə

³⁰⁵ ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Lettere ambasciatori, b. 5, 7 may 1579, c. 81r-v; 1 oktyabr 1579, c.95r.

³⁰⁶ Matthee Rudi. “Safavid Iran and the 'Turkish Question' or How to Avoid a War on Multiple Fronts”. *Iranian Studies* 52: 3-4 (2019), p. 515.

³⁰⁷ ASV, Arm. I-XVIII, 5505, f. 223v.

³⁰⁸ Libby L.J. “Venetian Views of the Ottoman Empire from the Peace of 1503 to the War of Cyprus”, *Sixteenth Century Journal*, 9 (1978), p. 117.

edirdi: “Türklərin (osmanlıların-Ə.Q.) başı qarışıq olmasa, Zati-alilərinə (Venesiya hökumətinə-Ə.Q.) zərər verə bilərlər”.³⁰⁹ Bununla belə, iqtisadi baxımdan Səfəvi-Osmanlı müharibələri Serenissimanın əsas gəlir mənbələrindən biri olan Şərqi Aralıq dənizi ticarətinə mənfəət təsir göstərdiyi üçün heç də, Venesiyanın ticarət maraqlarına xidmət etmirdi.

Səfəvilərin özləri də, avropalıların iki türk dövlətini bir-birinə qarşı müharibəyə sövq etmək üçün qurduqları və həyata keçirmək istədikləri planlarından xəbərdar idilər. Bunu ən yaxşı şəkildə Habsburq imperatoru II Rudolfun sarayındakı Səfəvi elçilərindən biri olmuş Zeynal bəy Şamlının sözləri ilə ifadə etmək olar: “Onların (xristian hökmdarlarının-Ə.Q.) dostluq məsləyi saxtadır və onların yeganə istəkləri türklərin (osmanlıların-Ə.Q.) və iranlıların (qızılbaşların-Ə.Q.) bir-birilərini məhv etmələridir”.³¹⁰

Venesiyalıların Səfəvi-Osmanlı hərbi qarşıdurmaları ilə bağlı mövqeyini onların qızılbaşlara qarşı qələbələrini və fəthlərini qeyd etmək üçün Venesiyaya göndərilmiş Osmanlı “fəthnamə”lərinə reaksiyaları vasitəsilə də müəyyən etmək olar.³¹¹ Məsələn, 1550-ci ilin mart ayında Hüseyn çavuşun gətirdiyi Osmanlı “fəthnamə”sinə cavab kimi Venesiya Senatı Sultan I Süleymana (1520-1566) səfəvilərə qarşı qələbələri münasibətilə təbrik məktubu göndərmişdi.³¹²

1555-ci ildə Venesiya Senatı Sultan Süleymanı səfəvilərə qarşı qazandığı qələbə münasibətilə təbrik etmək üçün Alvize

³⁰⁹ “se turchi saranno liberi; et che possano far male all' Eccellentissima Vostra, lo faranno certo”. ASVe, SDC, filza 120, 9 aprel 1639, c.102v.

³¹⁰ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p.169.

³¹¹ Venesiyaya göndərilmiş Osmanlı fəthnamələri üçün bax: Pedani-Fabris, M. P. "Ottoman Fetihnames: The Imperial Letters Announcing A Victory". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13 (1998), pp. 181-192.

³¹² ASVe, Senato, Deliberazioni, Segrete, reg. 67, c.29v -30r.

Reniyeri elçi kimi İstanbulla göndərmişdi.³¹³ 1585-ci ildə Osmanlı ordusu tərəfindən Təbrizin ələ keçirilməsi münasibətilə Venesiya hökuməti Sultan III Murada təbrik məktubu göndərərək, “bu zəfər xəbərini böyük sevinclə qarşıladıkları”nı bildirmişdi.³¹⁴

³¹³ “le grandi vittorie di sua Maesta et lo acquisto di molte citta et provintie.” ASVe, Senato, Deliberazioni, Segrete, reg. 69, cc. 138v , 139r, 149v , 152r , 161r.

³¹⁴ “Con sommo nostro consenso havemo inteso per lettere del Bailo nostro residente à quella Eccelsa Porta; la nova dell’ Aquisto fatto da Vostra Imperial Maesta della principalissima et Real città di Tauris: Del qual vittorioso successo, havendone noi sentito quella grande, et intima allegrezza che ricerca la sincera amicitia, et benevolentia che tenemo con Lei”. ASVe, SDeLC, filza 6, 11 yanvar 1585 (*more veneto*), səhifəsiz.

V FƏSİL. SƏFƏVİ SARAY TƏŞRİFATI VENESIYA VƏ AVROPA MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

5.1 Səfəvi diplomatiyasının səciyyəvi cəhətləri

XV əsrdə ilk dəfə italyan dövlətlərində daimi səfirliklərin meydana gəlməsi ilk növbədə, qonşu dövlətlərin fəaliyyətləri və niyyətləri haqqında dəqiq və son məlumatları əldə etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Avropanın başlıca dövlətlərindən fərqli olaraq, nə Osmanlı,³¹⁵ nə də Səfəvi imperiyaları xaricdə, o cümlədən Venesiyada daimi səfirliklər saxlamırdılar. Britaniya tədqiqatçısı M. Talbot qeyd edir ki, “Osmanlı diplomatiyası heç bir dövrdə öz mahiyyətinə görə ideallaşdırılmış yekcins Avropa və ya İslam diplomatiyasına tam şəkildə uyğun gəlmirdi və öz fəaliyyətini pragmatikliyə əsaslanmaqla həyata keçirirdi”.³¹⁶

Səfəvi sarayının xarici dövlətlərdə səfirlik saxlamamasından bəhs edən italyan Pyetro della Valle yazırdı: “O [Şah] heç bir sarayda öz səfirini saxlamır, hökmdarlardan hər hansı biri ilə danışıq aparmaq lazım gəldikdə [ora] öz fəvqəladə elçilərini göndərir”.³¹⁷ Venesiyaya gəlincə, onun İstanbulda rəsmi nümayəndəliyi (bayloluq) var idi, lakin onun Səfəvi paytaxtında daimi təmsilçiliyi mövcud deyildi.

Ənənəvi Avromərkəzçi tədqiqatçılar müsəlman hökmdarlarının Avropada daimi səfirliklər yaratmağa meyilli olmamaları-

³¹⁵ Yurdusev Nuri. “The Ottoman Attitude toward Diplomacy” in *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?*, edit. by A. Nuri Yurdusev. Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2004, p. 15.

³¹⁶ Talbot Michael. *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*. Woodbridge: Boydell Press, 2017, pp. 52-53.

³¹⁷ “In niuna Corte tiene Ambasciatore ordinario; ma , solo ne manda degli straordinari, quando con alcun Principe gli occorre haver qualche negotio”. Della Valle Pietro. *Delle condizioni di Abbas re di Persia*, Venetia: Francesco Baba, 1628, p. 31.

nı “müsəlman təcridçiliyi” ilə izah edirlər.³¹⁸ Lakin bu fikirlərə əks olaraq, italyan tədqiqatçısı M.Pedani öz araşdırmaları nəticəsində 1500-1656-cı illər arasında təkcə Venesiyada 110-na yaxın Osmanlı elçiliyinin qəbul edildiyini müəyyən etmişdir.³¹⁹ 1597-ci ildən 1622-ci ilə qədər olan müddətdə I Şah Abbasın yalnız Venesiyaya ən azı səkkiz səfirlik göndərdiyi məlumdur.

Bəzi tarixçilər isə bunun müəyyən dərəcədə İstanbulu “dünyanın siyasi mərkəzi” hesab edən Osmanlı dünyagörüşü ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Həmin tədqiqatçılardan F.Makklasski qeyd edir ki, Osmanlı dünyagörüşünə görə, sultan “padşahların padşahı” kimi dünya hökmdarlarının iyerarxiyasında ən yüksək mövqedə idi.³²⁰ Bülent Arı bu praktikanı reallığa əsaslanan Osmanlı diplomatiyası ilə İslam prinsiplərinin sintezi kimi xarakterizə edir.³²¹ O, eyni zamanda qeyd edir ki, Osmanlı imperiyasının iqtisadi və ticarət sistemi Avropanın əsas paytaxtlarında daimi diplomatik nümayəndəliklərin yaradılmasını zəruri etmirdi.³²² M. Talbot da buna oxşar olaraq, bildirir ki, osmanlılar XVIII əsrin sonlarına kimi xarici dövlətlərin paytaxtlarında daimi səfirliklərin açılmasına sadəcə olaraq ehtiyac duymadıkları üçün bu addımı atmamışdılar.³²³

Səfəvilər tərəfindən bu ənənəyə ilk dəfə 1608-ci ildə cüzi bir istisna edilmişdi. Belə ki, I Şah Abbas tərəfindən Hələbdəki Venesiya konsulu Covanni Françesko Saqredo əvvəlcə həmin şəhərdə “Səfəvi konsulu” (1608), Saqredonun Venesiyaya qayıt-

³¹⁸ Krstić Tijana. “Islam and Muslims in Early Modern Europe” in: Scott H, editor. *Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, vol. 1: Peoples & Places. Oxford: Oxford University Press, 2015, p. 685.

³¹⁹ Pedani Maria Pia. *In nome del Gran Signore*, pp. 198-202.

³²⁰ McCluskey Phil. “An Ottoman envoy in Paris: Süleyman Ağa’s mission to the court of Louis XIV, 1669”. *Osmanlı Araşdırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 48 (2016), p. 338.

³²¹ Arı Bülent. “Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period”, in *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?* Edit. by A. Nuri Yurdusev, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2004, p. 37.

³²² Göstərilən əsər, p. 48.

³²³ Talbot Michael. *British-Ottoman Relations*, p. 52.

masından sonra (1611) isə Venesiya Respublikasının bütün ərazisi üzrə “səlahiyyətli nümayəndə”si təyin edilmişdi. İtalyan tədqiqatçısı C.Rota bildirir ki, “sadəcə olaraq, Saqredonun İrana (Səfəvilər dövləti-Ə.Q.) göstərdiyi dost münasibətinə görə ona verilən fəxri addan başqa, bu təyinatın onun üçün əsl vəzifə olub-olmadığı aydın deyil və çox güman ki, bu təyinatla Saqredo iranlı (Səfəvi-Ə.Q.) tacirlərə yerində kömək etməyə məsul edilmişdi”.³²⁴

Səfəvi şahlarının xaricdə daimi səfirliklər təsis etməmələri onların Avropada cərəyan edən hadisələrə biganə qalmaları ilə izah edilməməlidir. Bir sıra avropalı elçi və səyyahlar bəzi Səfəvi hökmdarlarının Avropadakı vəziyyəti öyrənməyə maraq göstərdiklərini öz məlumatları ilə təsdiq etmişdirlər. Bununla bağlı 1539-1540-cı illərdə Səfəvi sarayında olmuş Venesiya elçisi Mikele Membre yazır:

*“Bir neçə gündən sonra o, (I Şah Təhmasib-Ə.Q.) məni yenidən divanxanasına dəvət etdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyim əmirlərin əhatəsində olan şah öz sözüünə məndən Əlahəzrət Sinyoriyanın (Venesiya hökuməti-Ə.Q.) yaratdığı liqanın (Müqəddəs liqanın-Ə.Q.) nəticələri və frankların torpaqlarında baş verən bütün hadisələr barədə danışmağımı xahiş etməklə başladı, çünki o, bunları eşitməkdə maraqlı idi”.*³²⁵

Bundan əlavə, I Şah Təhmasibin 1540-cı ildə Venesiya doju Andrea Qrittiyə yazdığı məktubun məzmunundan şahın Avropada osmanlılarla əlaqəli baş vermiş son siyasi hadisələrdən xəbərdar olduğu məlum olur.

I Şah Abbasın digər dövlətlərin siyasətlərilə bağlı məlumatları əldə etməyə maraqlı olması onun italyan Pyetro della Valle ilə söhbətlərindən də aydın görünür. I Şah Abbas della Valleni müxtəlif mövzularda, o cümlədən siyasətdən (Papalıq dövlətlərinin quruluşu), dindən (xristian məzhəbləri arasındakı

³²⁴ Rota Giorgio. "Safavid Envoys in Venice", p. 234.

³²⁵ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, pp. 30-31.

fərqlər), Səfəvi sarayına səfər etmiş avropalı səfirlərin şəxsiyyətindən (Don Qarsiya de Silva Figeroa), coğrafiyadan (Roma şəhəri) sorğu-sual etmişdi.³²⁶ 1621-ci ildə I Şah Abbas Karmelit rahibi Vinçenzo di S.Françeskonu qəbul edərkən ondan Osmanlı imperiyası ilə Polşa arasındakı müharibə və katoliklərlə ingilislər arasında təriqət fərqi barəsində soruşmuşdu.³²⁷ Şahdan başqa, Səfəvi şahzadələri və əyalət bəylərbəyiləri də, Səfəvilər dövlətinə mütəmadi olaraq səfər etmiş avropalıları Qərbdə cərəyan edən siyasi və hərbi hadisələrlə bağlı sorğu-sual edirdilər.³²⁸

Vinçenzo Alessandri qeyd edir ki, Səfəvi şahzadəsi Heydər Mirzə Avropada baş verən hadisələr barəsində onu sorğu-sual edərkən “Müqəddəs liqa”nın fəaliyyətdə olub-olmadığı və hansı dövlətin donanmasının daha güclü olduğu ilə bağlı məlumatları əldə etmək istəyində idi.³²⁹ Vinçenzo Alessandri Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Qəzvinə gedərkən I Şah Təhmasibin sarayına “tamamilə təcrübəsiz” yollanmamaq üçün səfəvilərin “danışiq aparma üsulu” haqqında məlumat əldə etmək məqsədilə bir neçə gün Təbrizdə qalmışdı.³³⁰

R.Matye qeyd edir ki, “Səfəvilər hər şeydən əvvəl, Avropa dövlətləri ilə maraqlanırdılar, çünki bu dövlətlərdən osmanlılara qarşı birgə diplomatik və hərbi ittifaq yaratmaq təklifləri alırdılar. Səfəvilər Avropada silah istehsalı, hərbi məsələlər və ümumiyyətlə avopalıların döyüş sənəti ilə bağlı məlumatları əldə etməyə maraq göstərirdilər”.³³¹ Səfəvi şahları Venesiya Respublikası ilə davamlı diplomatik münasibətlər və ünsiyyətlə bağlı öz istəklərini məktublarında ifadə edirdilər. Belə ki, onların məktublarında tez-tez “biz danışığılar, səfirlər və tacirlərin gedib-

³²⁶ Della Valle Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, pp. 652-53, 656, 658.

³²⁷ ASV, Fondo Confalonieri 65, ff. 10r-12r.

³²⁸ Matthee Rudi. “Between Aloofness and Fascination: Safavid Views of the West”. *Iranian Studies*, 31:2 (1998) p. 236.

³²⁹ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 33.

³³⁰ Göstərilən əsər, p. 31.

³³¹ Matthee Rudi. “Between Aloofness and Fascination”, p. 235.

gəlməsi üçün qapıları həmişə açıq saxlamışıq” kimi ifadələr yer alırdı.³³²

1608-ci ildə Karmelit rahibi Pol Simon Papa V Pavelin (1605-1621) adından I Şah Abbasa məramnamə (*verbale nota*) təqdim etmişdi. Məramnamənin bəndlərindən birində qarşılıqlı olaraq daimi səfirliklərin təsis olunması təklifindən bəhs olunurdu:

*“Roma Papası ali və nəcib şəxsiyyətinizin sarayına öz səfiri kimi seçilmiş bir nəfəri təyin etmək niyyətidədir və Əlahəzrətdən (I Şah Abbasdan-Ə.Q.) Romada yaşamaq şərti ilə onun (Papanın-Ə.Q.) sarayına daimi əsaslarla bir nümayəndə göndərməsini xahiş edir və arzu edilir ki, Əlahəzrətlə Papa arasında yazışmalar daha müntəzəm və planlar daha açıq olsun. Bu səfirlər bir neçə il hər iki sarayda yaşamalı, öz hökmdarlarından məktublar almalı və bu yolla cari işlərlə məşğul olmalıdırlar. Bununla da, səyahətin çoxsaylı çətinlikləri, həm də məktublara cavabların alınmasının uzun çəkməsi səbəbindən bir neçə aydan bir yeni elçilərin göndərilməsi kimi faydasız təcrübəyə ehtiyac qalmayacaq”.*³³³

5.2 Səfəvi diplomatiyasında qonaqpərvərlik ənənəsi

Diplomatiyanın maliyyə tərəfinə digər məsələlərlə yanaşı, xarici qonaqların saxlanması və gündəlik təminatı da daxil idi. Əgər Venesiyada səfirliklərin qəbulu xərcləri dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşdirilirdisə, Səfəvilər dövlətində bu xərclər saray xəzinəsi tərəfindən qarşılanırdı. Səfəvilər dövlətində olmuş bir çox Avropa elçiləri və səyyahları, eləcə də dövrün yerli mənbə müəlliflərinin verdiyi məlumatlar qızılbaşların xarici elçiləri qəbul edərkən qonaqpərvərliyə böyük önəm verdiklərini söyləməyə tam əsas verir. Əcnəbi elçiliklərin Səfəvi torpaqlarına

³³² Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, pp. 196, 210, 214, 254.

³³³ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, pp. 127-128.

çatdığı andan öz ölkələrinə geri yola düşdükləri zamana qədər onların bütün xərclərinin ödənilməsi və təminatı məsələləri ilə Səfəvi sarayı təşrifat məmurları məşğul idi.

Roma papası XII İnnokentinin (1691-1700) qardaşı oğlu 1700-cü ilin apreliyində Səfəvi sarayını tərk edərkən yazırdı: “Şahın səxavəti və bu sarayın (Səfəvi sarayının – Ə.Q.) əzəməti öz sinfində bəlkə də yeganədir, çünki onlar hər bir səfirə, hətta Avropa hökmdarlarından şaha məktub gətirən adi şəxslərə də belə münasibət göstərirlər və təyin ediləcək müavinətin (xərclik pulu) məbləği istisna olmaqla, səfirlərlə adi qasidlər arasında fərq qoymurlar”.³³⁴

Fransız botaniki və səyyahı Jozef Turnefortun (1656-1708) sözlərinə görə, “İran (Səfəvilər dövləti – Ə.Q.) tanıdığım yeganə ölkədir ki, burada səfirlər hökmdarın qayğısı altındadır. Səfir və ya sadə elçi vilayət hakimlərinə İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahına ünvanlanmış məktubları gətirdiklərini bildirən kimi, dərhal ona yaşayışı üçün gündəlik xərclik və müavinət verirlər”.³³⁵

1637-ci ildə Holşteyn səfirliyinin katibi Adam Oleari yazırdı: “Biz İsfahanda olarkən [Səfəvi] şahının hesabına hər şeylə təmin olunduq”.³³⁶ Bundan əlavə, I Şah Səfi Holşteyn mis-siyasına öz ölkələrinə qayıdarkən yol xərclərini qarşılamaq üçün 200 түmən (≈3370 *piastr* və ya 1000 fransız *pistolu*) vermişdi.³³⁷

1646-cı ildə II Şah Abbasın sarayında olmuş venesiyalı Domeniko de Santisin Səfəvi sarayı tərəfindən ona verilmiş müavinət və onun məbləği haqqında verdiyi məlumatlar əsasında qeyd etmək olar ki, Santisə xərclik pulu üç hissədə verilmişdi: 30 түmən³³⁸ ona saraya gəldikdən sonra³³⁹, 50 түmən şah

³³⁴ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 490.

³³⁵ Tournefort Joseph Pitton de. *A voyage into the Levant, 1656-1708*. vol. 3, London: Printed for D. Browne, A. Bell, J. Darby, 1741, p.181.

³³⁶ Olearius Adam. *The voyages and travells of the ambassadors*, p. 200.

³³⁷ Göstərilən əsər, p. 214.

³³⁸ 1608-ci ildə 1 түmən 15 *skudiyə* (*kraun*) bərabər idi. ASV, Fondo Borghese II, 20, f.136 r; Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 26. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI-XVII əsrlər ərzində түmən

tərəfindən qəbulundan əvvəl³⁴⁰ və 50 tükən isə sarayı tərək etmək üçün izn aldıqdan sonra ölkəsinə qayıdarkən yol xərci kimi ödənilmişdi.³⁴¹ Səfəvi diplomatik qaydasına görə, xarici elçinin istəyi ilə yemək əvəzinə pul da verilə bilərdi. Bu, Jan-Batist Taverniyenin 1647-ci ildə Səfəvi sarayına gəlmiş elçilərin şərəfinə verilən şam yeməyinin təsvirindən də məlum olur:

“Baş təşrifat məmuru səfirin yanına gəlib dedi ki, əgər iranlıların (qızılbaşların-Ə.Q.) yeməklərini bəyənmirsə, Etimad əd-dövlə adlandırılan baş vəzirin əmrinə əsasən, ona (səfirə-Ə.Q.) yemək əvəzinə pul təklif edilsin ki, alacağı əti öz istədiyi kimi bişirə bilsin”.³⁴²

1539-cu ildə I Şah Təhmasiblə ilk görüşündən sonra Mikele Membreyə geyimdən əlavə 80 dukat və bir at verilmişdi.³⁴³ Səfəvi qonaqpərvərliyinin miqyası saraya gələn elçiliyin əhəmiyyətinə və onu göndərən dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərin ümumi səciyyəsinə uyğun olaraq dəyişilirdi və müxtəlif olurdu.

1721-ci ildə Şah Sultan Hüseynin tapşırığı ilə Səfəvi sarayının təşrifat məmuru tərəfindən Osmanlı elçisi Əhməd Dürri Əfəndiyə və elçilik heyətinin üzvlərinə, həmçinin onları

dukata nisbətən öz dəyərini get-gedə itirirdi. Belə ki, Mikele Membreyə görə, 1530-cu illərin sonunda 1 tükən 40 dukata bərabər idi. Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 40. XVI əsrin 70-ci illərində tükənin dəyəri dukata nisbətən iki dəfəyədək aşağı düşür və Vinçenzo Alessandrinin verdiyi məlumatlara görə, həmin dövrdə 1 tükən 20 dukata bərabər idi. ASVe, Collegio, Relazioni, b. 25, *Relazione (originale) di Vincenzo Alessandri, ritornato di Persia, 1572-24 Settembre*, səhifəsiz. Pyetro della Vallenin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVII əsrin ilk 20 illiyində 1 tükən 10 dukata (sekvin) bərabər idi. Pietro Della Valle. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, pp. 621, 794.

³³⁹ ASVe, CR, b.25, *Relatione del viaggio fatto da Domenico di Santi in Persia*, f. 5v.

³⁴⁰ ASVe, CR, b.25, *Relatione del viaggio fatto da Domenico di Santi in Persia*, f. 6v.

³⁴¹ ASVe, CR, b.25, *Relatione del viaggio fatto da Domenico di Santi in Persia*, f.7r.

³⁴² Tavernier Jean-Baptiste, *The Six Voyages*, pp. 76-77.

³⁴³ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 25.

müşayiət edən 30 nəfər əsgərə gündəlik xərcləri qarşılamaq üçün 500 tümən verilmişdi.³⁴⁴ 1618-ci ildə Səfəvi sarayına səfər etmiş 116 nəfərdən ibarət Rusiya elçiliyinə iki aylıq yemək xərcləri üçün 90 tümən ödənilmişdi.³⁴⁵

“Fəxri libas” adlandırılan xələt verilməsi adəti Səfəvi diplomatiya ənənəsinin ayrılmaz hissəsi idi. Xələt hökmdarlıq rəmzlərindən biri idi və adətən şərəf əlaməti hesab olunurdu. Xələtlər adətən əmirlərə və əyalət hakimlərinə, xüsusən də onların vəzifəyə təyin olunduqları və ya şahın taxta çıxdığı zaman verilirdi.³⁴⁶ Səfəvi sarayına səfər etmiş yüksək mənəb sahiblərinə, avropalılar da daxil olmaqla, digər ölkələrin elçilərinə də xələtlər paylanılırdı.³⁴⁷ Səfəvi sarayında əcnəbi elçilərin şahla son görüşləri zamanı xələt geyinmələri adət idi. Holşteyn səfirliyinin katibi Adam Oleari bu barədə yazırdı:

“Mehmandar onlara (elçilərə-Ə.Q.) dedi ki, adətə görə, padşahın onlara göndərdiyi paltarların (xələtlərin-Ə.Q.) ən yaxşısını geyinmələri lazımdır. Elçilər əvvəlcə bu tələbləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkdilər, lakin onlara bildirildi ki, bu, bütün elçilərin əməl etməli olduğu bir adətdir”.³⁴⁸

1675-ci ilin martında Roma papası X Klementin (1670-1676) Səfəvi sarayındakı elçisi dominikanlı rahib Françesko Piskoponun köməkçisi Pyetro Bedik yazırdı: “Şah onları (elçiləri-Ə.Q) sonuncu dəfə qəbul edərkən, onları verdiyi bu

³⁴⁴ Dourri-Effendi. *Relation de Dourry Efendi, ambassadeur de la Porte Ottomane*, edited by L.M. Langlès, Paris: Ferra, 1810, p. 15.

³⁴⁵ Веселовский Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 3, с. 437; Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств, в 1613-1621 гг.*, с. 207.

³⁴⁶ Lambton A.K.S. “Marāsım”, in *Encyclopaedia of Islam*. vol. 6: Mahk–Mid. edited by C.E. Bosworth et al. Leiden: E.J.Brill, 1991, 526.

³⁴⁷ Floor Willem. “KEL‘AT”. *Encyclopædia Iranica*, XVI/3 (2013), 226-229, <http://www.iranicaonline.org/articles/kelat-gifts> (istifadə edilmişdir 21 mart 2020).

³⁴⁸ Olearius Adam. *The voyages and travells of the ambassadors*, p. 214.

paltarları (xələtləri-Ə.Q.) geyinmiş vəziyyətdə görmək istəyir”.³⁴⁹ Şardenə görə, “həmin libası (xələti-Ə.Q.) geyinməyən səfir və ya elçi sarayı tərk etmək izni ala bilməz və həmin geyimin səfirə göndərilməsi onun getməyinə izn verildiyi anlamına gəlir”.³⁵⁰ Paylanılmış xələtlərin kəmiyyət və keyfiyyəti hökmdarın həmin şəxslərə lütfünün və ehtiramının səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunurdu. Şarden bununla bağlı yazır:

*“Bu xələtlər müxtəlif cürdür: Bəzilərinin dəyəri min tüməndir, yəni beş min kraundur; Həmin xələtlər mirvarilərlə və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmişdirlər. Bir sözlə, xələtlərin dəqiq müəyyən edilmiş qiyməti yoxdur və onlar insanların məziyyətlərinə uyğun olaraq verilir”.*³⁵¹

Venesiyalı elçi Mikele Membrenin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, I Şah Təhmasib öz şəxsi qarderobundakı xələtlərdən də paylayırdı.³⁵² Dominikanlı rahib Françesko Piskoponun köməkçisi Pyetro Bedik yazırdı:

*“...bir gün mehmandarbaşı onun (Françesko Piskoponun-Ə.Q.) yanına şahın əmirlərə və səfirlərə onları şəərfləndirmək üçün yalnız bir dəfə verdiyi ənənəvi hədiyyə-şahın qiymətli geyimlərindən (xələtlərindən-Ə.Q.) birini təqdim etmək üçün gəlmişdi”.*³⁵³

Dövrün Avropa mənbələrindən aydın olur ki, bir çox hallarda fəxri libaslar əcnəbi elçilərin geri dönüş xərclərini qarşılamaq üçün ödənilən pul hədiyyələri və ya müavinətlərlə birlikdə verilirdi. Misal üçün, Papalıq, Müqəddəs Roma İmperiyası, Polşa krallığı (Reç Pospolita), Toskananın Böyük Hersoqluğu və

³⁴⁹ Filamondo Raffaele Maria. *Raguaglio del viaggio fatto da' padri dell'ordine de' predicatori, inviati dalla Sagra Congregazione de Propaganda Fide, missionari apostolici nella Tartaria Minore l'anno 1662*, Napoli: per li socii Dom. Ant. Parrino, 1695, p. 335.

³⁵⁰ Chardin John. *Sir John Chardin's Travels in Persia*, p. 112.

³⁵¹ Chardin John. *Sir John Chardin's Travels in Persia*, p. 112.

³⁵² Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 25.

³⁵³ Filamondo Raffaele Maria. *Raguaglio del viaggio fatto da' padri dell'ordine de' predicatori*, p. 334.

Venesiya Respublikasının II Şah Abbasın sarayına göndərdikləri müştərək elçi Domeniko de Santisə Səfəvi sarayında pul hədiyyəsi ilə yanaşı, xələt də verilmişdi.³⁵⁴

Tədqiq olunan dövrün Osmanlı və Səfəvi qaynaqlarında əcnəbi elçilərə xələt verilməsi ilə bağlı çoxsaylı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Osmanlı sultanları Səfəvi elçilərinə xərcliklə birlikdə tez-tez fəxri libas (*hil'at-ı fahire*) da bağışlayırdılar.³⁵⁵ Bu ənənə digər müsəlman saraylarında da geniş yayılmışdı. Səfəvi sarayında olduğu kimi, Məmlük sarayında da, sultanla son rəsmi qəbul mərasimində hər bir əcnəbi səfirin ona bağışlanmış xələti geyinməsi adət idi.

Məsələn, venesiyalı salnaməçi Marino Sanudonun verdiyi məlumata görə, 1512-ci ildə Məmlük sultanı Qansuh əl-Qurinin (1501-1516) qəbulunda Venesiya səfiri Domeniko Trevizan, İsgəndəriyyədəki Venesiya konsulu Tommazo Kontarini və yenicə əfv olunmuş Pyetro Zen sultanın onlara bəxş etdiyi xələtləri geyinmişdilər.³⁵⁶

5.3 Səfəvi sarayında diplomatik hədiyyələr mübadiləsi

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə hədiyyələşmə dövlətlərin həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyələrdə siyasi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Hökmdarlar müxtəlif məqsədlərlə hədiyyələr yollayır və qəbul edirdilər. Dövlətlər arasında mübadilə edilmiş hədiyyələr həmin cəmiyyətlərin dəyərlərini, siyasi identikliyi və dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolunu nümayiş etdirirdi. Hədiyyələrin özü diplomatik

³⁵⁴ “Dopo li quindeci giorni lo stesso Rè mi mandò il presente che furono Tomani cinquanta, et Pezze di seta con oro et senza et altre pezze [...] et con questi mi mandò anco la Calata (*Khilat*), cioè le vesti d’Honore et mi fù detto che fra pochi giorni sarebbero venuti à levarmi all’audienza[...] del Rè”. ASVe, CR b.25, *Relatione del viaggio fatto da Domenico de Santi in Persia*, f.6v.

³⁵⁵ Selanikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânîkî (971–1003/1563–1595)*, II, s. 253, 675, 818.

³⁵⁶ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 15, col. 206-207.

əlaqələrin bir hissəsi olmaqla, dövlətlər arasında siyasi vasitəçi rolunu oynayır və mübahisəli məsələlərin həlli, ittifaqların qurulması, eləcə də hökmdarların siyasi istəklərinin ifadəsi zamanı hədiyyə mübadiləsindən geniş istifadə olunurdu.³⁵⁷

Tədqiq olunan dövrdə əcnəbi saraylara göndərilmiş elçilərin öz missiyalarının məram və məqsədlərini bəyan etməmişdən öncə gətirdikləri hədiyyələri təqdim etmələri diplomatik etiket qaydalarından biri hesab edilirdi. 1654-cü ildə ingilis elçisi Henri Bardı II Şah Abbasın sarayına müşayiət etmiş venesiyalı səyyah Nikkolo Manuççi Səfəvi baş vəziri ilə görüşlərinə istinad edərək yazırdı: “[baş vəzirin] bizimlə söhbətinin əsas məqsədi İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahı üçün hədiyyələr gətirib-gətirmədiyimizi, ikincisi isə şəxsiyyətinə layiqincə hörmət göstərilsin deyə, səfirin rütbəsini öyrənmək idi ”.³⁵⁸

Xüsusilə, türk-müsəlman saraylarına hədiyyəsiz gələn və ya hökmdarın ad-sanına uyğun hədiyyələr gətirməyən əcnəbi elçinin öz missiyasında uğur qazanma ehtimalı çox az idi. Avropalı elçilər təsbit edilmiş bu qaydadan yaxşı xəbərdar idilər. Bunu Karmelit yepiskopu Eliasın qeyri-katolik ölkələrdə katolikliyin təbliğatı məsələlərini əlaqələndirən kardinallara göndərdiyi 1697-ci il 27 aprel tarixli məktubundan da aydın şəkildə görmək mümkündür:

*“Bu ölkənin (Səfəvilər dövlətini-Ə.Q.) adəti üzrə qəbul mərasimində təqdim edə biləcəyimiz hədiyyələrimiz olmadığından Portuqaliyadan çox qiymətli və zəngin hədiyyələrlə yola çıxmış səfirin bura gəlişini gözləməyi münasib hesab etdim ”.*³⁵⁹

Bəzi avropalı elçilərin hədiyyəsiz gəlişi Səfəvi sarayında qeyri-adi hal hesab edilsə də, onlara digərləri kimi hörmətlə yanaşılırdı. Bu nəticəyə Karmelit yepiskopu Fransua Piketın

³⁵⁷ Quliyev Ə.S. “Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrində hədiyyələşmə (XVI əsrin 50-60-cı illəri)”// Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransının materialları. Kastamonu, 2018, s.173.

³⁵⁸ Manucci N. *Storia do Mogor: or Mogul India, 1653–1708*, p. 21.

³⁵⁹ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 478.

1682-ci il mayın 5-də I Şah Süleyman tərəfindən qəbulu ilə bağlı verdiyi məlumatlardan da gəlmək mümkündür:

“O, (I Şah Süleyman-Ə.Q.) məni digər səfirlərlə müqayisədə daha ehtiram və xeyirxahlıqla qarşıladı. Şahın qəbuluna hədiyyəsiz gəlişim onlar üçün qeyri-adi deyildi. Lakin onlar (Səfəvi saray məmurları-Ə.Q.) hədiyyələr gözləyirdilər və hədiyyələrin gəlişinin ləngiməsi mənə çox böyük əziyyət verirdi və xərcə düşməyimə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar mənim əl-qolumu bağlayırdı və bu səbəbdən nə şahla, nə də onun əyanları ilə hər hansı bir məsələni müzakirə edə bilmirdim”.³⁶⁰

Mikele Membre 1539-cu ildə I Şah Təhmasib tərəfindən qəbulu zamanı ona hədiyyə təqdim etməmişdi. Vinçenzo Alessandri isə, 1571-ci ildə özü ilə yalnız cüzi hədiyyələr gətirmişdi və bunun səbəbini qızılbaşların rəqibi olan osmanlıların nəzarətində olan ərəzilərdən keçməklə səyahət etməsi ilə əlaqələndirmişdi.³⁶¹ 1646-cı ildə Domeniko de Santis II Şah Abbasa Qərbi Avropa saraylarından məktublardan başqa hədiyyələr göndərilmədiyi üçün "adət-ənənələrə riayət etmək üçün" yalnız özünün aldığı hədiyyələri təqdim etmişdi.³⁶²

³⁶⁰ Göstərilən əsər, I, p. 432.

³⁶¹ “...mi domandò se v'era altro al presente, li risposi che con gran fatica mi avevo potuto solo presentare a Sua Altezza rispetto l'esser venuto per mezzo il paese de nemici, ma che con occasione la Serenità Vostra non avria mancato di onorare la maestà del re e sua signoria con quei degni presenti che se le conveniva”. ASVe, *Collegio*, Relazioni, b. 25, *Relazione di Vincenzo Alessandri*, 24 sentyabr 1572, f.8r; Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 32.

³⁶² “Capo de Memandari [...] chiedendomi s'era vero, ch'io havessi lettere diritte alla Reggia Maestà, et se portavo il solito presente, à quello risposi, che ben si havevo le lettere, ma non già presente mandato da Prencipi ma che nondimeno havend'io di proprio diverse cose da me comprate, per curiosità ero dispostissimo a sequitar l'ordinario costume”. ASVe, CR b.25, *Relazione del viaggio fatto da Domenico de Santi in Persia*, f.5v.

5.4 Səfəvi-Osmanlı hədiyyə mübadilələri venesiyalıların gözü ilə

Səfəvi-Osmanlı diplomatik münasibətləri tədqiq olunarkən, əsasən elçilərin qarşılıqlı mübadiləsi, sülh müqavilələrinin məzmunu, diplomatların şəxsiyyətinin araşdırılmasına daha çox diqqət ayrılmışdır. Son onilliklərdə diplomatiya tarixinin araşdırılmasında “mədəni çevriliş”in baş verməsinə baxmayaraq, Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrində diplomatik mərasim və ayinlər, xüsusilə bu iki qüdrətli dövlət arasında hədiyyələşmə məsələləri tədqiqatçıların diqqətini özünə az cəlb etmişdir.³⁶³

Səfəvilərin Avropa ölkələri ilə müqayisədə, türk-müsəlman dövlətləri, xüsusən də osmanlılarla daha geniş diplomatik əlaqələri var idi. Bir-biriləri ilə sıx əlaqələrə malik qızılbaşlar və osmanlılar istər müharibə, istərsə də dinc dövrdə müntəzəm şəkildə qarşılıqlı diplomatik missiyaların mübadiləsi vasitəsilə öz münasibətlərini tənzimləyirdilər. Səfəvilərin Osmanlı sarayı ilə münasibətlərinə verdiyi önəm Osmanlı hökmdarlarına göndərilən hədiyyələrin çeşidində və dəyərində də özünü göstərirdi. Osmanlı və Moğol saraylarına göndərilən töhfələrin dəyərindən başqa, onların miqdarı və çeşidi də Avropa ölkələrinə göndərilən hədiyyələrdən dəfələrlə çox idi.

İstər qızılbaşlar, istərsə də osmanlılar mübadilələr zamanı hədiyyələrin müxtəlifliyinə və kəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Səfəvi və Osmanlı mənbələrində diplomatik hədiyyə mübadilələrinə dair çoxsaylı məlumatlara rast gəlinir. Diplomatik hədiyyələr mübadiləsinin ən parlaq nümunələri sülh danışıqları

³⁶³ Səfəvi-Osmanlı diplomatik hədiyyələr mübadiləsi ilə bağlı, həmçinin bax: Rəhimov Ə.H. “Şah Təhmasibin Türkiyəyə hədiyyə göndərdiyi kitablar” //ASSR EA Məruzələri, cild XXVII, Bakı, 1971, № 11-12, s. 91-94; Hüseyn F.A. “Səfəvi dövlətinin 1590 İstanbul sülh müqaviləsi ərəfəsində Osmanlı İmperiyasına göndərdiyi elçilik və hədiyyələr” // Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransının materialları. Kastamonu, 2018, s. 154-158; Arcak Sinem. Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501–1618 [PhD Dissertation], Minneapolis: University of Minnesota, 2012.

əsnasında və ya yeni hökmdarın taxta çıxması münasibətilə baş verdi. Yerli mənbələrlə yanaşı, İstanbuldakı Venesiya bayloları Səfəvi elçilərinin Osmanlı sultanına təqdim etdikləri hədiyyələrin mahiyyəti haqqında da geniş məlumat verirdilər. Baylolar nəinki hədiyyələrin təqdim olunması mərasimlərini təsvir edirdilər, onlar eyni zamanda Səfəvi ərnağanlarının ətraflı siyahılarını da Venesiya Senatına göndərdikləri hesabatlarına əlavə edirdilər.³⁶⁴

Osmanlı salnaməçisi Selaniki Mustafa Əfəndinin yazdığına görə, 1568-ci ildə Şahqulu Sultan Ustaclının başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyi “min nəfər qızılbaşın (*surh-ser*) müşayiəti ilə I Şah Təhmasibdən məktub və hədsiz hədiyyələr (*pışkeş u hedâyâ*)” ilə Ədirnədəki Osmanlı sarayına gəlmişdi.³⁶⁵ Osmanlı sultanı üçün göndərilmiş hədiyyələr o qədər çox idi ki, onları daşımaq üçün 44 dəvə lazım idi. Bunlardan şahın göndərdiyi hədiyyələrin daşınması üçün 34, Şahqulun öz hədiyyələri üçün isə 10 dəvə ayrılmışdı.³⁶⁶

Səfəvi sarayından Osmanlı sultanları üçün İstanbula göndərilmiş hədiyyələrlə bağlı Venesiya baylolarının verdikləri məlumatlar qızılbaş ərnağanlarının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edə bilər. İlk növbədə, seçilmiş hədiyyələr missiyaya uyğun olmalı idi. Sultana qiymətli töhfələrin təqdim edilməsi ilə şahın öz var-dövlətini və qüdrətini nümayiş etdirmək istəyində olduğunu güman etmək olar. Eyni zamanda, şahın bu hədiyyələrlə Səfəvi sənətkarlarının və toxucularının mükəmməl əl işlərini nümayiş etdirmək istədiyi də ehtimal oluna bilər. Bir qayda olaraq, Səfəvi şahları adından təqdim edilən hədiyy-

³⁶⁴ ASVe, SDC, filza 9, 8 may 1576, c.100r; ASVe, SDC, filza 16, 14 aprel 1582. c.35r.

³⁶⁵ Selanikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, I, s. 67. Həmçinin bax: Nəcəfli T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti*, s. 82.

³⁶⁶ Hammer-Purgstall Joseph Von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. vol.3, Pest: C.A.Hartleben, 1828, p. 520. Həmçinin bax: Fərzəlibəyli Ş.F. *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)*. Bakı: Azərnaşr, 1995, s. 206; Nəcəfli T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti*, s. 82.

yələrlə yanaşı, Qızılbaş elçilərinin də Osmanlı hökmdarlarına öz şəxsi ərməğanlarını təqdim etmələri adət halını almışdı.

Hədiyyələrin daşdıqları əhəmiyyətə görə sıralandıqları qızılbaşların hədiyyə siyahılarında ən yüksək mövqedə Osmanlı hökmdarlarına təqdim olunan “Qurani-Kərim” nüsxələri dayanırdı. Mühəribə meydanlarında rəqib olmalarına baxmayaraq, Səfəvi hökmdarlarının osmanlılara “Qurani-Kərim” nüsxələrini hədiyyə kimi təqdim etmələri müsəlman həmrəyliyini vurğulamaq məqsədi daşıyırdı. Venesiya baylolarının məlumatlarına əsasən müxtəlif Səfəvi elçilikləri tərəfindən hədiyyə edilmiş “Qurani-Kərim” nüsxələrinin sayının 1-dən 18-ə kimi dəyişdiyi məlum olur.

Osmanlı hökmdarına ən çox “Qurani-Kərim” hədiyyəsi 1576-cı ilin may ayında Səfəvi elçisi Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclının başçılıq etdiyi elçilik tərəfindən bağışlanmışdı. I Şah Təhmasib Məhəmməd xan Ustaclı vasitəsilə III Murada (1574-1595) 18 “Qurani-Kərim” (9 böyük və 9 kiçik) göndərdiyi halda, Məhəmməd xan sultana öz adından yalnız bir nüsxə hədiyyə etmişdi. Səfəvi sarayı bu müqəddəs kitabın nüsxələrinin bəzədilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Misal üçün, Mark Antonio Piqafettaya görə, 1568-ci ildə Şahqulu Sultan Ustaclının rəhbərlik etdiyi Səfəvi elçiliyinin gətirdiyi “Qurani-Kərim” nüsxəsinin üznlükləri qızıl və ləl-cəvahiratla işlənmişdi.³⁶⁷ Eynilə, Venesiya baylosunun verdiyi məlumata görə, 1582-ci ildə Qızılbaş səfirliyi tərəfindən Osmanlı sultanına bağışlanmış 5 “Qurani-Kərim” nüsxəsi qızılla cildlənmiş və cildlərin daxili tərəfi daş-qaşlarla bəzədilmişdi (*Əlavə 4*).³⁶⁸

Müsəlmanların müqəddəs kitabından əlavə, “Şahnamə”nin ən məşhur illüstrasiyalı əlyazmalarından biri olan “Şah Təhmasibin Şahnaməsi” də, 1568-ci ildə Səfəvi səfirliyi tərəfindən Sultan II Səlimə təqdim edilən xüsusi ərməğanlar ara-

³⁶⁷ Pigafetta Marc'Antonio. *Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta gentil'huomo vicentino*, edited by Daria Perocco, Padova: Il Poligrafo, 2008, p. 235.

³⁶⁸ ASVe, SDC, filza 16, 14 aprel 1582. c.35r.

sında idi. Həmin əyazmanın hazırlanması işi ilk olaraq, 1522-ci ildə I Şah İsmayıl tərəfindən şah sarayının xəttat və rəssamlarına tapşırılmışdı.³⁶⁹ Səfəvi salnaməçisi Budaq Münşi Qəzvininin yazdığına görə, tamamlanması otuz il çəkmiş “Şahnamə” üzərində bir çox tanınmış rəssamlar işləmişdir.³⁷⁰ İstanbuldakı Venesiya baylosu Cakomo Soranzo “Şah Təhmasibin Şahnamə”sini “259 miniatürdən ibarət olan illüstrasiyalı kitab” kimi təsvir etmişdir.³⁷¹

Səfəvi hökmdarları qış və yay ayları arasında yaylaq və qışlaqlara köçməklə səyyar saray həyatına üstünlük verirdilər. Bu özünü onların Osmanlı sultanlarına bəzəkli çadırlar³⁷² hədiyyə etmələrində də göstərirdi. Çadır hədiyyələrinin adlarına Venesiya baylolarının hesabatlarına əlavə kimi verilmiş siyahıların demək olar ki hamısında rast gəlmək mümkündür.

³⁶⁹ Savory Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, p. 129.

³⁷⁰ Qəzvini Budaq Münşi, *Cəvəher əl-əxbar: Bəxş-e tarix-e İran əz Qara Qoyunlu ta sal-e 984 h.q.*, ed. Mohsen Bəhramnejad. Tehran: Intişarat-i Miras-i Məktub, 1999, s. 226.

³⁷¹ ASVe, SDC, filza 2, 27 fevral 1567 (*more veneto*), c. 515r.

³⁷² Venesiyalı elçi Mikele Membre 1539-cu ildə I Şah Təhmasibin çadırlarını belə təsvir edirdi: “...orada iki girişi olan, divarla dövrələnmiş həyətə oxşar, barmaq qalınlığında dairəvi kəndir var. Kəndirdə hər üç addımdan bir ağac dirək, və dirəyin başında içərisində kəndirin keçdiyi halqa var. Dirəyin aşağısında isə yerə bərkidilmiş dəmir ucluq var. Bu dirəklər yarım rod (2,5 m. – Ə.Q.) uzunluğunda idi”. Quliyev Ə.S. *XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti*, s. 65.

1555-ci ildə Amasya sülh danışıqlarını aparmaq həvalə olunmuş Səfəvi elçisi Fərruxzad bəy Qaradağlının bacılıq etdiyi elçiliyin gətirdiyi diplomatik hədiyyələr içərisində çadırları təsvir edən Habsburq səfiri Oqye Busbek yazır: “İçəri hissəsi rəngli kilimlərlə, zərif əl işləri və naxışlarla bəzədilmiş Babil çadırları”. Busbecq Ogier Ghiselin de, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. Edited and transl. by Charles Thornton Foster, F. H. Blackburne Daniell, 2 vols, vol.1, London: C. Kegan Paul & Co., i Paternoster square, 1881, pp. 156-157. Həmin çadırların təsvirinə Vatikan mənbələrində də rast gəlinir: “...bu elçi (Fərruxzad bəy Qaradağlı – Ə.Q.) Türkcə (Osmanlı sultanına – Ə.Q.) qızılı və gümüşü iplərlə toxunmuş və sütünləri qızıl və daş-qaşla bəzədilmiş çox gözəl çadır gətirmişdi”. ASV, Misc., Arm. II, 94, f. 194v.

1568-ci ildə Venesiya baylosu Soranzo Səfəvi çadır hədiyyələrindən bəhs edərək yazır:

*“Uzunluğu 16 addım (≈12 metr-Ə.Q.)³⁷³ olan çadır dəməşqi və tünd qırmızı atlasla örtülmüş, sütunları mavi və gümüşə boyanmış və üst hissəsi yaşıl rəngli parça ilə örtülmüşdür. Çadırın qapısına üç çətir qoyulub, biri əcəmi qızıl, biri atlas, digəri isə hörmüzün³⁷⁴ parça ilə işlənmişdir. Onların sütunları göy rəngə boyanmış, birləşmələri qızilla, gümüşlə və daş-qaşla işlənmişdir. İpəkdən və qızıldan hazırlanmış iki dəst ipin biri çadır üçün, digəri isə çətilər üçün nəzərdə tutulmuşdu”.*³⁷⁵

Ən çox çadır Məhəmməd xan Ustaclının başçılıq etdiyi 1576-cı il Səfəvi elçiliyi tərəfindən gətirilmişdi. Venesiya baylosu Covanni Korrer bununla bağlı yazırdı: “birinci çadır 33 addım (≈25 metr – Ə.Q.) ölçüsündə və İran (Qızılbaş – Ə.Q.) üslubunda çiçəklərlə işlənmiş və qırmızı atlasla örtülmüşdür. İkinci çadır zərli taxtalarla günbəz şəklində tikilmişdir və həmin çadırın bütün sütunları daş-qaşlı və naxışlı idi”.³⁷⁶ Venesiya baylosu çadırların daxili hissəsi ilə bağlı məlumat vermir. 1590-cı ildə digər Venesiya baylosu Covanni Moro Osmanlı sultanı III Murada hədiyyə edilən Səfəvi hədiyyələri arasında “qırmızı atlasdan hazırlanmış çadırın” olduğunu qeyd edir.³⁷⁷

Osmanlı sarayına göndərilmiş hədiyyələr arasında ləl-cəvahiratlar da yer alırdı. Venesiya bayloları Səfəvi elçiliklərinin gətirdiyi daş-qaşlar içərisində xüsusilə firuzəni qeyd edirlər. Firuzə gözmuncuqlarını, üzükləri və digər zinət əşyalarını bəzəməklə bərabər, özü də bəzək kimi istifadə olunurdu. A.Xazeni firuzə daşının son orta əsr müsəlman dövlətlərində “hökmdarlıq

³⁷³ 1 addım= 0.75 metr.

³⁷⁴ Adını Hörmüz şəhərindən almış zərif ipək parça növü. Bu ad parçanın Hörmüzdə istehsal olduğundan daha çox, onun bu liman vasitəsilə ixrac olduğuna dəlalət edir.

³⁷⁵ ASVe, SDC, filza 2, 27 fevral 1567 (*more veneto*), c. 515r.

³⁷⁶ ASVe, SDC, filza 9, 24 may 1576, c.100r.

³⁷⁷ ASVe, SDC, filza 30, 3 fevral 1589 (*more veneto*), c. 390v.

daşı”na çevrildiyini qeyd edir.³⁷⁸ 1568-ci il Səfəvi elçiliyi doqquz kisə firuzə daşı (*rocca di Turchine*) gətirdiyi halda, 1576-cı ildə Səfəvi elçisi Osmanlı sultanı III Murada bu qiymətli daşlardan iyirmi doqquz kisə hədiyyə etmişdi.

Venesiya bayloları Səfəvi elçilərinin Osmanlı sarayına gətirdiyi hədiyyələr içərisində “maral gözyaşları” (*Lacrime di cervo*) və sadəcə “bezoar daşları” (*Bezuar pietre*) adlandırılan əşyaların da adını çəkirlər. Bezoar daşları zəhərin təsirinə qarşı padzəhr kimi istifadədə effektiv olduğuna və müalicəvi əhəmiyyətə malik olduğuna görə qiymətli və nadir daşlardan hesab edilirdi. M.Barrozonun fikrincə, bezoarların mənşəyi bir çox mədəniyyətlərdə mövcud olan “daşlaşmış ilan” əfsanələri ilə bağlı idi. Bezoarların “maral gözyaşları” formasında olan daşlarla əlaqəli olduğu, “maral gözyaşları”nın da həmçinin hər cür zəhərə qarşı təsirli olduğu barədə icnanclar mövcuddur.³⁷⁹

Venesiya bayloları Marko Veniyer və Cirolamo Kapello da bezoar daşlarından zəhərə qarşı (*contra veneni*) istifadə olunduğunu qeyd edirdilər. Onların bildirdiyinə görə, Səfəvi elçisinin gətirdiyi bu daşlar qızıl və müşk (*legate in oro et muschio*) ilə bəzədilmişdi.³⁸⁰ “Maral gözyaşları” formasında olan bezoar daşları 1568-ci ildə qutularda gətirildiyi halda, 1582-ci ildə göndərilən hədiyyələr içərisində böyük bir “maral gözyaşı” var idi.

1539-1540-cı illərdə I Şah Təhmasibin sarayında olmuş venesiyalı M.Membre şahın zəhərlənmək təhlükəsindən ehtiyat etdiyindən öz piyaləsini möhürlədiyini qeyd edir: “Şah onu (piyaləsini-Ə.Q.) öz möhürü ilə möhürləyir, içmək istəyəndə möhürünü açır və yemək bitdikdən sonra isə onu yenə möhür-

³⁷⁸ Khazeni Arash. *Sky Blue Stone: The Turquoise Trade in World History*. Berkeley: University of California Press, 2014, pp. 2-3.

³⁷⁹ Barroso Maria Do Sameiro. “Bezoar stones, magic, science and art”. *Geological Society of London Special Publications*, v. 375 (2013), p. 198.

³⁸⁰ ASVe, Senato, Dispacci degli ambasciatori, Deciferazioni, Costantinopoli, registro 11, 14 yanvar 1596 (*more veneto*), p. 258.

ləyir”.³⁸¹ Bu da təsadüfi deyildi. Dövrün mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, H.940 (1533/1534)-ci ilədək əmir əl-ümərə vəzifəsində dövlət işlərini idarə etmiş və həmin ildə də qəflətən hakimiyyətdən kənar edilərək edam olunmuş Hüseyn xan Şamlının I Şah Təhmasibi zəhərləmək niyyəti olmuşdu.³⁸²

Xalçalar qızılbaşlar tərəfindən Osmanlı sultanına ən çox bağışlanan diplomatik hədiyyələr arasında idi. Səfəvi xalçaları Osmanlı sarayında çox bəyənəlirdi və yüksək qiymətləndirilirdi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda və İranda xalçaçılıq sənəti öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə Səfəvilər sülaləsi dövründə çatmışdı. Xalçaçılıq sənətinin bu cür inkişafı daxili və xarici bazarın güclü tələbatından irəli gəlirdi.³⁸³ Dəbdəbəli əşyalar içərisində xalçalar sərvət, güc və paklıq rəmzi hesab edilirdi. Bundan əlavə, xalçalar səfəvilərin mədəni kimlik daşıyıcısı kimi istifadə etdikləri əşyalar sırasında idi.

Səfəvi toxuculuq sənətinin incəliyini və möhtəşəmliyini xalçalardan daha təsirli heç bir hədiyyə əks etdirə bilməzdi. Səfəvi elçisi Şahqulu Sultan Ustaclının 1568-ci ildə gətirdiyi zərif yundan hazırlanmış xalçalar “o qədər böyük idi ki, onları yeddi nəfər çətinliklə daşıya bilirdi”.³⁸⁴ Piqafetta zərif yundan hazırlanmış bu xalçalardan tiftik (*teftich*) adı ilə bəhs edirdi.³⁸⁵ Piqafettaya görə, Səfəvi elçisi “quş və heyvan təsvirləri ilə işlənmiş 20 böyük ipək xalça və bir çox digər qızılı saplı kiçik ipək xalçalar” gətirmişdir.³⁸⁶ Mikele Membre I Şah Təhmasibin sarayındakı xalçaları təsvir edərkən “yerdə giş ilə örtülmüş

³⁸¹ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 40.

³⁸² *A Chronicle of the Early Safawīs Being the Ahsanu't-Tawārīkh of Hasan-i Rūmlū*, s. 116.

³⁸³ Qasimov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, “Aspoliqraf”, 2008, s. 206.

³⁸⁴ Hammer-Purgstall Joseph Von . *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. 3, p.521; Piqafetta Marc'Antonio. *Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta*, p. 235.

³⁸⁵ Piqafetta Marc'Antonio. *Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta*, p. 235.

³⁸⁶ Yenə orada.

qırmızı keçə və bu keçənin üstündə də çoxlu heyvan və ağac yarpaqlarının təsviri olan zərif ipək xalçalar”ın olduğunu qeyd edir.³⁸⁷

İstanbuldakı Venesiya baylosu Cakomo Soranzo sultana təqdim edilən hədiyyələr arasında həm qızılı saplı kiçik ipək xalçaları (*3 tapetti di seta piccoli*), həm də iri yun xalçaları qeyd edir. 21 iri xalçadan dördünün çadırlara döşənməsi nəzərdə tutulmuşdu. Soranzo xalçalardan əlavə, Xorasanda istehsal olunmuş 6 keçənin də hədiyyələr arasında olduğunu qeyd edir.³⁸⁸ Mikele Membrenin “Səyahətnamə” əsərindən də məlum olduğu kimi, Xorasan əyaləti Səfəvilər dövründə dəbdəbəli keçə istehsalı ilə məşhur idi. Membre I Şah Təhmasibin “böyük dəyərə malik Xorasan keçəsi olan təkyə nəmadın üzərində əyləşdiyini” qeyd edirdi.³⁸⁹

Osmanlı sultanlarına bağlılanan xalçalarla müqayisədə, Venesiya dojlarına hədiyyə edilənlər ölçü və çeşid baxımından məhdud idi (*Şəkil 7*). Venesiya arxiv sənədlərinə görə, 1603-cü ildə Fəthi bəyin doja təqdim etdiyi qızılı və gümüşü iplərlə toxunmuş məxmər xalçanın ölçüsü 3 x 4 “braçço”³⁹⁰ (≈ 191 sm x 255 sm) idi.³⁹¹ Bu çox güman ki, Venesiyanın Səfəvilər dövlətindən məsafə baxımından uzaq olması, nəqliyyat-daşınma çətinlikləri, həmçinin Səfəvi sarayının həmin dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin fərqli məzmununa malik olması ilə əlaqədar idi. 1576-cı ildə Osmanlı sultanına təqdim olunmuş xalça hədiyyələri həm kəmiyyət, həm də çeşid baxımından xüsusilə diqqətə cəlb edir. Səfəvi elçisinin şəxsi xalça hədiyyələrini nəzərə almasaq, I Şah Təhmasib Osmanlı hökmdarına müxtəlif ölçülü və çeşidli, fərqli materiallardan hazırlanmış 74 xalça və kilim, o cümlədən ipək və zərif yun xalçaları, məscid üçün xalçalar

³⁸⁷ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 20.

³⁸⁸ ASVe, SDC, filza 2, 24 fevral 1567, c.515r.

³⁸⁹ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 23.

³⁹⁰ Venesiyada 1 *braçço* (“dirsək”) təxminən 63,8 sm.-ə bərabər idi.

³⁹¹ ASVe, Collegio, Ceremoniali, reg.3, 5 mart 1603, c. 80r.

(*tapedi moschetti*) və namaz xalçaları – səccadələr (*sezzade*) göndərmişdi.

Səfəvi şahları xalça və toxuculuq məmulatlarından başqa, Osmanlı hökmdarlarına diplomatik hədiyyə olaraq, müxtəlif növ silahlar və zirehli geyimlər yollayırdılar. Silah hədiyyələri hərbi güc və şücaət rəmzi idi və göndərənin öz döyüş şöhrətini və qüdrətini təbliğ etmək məqsədi daşıyırdı. Venesiya baylolarının məlumatlarına görə, Səfəvi elçilərinin diplomatik hədiyyə kimi gətirdikləri Səfəvi silahları əsasən “Əcəmi” (*Lame di scimitarra azimine*) və “Dəməşq” poladından hazırlanmış qılınclar³⁹², yay və oxlardan ibarət idi.

Səfəvilərlə osmanlılar arasında diplomatik hədiyyələr mübadiləsi əsnasında hər iki tərəfdən mütəmadi olaraq verilən hədiyyələr qrupuna toxuculuq məmulatları, xüsusilə də dəbdəbəli ipək parçalar daxil idi. İpək parça istehsalı da, xalçaçılıq kimi XVI-XVII əsrlərdə texniki və bədii tərtibat baxımından öz inkişaf zirvəsinə çatmışdı. Tədqiq olunan dövrdə tekstil məhsulları ən geniş yayılmış hədiyyə növü olmaqla bərabər, sosial status göstəricisi də hesab edilirdi. Bir çox hallarda dəbdəbə, zövq və sərvətlə əlaqələndirilən ipək parça bədii ifadə forması kimi sənətkarlıq ideyalarının ötürülməsində mühüm alət rolunu oynayırdı. Səfəvilər diplomatik hədiyyə və əmtəə kimi uğur qazanmış müxtəlif növ tekstil məhsullarını təqdim etməklə öz yüksək sənətkarlıq nümunələrini nümayiş etdirməyə nail olmuşdular. Venesiya baylosunun verdiyi məlumata görə, Səfəvi elçisinin 1580-ci ildə Sultan III Murada gətirdiyi hədiyyələr arasında qızılı saplarla işlənmiş ipək geyimlər də var idi.³⁹³

1597-ci ildə Səfəvi elçisi Osmanlı sarayına 9 ədəd qızılı naxışlı məxmər geyim, 18 ədəd qızılı atlas xələt, ilgək texnikası (*riccio sopra riccio*) ilə toxunmuş və qızılı saplarla işlənmiş

³⁹² 1555-ci ildə Amasya sülh danışıqlarını aparmaq üçün yollanmış Səfəvi elçisi eşikağasıbaşı Fərruxzad bəy Qaradağlının gətirdiyi hədiyyələr arasında daş-qaşla bəzədilmiş “dəməşqi” qılınclar da var idi. Busbecq Ogier Ghiselin de, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, p. 157.

³⁹³ ASVe, SDC, filza 14, 3 sentyabr 1580, c.223r.

libas, 18 ədəd “Dəməşqi”³⁹⁴ parçadan hazırlanmış xələt, 27 ədəd yarı atlasdan hazırlanmış geyim və 18 ədəd taftadan (*tabino*)³⁹⁵ tikilmiş libas gətirmişdi. Venesiya baylosu Almorò Naniyə görə, 1619-cu ildə başqa bir Səfəvi elçisi Osmanlı sultanına 32 qızılı saplarla işlənmiş parça, 24 müxtəlif xovlu (*d'alto e basso*) məxmər parça və “dəməşqi” parçadan (*damasco Persiano*) hazırlanmış 9 ədəd cübbə hədiyyə etmişdi.³⁹⁶ Şəxsi hədiyyə sayılan cübbələrin verilməsi, göndərənlə alan arasında yaxınlığı ifadə etmək məqsədi daşıyırdı.

Ovçuluq orta əsrlərdə hökmdarların sevimli məşğuliyyəti idi. Xüsusilə, Türk-Müsəlman dövlətlərində ovçuluğa böyük önəm verilirdi. Məhz bu səbəbdən, Səfəvi və Osmanlı saraylarında ovçuluq məsələlərinə məsul olan bir neçə məmur var idi. Osmanlı sarayında bu funksiyaları daşıyan məmurlara “Doğançıbaşı” (baş şahinçi), “Atmacaçıbaşı”, “Çakırçıbaşı” və “Şahinçıbaşı” aid idi.³⁹⁷ Səfəvilərə gəlincə, “Təzkirət əl-mülük” əsərinə görə, sarayda ov işlərinin təşkilinə məsul olan “Əmirşikarbaşı yüksək rütbəli əmirlərdən biri idi və bütün quşçular (*quşçıyan*) ona tabe idilər”.³⁹⁸ Venesiya baylosu Soranzonun verdiyi məlumata görə, 1568-ci ildə I Şah Təhmasib Osmanlı sultanı II Səlimə diplomatik hədiyyə kimi 81 ədəd şahin³⁹⁹ göndərmişdi, lakin “böyük ölçülərinə görə” onlar Ərzurum paşasında qalmışdı.

³⁹⁴ Orta əsrlərdə Dəməşqdə (Suriya) istehsal olunan incə naxışlı parçalara Avropada verilmiş ad. Əsl “dəməşqi” əvvəlcə tamamilə ipəkdən idi, lakin tədricən bu adla lifindən asılı olmayaraq, naxışlı parçalar da nəzərdə tutulurdu.

³⁹⁵ ASVe, Senato, Dispacci degli ambasciatori, Deciferazioni, Costantinopoli, registro 11, 14 yanvar 1596 (*more veneto*), p. 258.

³⁹⁶ ASVe, SDC, filza 87, 1 iyul 1619, c. 303r.

³⁹⁷ Osmanlılarda ovçuluq təşkilatı ilə bağlı bax: Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 403.

³⁹⁸ *Tadhkirat al-Mulūk*, p. 51.

³⁹⁹ I Şah Təhmasib sultana 40 şahin göndərmişdi, lakin həmin şahinlər Osmanlı sarayına çatmamış yolda ikən tələf olmuşdular. Pigafetta Marc'Antonio. *Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta*, pp. 230, 235.

1580-ci ilin sentyabrında səfir Paolo Kontarini bildirdi ki, Səfəvi elçisi tərəfindən Osmanlı hökmdarına təqdim edilən töhfələr arasında pul hədiyyələri də var.⁴⁰⁰

Səfəvilər bəzi hallarda hərbi yürüşlər zamanı (xüsusilə Gürcü knyazlıqlarına) ələ keçirdikləri qiymətli qənimətləri də, Osmanlı sarayına göndərdikləri hədiyyələr sırasına əlavə edirdilər. I Şah Abbas osmanlılarla sülh münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün Zakir ağa Quşçunu hədiyyələrlə birlikdə İstanbulla göndərmişdi. Sultan I Əhməd (1603-1617) ünvanlanmış məktubunda I Şah Abbas yazırdı: "...İslam bayrağını ərşə qaldırmaq və aqibəti zəlalət olan üsyankarları cəzalandırmaq məqsədi ilə onların istiqamətinə (Gürcüstana – Ə.Q.) yürüş etdik və cihad səadətinə yetdik".⁴⁰¹ Şahın Sultan I Əhmədə yolladığı hədiyyələr arasında 1614-cü ildə qızılbaşların Kaxetiyaya yürüşü zamanı qənimət kimi götürülmüş mirvari və yaqutla bəzədilmiş tac da var idi.⁴⁰² Bu tac 500 İraq tüməni dəyərində qiymətləndirilirdi.⁴⁰³

Həmin hadisədən bəhs edən Venesiya baylosu Kristoforo Valiyerin verdiyi məlumatla görə, Səfəvi elçisi "Gürcüstanda qənimət kimi götürülmüş və çox qiymətli ləl-cəvahiratla bəzədilmiş dəbilqəni və bəzi kitab üzlüklərini" Osmanlı hökmdarına təqdim etmişdi.⁴⁰⁴

"Doqquz-doqquz hədiyyələr"

Venesiya baylolarının verdiyi məlumatlar əsasında qeyd etmək olar ki, Səfəvi elçilərinin Osmanlı sarayına gətirdiyi hədiyyələr, xüsusilə geyimlər, tekstil və silahlar bəzən doqquz

⁴⁰⁰ "L'Ambasciadore di Persia ... presentato di alcune borse nelle quale vi erano 100 mille aspri". ASVe, SDC, filza 14, 3 sentyabr 1580, c.223r.

⁴⁰¹ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1572.

⁴⁰² Yenə orada.

⁴⁰³ Göstərilən əsər, s. 1563.

⁴⁰⁴ ASVe, SDC, filza 77, 20 avqust 1614, c. 366r.

dəstdə olurdu. Türk xalqları doqquz rəqəmini xüsusi mistik əhəmiyyətə malik rəqəm hesab edirdilər.⁴⁰⁵ “Şəcərə-i-türk”ün müəllifi Əbülqazi Bahadır xan öz əsərini doqquz fəslə bölmüşdür. Bunun səbəbi ilə bağlı müəllif yazırdı: “müdrüklər demişlər: heç bir şey doqquzdan çox olmamalıdır”.⁴⁰⁶ Osmanlı, Moğol və Səfəvi salnaməçiləri öz əsərlərində tez-tez “doqquz səma” və “doqquz cənnət qübbəsi”ndən bəhs edirdilər.

Hədiyyə mübadiləsi ənənəsi Osmanlı, Səfəvi və Moğol saray etiketi və diplomatik protokolunda mühüm yer tuturdu.⁴⁰⁷ Hədiyyələr mübadiləsində “doqquz” rəqəmi də mühüm rol oynayırdı: diplomatik töhfələri doqquz-doqquz təqdim etmək

⁴⁰⁵ Son orta əsrlərdə bəzi Türk dövlətləri və cəmiyyətlərində 9 rəqəminin əhəmiyyəti ilə bağlı bax: Guliyev Ahmad. “The Significance of the Number ‘Nine’ for the States and Societies in the Early Modern Turkic Empires” in *Türk Dünyası Tarihi*, vol. 10, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2022, pp. 39-54.

⁴⁰⁶ Абуль-Гази. *Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана*. Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, Том XXI, Вып. 5-6. Казань. 1906, с. 5.

⁴⁰⁷ I Şah Abbas Hüseyin bəyin başçılığı ilə Qolkonda hökmdarına elçilik yolladı və həmin elçi Dekan və Qucaratdan müəyyən sayda “doqquz-doqquz” (*tuqiz*) parça gətirdi. Beveridge Henry. *The Tüzük-i-Jahangīrī, or Memoirs of Jahāngīr*. Transl. by Alexander Rogers, London: Royal Asiatic Society, 1909, p. 372.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbərin (1556-1605) baş vəziri olmuş, tarixçi Əbül Fəzlə görə, I Şah Təhmasibin Humayuna göndərdiyi hədiyyələr içərisində “...12 ədəd 9 ipək parça, o cümlədən məxmər, atlas, Avropa və Yəzd zərbaftı, Şam baftası və digər parçalar var idi.” *The Akbarnama of Abu'l-Fazl (history of the reign of Akbar including an account of his predecessors)* (1907-1939). Transl. from the Persian H. Beveridge, volume 1-3, Calcutta: The Asiatic Society, I, pp. 427-42.

Osmanlı sultanı I Mehmed (1413–1421) Məmlük sultanı Şeyx əl-Müəyyada (1412–1421) zülhiccə H. 817-ci il (1415-ci ilin fevralı) tarixli məktubunda yazırdı: “Biz Sizə hədiyyə olaraq, müxtəlif Rumi parçalarından 5 doqquzluq (*taqūzāt*), Avropa parçalarından isə 3 doqquzluq (*taqūzāt*) göndərdik”. Muhanna I. Elias “The Sultan’s New Clothes: Ottoman–Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century.” *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 27, p. 191.

adət idi. Hədiyyələri xüsusilə, doqquz-doqquz göndərən ölkə hökmdarlarının dostluq niyyətində olduqları anlaşıldı. Bəzi hədiyyələrin 9 sayında verilməsi və hədiyyələrin tərkibində türklər üçün ənənəvi olaraq əhəmiyyət daşıyan atlar, şahinlər, ox və yay və s. kimi töhfələrin xüsusi yer tutması qızılbaşların bu qədim türk ənənəsini qoruyub saxladıklarını açıq şəkildə ortaya çıxarır.

Osmanlı sultanı II Əhməd (1691-1695) taxta çıxması münasibətilə 1692-ci ildə Səfəvi şahı Sultan Hüseynin (1694-1722) öz elçisi Kəlbəli xan vasitəsilə göndərdiyi tekstil və çini hədiyyələrinin böyük əksəriyyəti doqquz və ya həmin rəqəmin müxtəlif mislində idi: “36 ədəd piyalə və abı rəngli kasalar, 27 yay, 9 ədəd ipək, 27 ədəd məxmər, 9 ədəd kəşmiri (zərif yun-Ə.Q.), 9 ədəd atlas və 9 ədəd pambıq parçalar, həmçinin müxtəlif rəngli, kiçik və böyük ölçülü 18 xalça”⁴⁰⁸

Hədiyyələrin doqquz sayında təqdim edilməsi adəti ilə bağlı Səfəvi və Osmanlı imperiyalarına səfər etmiş italyan elçiləri və səyyahları da məlumat verirlər. 1539-1540-cı illərdə Səfəvi sarayında olmuş Venesiya elçisi Mikele Membrə Qazi xan Təkəlinin I Şah Təhmasibə gətirdiyi hədiyyələri sadalayarkən 9 sayının müqəddəs sayılması ilə bağlı əski türk inanclarından birinə toxunur: “Onların (hədiyyələrin – Ə.Q.) içərisində 45 dəvə, 25⁴⁰⁹ qəşəng at, 36 qatır, 200 Babil nizəsi, 9 qul və miqdarını yadda saxlaya bilmədiyim qızıl sikkələrdən ibarət kiçik kisə var idi”⁴¹⁰

M.Membrənin əsərinin digər yerində Novruz bayramının qeyd olunması ilə bağlı təsvirindən I Şah Təhmasibə təqdim edilmiş hədiyyələrin 9 rəqəmi və onun cəmi ilə verildiyini müşahidə

⁴⁰⁸ Hammer-Purgstall Joseph Von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. 6, p. 569.

⁴⁰⁹ M.Membrə ola bilsin ki, şaha verilən hədiyyələr içərisində atların sayını 27 deyil, səhvən 25 göstərmişdir. Çünki digər hədiyyələrin sayından və əski türk adətindən məlum olduğu kimi, verilən hədiyyələrin sayı doqquz-doqquz nəzərdən keçirilirdi.

⁴¹⁰ Membré Michele. *Relazione di Persia (1542)*, p. 50

etmək mümkündür: “Ertəsi gün şahın vəziri Qazi Cahan şaha çox böyük hədiyyə verdi. Əgər yanılmıramsa, bu zərxara parça ilə bəzədilmiş, yüyənləri qızıldan və saçının ortasında qızıl telləri olan 9 qəşəng at, 18 qəşəng qatır, 36 çox qəşəng dəvə, məxmər, atlas parçalar, çoxlu çalmalar, gümüş fincanlar, şüşələr, zərli kəmərlərdən ibarət idi və nə qədər nəqd pulun olduğunu deyə bilmirəm”.⁴¹¹

Təkcə Səfəvi əyanları deyil, Osmanlı yüksək mənşəb sahibləri də, öz hökmdarlarına təqdim etdikləri bəzi hədiyyələri 9 rəqəmi və onun müxtəlif misli ilə verirdilər. Bununla bağlı 1614-1616-cı illərdə Osmanlı imperiyasında olmuş Pyetro della Valle yazırdı: “Bitlis valisi Böyük Hökmdarın (Osmanlı sultanının – Ə.Q.) qəbulu üçün divana gedərkən hədiyyəsiz yola düşməmişdi..., [saraya] doqquz məxmər, doqquz atlas, doqquz dəməşqi (naxışlı ipək parça-Ə.Q.), doqquz yun və doqquz ipək parçalar gətirmişdi”.⁴¹²

Osmanlışünas Roads Mörfi qeyd edir ki, “valilərin qəbulu və onların qədim türk adət-ənənələrinə uyğun olaraq, gətirdikləri hədiyyələri doqquz sayında və onun müxtəlif misli ilə təqdim etmələri adi bir mərasim deyildi, bu eyni zamanda ənənəyə sadıqlıq və hörməti, həmçinin bu ritualların lazımı şəkildə yerinə yetirilməsinin osmanlılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nümayiş etdirirdi”.⁴¹³

Səfəvilər təkcə Türk-Müsəlman qonşularına deyil, eyni zamanda bir sıra Avropa dövlətlərinə də, bəzi töhfələri doqquz rəqəmi və onun misli ilə təqdim edirdilər. 1602-ci ildə I Şah Abbasın Venesiya doju Marino Qrimaniyə göndərdiyi Xoca Fəthi bəyin başçılıq etdiyi elçilik doqquz hədiyyə gətirmişdi (*Əlavə 2, Şəkil 15*).⁴¹⁴ Venesiya arxiv sənədlərində I Şah Səfi tərəfindən Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçisi Əli Balının

⁴¹¹ Göstərilən əsər, pp. 41-42.

⁴¹² Della Valle Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, pp. 125-126.

⁴¹³ Murphey Rhoads. *Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household*, 1400-1800, London: Continuum, 2008, p. 189.

⁴¹⁴ ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

1634-cü ildə Venesiya hökmdarına 18 ədəd ipək parça (9 rəqəminin 2 misli) hədiyyə etməsi ilə bağlı məlumat verilir.⁴¹⁵

5.5 “Hədiyyələrin təkrar mübadiləsi”

Hədiyyələşmənin bir növü olan hədiyyələrin təkrar mübadiləsi son orta əsr dövlətləri arasında mövcud olan adət idi. Hədiyyələrin təkrar mübadiləsi hansı məqsədlər daşıyırdı və ən çox hansı əşyalar yenidən hədiyyələşmə üçün seçilirdi? Bu suala cavab verməmişdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, əşyalar əl dəyişdikcə heç də həmişə öz ilkin mənalarını saxlamırdılar və yeni mənalar əxz edə bilirdilər.

Səfəvi sarayına digər dövlətlərdən gətirilmiş bəzi diplomatik hədiyyələr, o cümlədən zərgərlik əşyaları, qiymətli daşqaşlar, dəbdəbəli parçalar və geyimlər sonradan xarici hökmdarlar və elçilərə bağışlanması üçün diplomatik hədiyyələr kimi yenidən mübadilə olunurdu.

Bəzi mənbələr Venesiya toxuculuq məhsullarının⁴¹⁶ Səfəvi sarayının bir sıra dövlətlərlə diplomatik hədiyyələr mübadiləsi vasitəsilə dövriyyəsi ilə bağlı məlumatlar verir. Məsələn, 1593-cü ildə I Şah Abbasın elçisi Həzi Xosrovun Moskva knyazlığı sarayına gətirdiyi hədiyyələr arasında şahın bibisi Zeynəb Bəyim tərəfindən rus kraliçasına göndərilmiş Venesiya ipək taftası da yer alırdı.⁴¹⁷

1618-ci ildə I Şah Abbas Moğol elçisi Mirzə Bərxudara (Xanaləm) Moskva elçiliyinin gətirdiyi ov şahinlərindən birini

⁴¹⁵ ASVe, SDeLC, filza 26, 13 may 1634, səhifəsiz.

⁴¹⁶ Tədqiq olunan dövr üzrə Venesiyada toxuculuğun vəziyyəti ilə bağlı bax: Rosenthal Margaret F. 'Clothing, Fashion, Dress, and Costume in Venice (c. 1450–1650)' in *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, edited by Eric R. Dursteler, Leiden and Boston: Brill, 2013, pp. 889–928.

⁴¹⁷ Веселовский Н.И.. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 1, с. 196-197.

bağışlamışdı.⁴¹⁸ I Şah Abbasın 1608-ci ildə Böyük Moğol imperatoru Cahangirə (1605-1627) taxta çıxması münasibətilə elçisi qızılbaş əmiri Yadigar Əli Sultanla göndərdiyi hədiyyələrə rus xəzləri, “Firəngi” (Avropa, yəqin ki, Venesiya) və Çin atlas və məxmər parçalar da daxil edilmişdi.⁴¹⁹

H.1018-1019-cu ildə (1609-1611-ci illər) I Şah Abbas əvvəllər Moğol imperatoru Cahangirdən hədiyyə olaraq aldığı boz kəhrəbadan hazırlanmış bəzəkli ətir şüşəsini cavab məktubu ilə birlikdə Osmanlı baş vəziri Murad Paşaya göndərmişdi.⁴²⁰ İngilis diplomatı Tomas Rounun verdiyi məlumatlara görə, 1616-cı ildə Məhəmməd Rza bəyin başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyi tərəfindən Moğol imperatoru Cahangirin sarayına gətirilmiş hədiyyələr arasında Venesiyada istehsal olunmuş qızılı saplarla işlənmiş 2 məxmər örtük və 7 gözlük də var idi.⁴²¹

Hədiyyələrin təkrar mübadiləsi təkcə səfəvilərə xas deyildi və bu üsul tədqiq olunan dövrün bir çox saraylarında da yayılmışdı. Qızılbaşlara məxsus dəbdəbəli əşyalar, xüsusilə xalça və toxuculuq məmulatları Osmanlı və Moskva sarayları tərəfindən bir sıra dövlətlərə göndərilmiş hədiyyələr içərisində yer almışdı. Məsələn, 1719-cu ildə Osmanlı səfiri İbrahim paşa qızılı və gümüşü saplarla toxunmuş Səfəvi ipək xalçasını (*lavorato d'oro d'argento, e di seta*) və qızıl gül motivləri ilə

⁴¹⁸ Bununla bağlı məlumat verən İsgəndər bəy Münşi yazırdı: “bu cür ov şahinlərinə Rusiyadan başqa dünyanın heç bir yerində rast gəlinmir”. Münşi İsgəndər bəy Türkmən. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s.1675.

⁴¹⁹ Göstərilən əsər, II kitab, s. 1406.

⁴²⁰ I Şah Abbas Osmanlı Murad Paşaya ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Buna görə də, ... Hindistan məmləkətlərinin uca məqamlı hökmdarı Səlim şah (Cahangir-Ə.Q.) tərəfindən bizə töhfə göndərilmiş və vəznini min səkkiz yüz misqal (1 misqal ≈ 5 qram-Ş.F) olan və hind zərgərlərinin nadir işi sayılan bir ənbər qoxulu qəribə bir şəmmaməni yeddi min ağırlığında qırmızı qızıldan qəribə şəkildə düzəldilmiş şəbəkəli bir qaba qoyub sizə göndəririk” Göstərilən əsər, II kitab, s. 1473-1474.

⁴²¹ Roe Sir Thomas. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul. 1615– 1619*. vol. 2, edited by William Foster. London: Hakluyt Society, 1899, pp. 296-297.

toxunmuş iki parçanı (*lavorato d'oro, & à fiori*) o dövrdə Müqəddəs Roma İmperiyasının Hərbi Şurasının sədri olan şahzadə Yucinə (Yevgeni) təqdim etmişdi.⁴²² Güman etmək olar ki, Osmanlı səfiri tərəfindən Habsburqlara hədiyyə kimi təqdim edilmiş Qızılbaş xalçası və tekstil məmulatları daha əvvəl, təxminən XVIII əsrin əvvəlində Səfəvi elçilərindən biri tərəfindən İstanbula gətirilmişdi.

Səfəvi naxışlı və fiqurlu işləmələri olan geyim 1644-cü ildə rus çarı Mixail Fyodroviç tərəfindən İsveç kraliçası Kristinaya (1644-1654) hədiyyə kimi göndərilmişdi. N. Munro qeyd edir ki, “bu xüsusi hədiyyə həm də diplomatik əlaqələrdə hədiyyənin təkrar mübadiləsinə nümunə ola bilər, çox güman ki, həmin libas İsveçə göndərilməmişdən öncə Səfəvi sarayından Rusiyaya çatdırılmışdı”.⁴²³ 1649-cu ildə Rus elçisi Boris Puşkinin başçılıq etdiyi səfirliklə birlikdə Moskva sarayından İsveç kraliçası Kristinaya göndərilən növbəti hədiyyələr arasında “qızılı naxışlı Qızılbaş məxməri” (*Кизилбаицкый бархам*) də var idi.⁴²⁴

Hədiyyələrin təkrar mübadiləsi əsnasında dini əşyalar da əldən-ələ keçirdi. Səfəvi hökmdarlarından I Şah Abbas vaxtilə ona təqdim olunmuş xristian dininə aid əşyaları həmin dinə itaət edən qonşu dövlətlərin hökmdarlarına göndərməklə hədiyyələrin təkrar mübadiləsində iştirak etmişdi. Avqustinian missionerlərinin verdiyi məlumatlara görə, 1602-ci ildə I Şah Abbas Hindistanda portuqalların müstəmləkəsi sayılan Qoanın katolik arxiyepiskopu Aleyşo de Menesesin ona təqdim etdiyi xristian

⁴²² Rousset de Missy Jean (ed.). *Supplement Au Corps Universel Diplomatique Du Droit Des Gens*, Vol. 4, Amsterdam: chez Janssons a Waesberge, 1739, p. 508.

⁴²³ Munroe, N. H. *Interwoven Lovers. Safavid Narrative Silks Depicting Characters from the Khamsa*, [PhD dissertation], Bern: University of Bern, 2017, p. 89.

⁴²⁴ Кологривов С. И. *Материалы для истории сношений России с иностранными державами в XVII в.* СПб., тип. В.Д.Смирнова, 1911, с. 123.

dini mövzulu bir sıra rəsm əsərlərini Kaxetiya knyazı II Aleksandra (1574-1605) bağışlamaq niyyətində idi.⁴²⁵

1625-ci ilin martında Səfəvi elçisi Rusan (Rüstəm-?) bəy I Şah Abbasın Gürcüstana yürüşü zamanı hərbi qənimət kimi götürdüyü İsa Məsihin paltarını şahın adından çar Mixail Romanova və Patriarx Filaretə hədiyyə kimi Moskvaya gətirmişdi.⁴²⁶

5.6 Səfəvi elçilərinin məktub təqdim etmə adəti

Səfəvilər üçün hökmdarlar arasında diplomatik yazışmaların əhəmiyyətini ən yaxşı şəkildə I Şah Abbas tərəfindən 1602-ci ildə Venesiyaya göndərilmiş elçisi Xoca Fəthi bəyin sözləri ilə ifadə etmək olar: “Böyük hökmdarlar məktublar vasitəsilə bir-birlərini ziyarət edir və bu yolla dostluq əlaqələrini təsdiqləyir və gücləndirirlər”.⁴²⁷

Buna bənzər ifadəni 1504-cü ildə Osmanlı elçisi Yaqub bəyi qəbul edərkən Venesiya doju Leonardo Loredan işlətməmişdi: “sultanın məktubu vasitəsilə o, torpağı görəcəm və ziyarət edəcəm”.⁴²⁸

Məktub təqdimatı mərasimi orta əsr diplomatik qaydalarından biri idi. Səfəvi ənənəsində şahın məktubları ehtiram obyekti kimi qəbul edilirdi. Səfəvi elçilərinə tapşırılmışdı ki, şahın

⁴²⁵ Pinto Carla Alferes. “The diplomatic agency of art between Goa and Persia: Archbishop Friar Aleixo de Meneses and Shah 'Abbās I in the early seventeenth century”, in *Global Gifts: The Material Culture of Diplomacy in Early Modern Eurasia*, Zoltán Biedermann, Anne Gerritsen and Giorgio Riello (eds), Cambridge: Cambridge University Press, 2018, p. 162.

⁴²⁶ Белокуров, С. А. *Дело о присылке шахом Аббасом ризы Господней царю Михаилу Федоровичу в 1625 году.*- Москва : тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1891, с. 26-27.

⁴²⁷ “I principi grandi visitarsi l'un l'altro col mezzo delle lettere, per confirmar ed accrescer di questa maniera l'amicitia et buona corrisponzenza che hanno insieme”. ASVe, Annali, filza 13, mart 1603, c.1r.; ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

⁴²⁸ “... e si vederia la lettera, e in questo mezo el vederia la terra”. Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 5, col. 991.

məktubunu digər dövlətlərin hökmdarlarına şəxsən təqdim etməzdən əvvəl onun məzmunu ilə heç kimi tanış etməsənlər. Elçilər şahın təmsilçiləri olaraq, onun məktubunu birbaşa olaraq əcnəbi hökmdarlara təqdim etməyə məsul idilər.

Səfəvi diplomatik ənənəsinə əsasən, Venesiyaya gələn Səfəvi elçiləri şahın məktubunu adətən təmsil etdikləri dövlətin protokol qaydalarına uyğun olaraq təqdim edirdilər. Səfəvi elçiləri ehtiram əlaməti olaraq şahın məktubunu əcnəbi hökmdarlara təqdim etməzdən əvvəl öpürdülər. 1603-cü ildə Fəthi bəy Venesiya dojunun qəbulunda bu ritualı icra etmişdi:

*“Ona (Fəthi bəy-Ə.Q.) şahın məktubunu birbaşa doja təqdim etmək tapşırıldığı üçün onu (məktubu-Ə.Q.) gümüş saplarla işlənmiş qırmızı ipək kisədən çıxardı və öpdükdən sonra doja təqdim etdi”.*⁴²⁹

1599-cu ildə I Şah Abbasın bir sıra Avropa ölkələrinə göndərdiyi Hüseyinli bəy Bayatın İspaniya kralı III Filipə şahın məktubunu təqdim etməsi epizodunu təsvir edən Oruc bəy Bayat yazır: “Səfir (Hüseyinli bəy-Ə.Q.) məktubu qızılı saplarla işlənmiş və çalmasına bağlanmış bir kisənin içərisində gətirmişdi. O, məktubu oradan (kisədən-Ə.Q.) çıxartdı, əvvəlcə onu (məktubu-Ə.Q.) öpdü, sonra isə krala təqdim etdi.”⁴³⁰

Əsərinin başqa bir yerində, Oruc bəyin Moskva sarayında Səfəvi elçilik heyətinin qəbulu mərasimi ilə bağlı verdiyi məlumatlardan belə görünür ki, rus hökmdarı Səfəvi məktub təqdim etmə ənənəsini təqlid etməyə çalışmışdı:

*“Təqdimatdan əvvəl o, (Pirqulu bəy-Ə.Q.) gətirdiyi məktubu öpdü və sonra onu rus çarına təqdim etdi. Çar yerindən qalxdı və məktubu aldıqdan sonra o, da onu (məktubu-Ə.Q.) öpdü”.*⁴³¹

⁴²⁹ “havendogli comando di presentargliela in propria mano, et così presa la lettera, che haveva in seno, et era posta in una borsa lunga di panno di seta sguardo tessuto d'argento, la basciò, et presentò in mano di Sua Serenità”.

⁴³⁰ *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604*, p. 291.

⁴³¹ Göstərilən əsər, p. 255.

İsgəndər bəy Münşi Səfəvi elçisi Dəniz bəy Rumlunun “qəbahətli əməllərindən” biri kimi I Şah Abbasın Roma Papasına ünvanladığı məktubu papaya şəxsən təqdim etməməsini göstərir:

“Əlahəzrət (I Şah Abbas-Ə.Q.) məsihi millətinin xəlifəsi və həzrət İsa davamçılarının canişini olan Roma papasına bir məktub yazıb Dəniz bəylə göndərmişdi. Dəniz bəy isə bir tacirdən pul alaraq tapşırmışdı ki, qoy o tacir özünü Dəniz bəy adlandırıb, həmin məktubu Firəngistan darülxilafəsinə aparsın və bu işdən xeyir götürsün. Dəniz bəyin gördüyü bu iş də bəyənilməz idi. Yox, əgər onun həmin ölkəyə getməsi üzürlü səbəbdən olardısı və oraya daxil olmaq baş tutmasaydı, o, gərək məktubu geri qaytararaq, həqiqəti [padşaha] ərz edəydi”.⁴³²

Səfəvi hökmdarının məktublarına və fərmanlarına eyni şəkildə ehtiram göstərilməsi dövlətin daxilində də müşahidə edilirdi. Misal üçün, 1628-1629-cu illərdə ingilis Dodmor Kottonun missiyasının üzvü kimi Səfəvi torpaqlarında olmuş Robert Stodart bununla bağlı yazırdı: “onlara (Səfəvi əyanlarına-Ə.Q.) hökmdarlarından hər hansı bir məktub gələndə onu öpüb gözlərinin və başlarının üzərinə qaldırırlar”.⁴³³

Buna oxşar olaraq, Avropa paytaxtlarına, o cümlədən Venesiyaya səfər edən Osmanlı elçiləri də sultanın məktublarını ev sahibi ölkə hökmdarlarına birbaşa təqdim edirdilər.⁴³⁴

⁴³² Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1544.

⁴³³ Ross, E. Denison (ed.). *The journal of Robert Stodart*, London: Luzac & Co., 1935, p. 29.

⁴³⁴ “[Mustafa Çavuş] *dalla convinientia delle sue Imperiali lettere, le quali presenti in mano as sua Serenita dentro una borsa di panno d'oro...*” ASVe, SDeLC, filza 14, 4 mart 1618, səhifəsiz; ASVe, CEP, reg. 14, 18 may 1600, c.111r.

1669-cu ildə Fransız kralı XIV Lüdovikin sarayına gələn Osmanlı elçisi Süleyman ağa bildirirdi ki, sultan IV Mehmed ona əmr etmişdi ki, onun məktubunu birbaşa krala təqdim etsin. Dumont, Jean (ed.). *Supplement au Corps universel diplomatique du droit des gens*, vol. 4, Amsterdam: chez Janssons a Waesberge, 1739, p. 101.

Venesiyada Osmanlı elçiləri sultanın məktubunu dojun qəbuluna bəzən öz üzərilərində gətirirdilər. Bəzən isə, elçinin qabağında xüsusi yastığın üzərinə qoyulmuş məktubu daşıyan nökr gedirdi. Bununla belə, elçi adətən məktubu Venesiya dojunə təqdim etməmişdən əvvəl öpürdü, doj da, öz növbəsində hörmət əlaməti olaraq, məktubu aldıqdan sonra onu öpürdü.⁴³⁵

Ankira (Ankara) arxiyepiskopunun başçılıq etdiyi və Roma papasının göndərdiyi nümayəndə heyətinin katibi, fransız rahib Martin Qauderonun verdiyi məlumatə görə, Səfəvi şahına birbaşa məktub təqdim etmək imtiyazı yalnız Osmanlı elçilərinə məxsus idi:

*“Dünyanın bütün hökmdarları arasında yalnız Əlahəzrətin (Osmanlı sultanının-Ə.Q) səfirinin onun məktubunu birbaşa olaraq İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahına təqdim etmək hüququ vardır və deyilənə görə, İstanbula gələn İran (Səfəvi-Ə.Q.) elçisi də, eyni imtiyaza malikdir”.*⁴³⁶

1721-ci ilin qışında Şah Sultan Hüseyn tərəfindən qəbul edilmiş Osmanlı elçisi Əhməd Dürri Əfəndi öz sözlərinə sultan III Əhmədin (1703-1730) salamını çatdırmaqla başlamış, sonra isə sultanın məktubunu (*nâme-i hümayun*) iki dəfə öpüb, başının üzərinə qoyduqdan sonra şaha təqdim etmişdi.⁴³⁷

Səfəvi elçilərindən fərqli olaraq, Avropa səfirləri öz hökmdarlarının məktublarını şaha şəxsən təqdim edə bilmirdilər. Avropalıların gətirdikləri məktublar Səfəvi diplomatik protokoluna əsasən baş vəzir vasitəsilə şaha təqdim olunurdu. Bu qaydadan bəhs edən Martin Qaudero yazırdı:

“İranda (Səfəvilər dövlətində-Ə.Q.) adət belədir ki, şahın hüzuruna gələn əcnəbi səfir öz hökmdarının məktubunu

⁴³⁵ Pedani Maria Pia. *In nome del Gran Signore*, p. 75.

⁴³⁶ Gaudereau Martin. *Relation d'une Mission faite nouvellement par Monseigneur l'Archevesque d'Ancyre à Ispaham en Perse pour la Réunion des Arméniens à l'Eglise Catholique*, Paris: Jean de Nully, 1702, p. 22.

⁴³⁷ Dürri, Ahmed Efendi. İran Elçiliği Təkriri. Ayhan Ürkündağ, “Dürri Ahmed Efendi'nin İran Səfəretnamesi.” Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2006, s. 4b.

*Eşikağasıbaşıya verir, o da onu dərhal Etimad əd-dövlə adlanan baş vəzirə ötürür və o, da öz növbəsində həmin məktubu şaha təqdim edir”.*⁴³⁸

1699-cu ildə rus elçisi Vasili Kuçukov Səfəvi sarayında təsbit olunmuş bu qaydanı yerinə yetirməkdən imtina edərək, çarın məktubunu baş vəzirə deyil, Şah Sultan Hüseynə şəxsən təqdim etməli olduğunu bildirmişdi. Bu hadisə ilə bağlı Karmelit yepiskopu Elias özünün 1699-cu il 12 iyun tarixli məktubunda məlumat vermişdir:

*“Bu elçi (Vasili Kuçukov-Ə.Q.) bir il bundan əvvəl, saraydakı ilk qəbulunda gətirdiyi məktubları və etimadnaməsini vəzirə vermək istəmirdi və iddia edirdi ki, onları şəxsən şaha təqdim etməlidir. İranlılar (Qızılbaşlar-Ə.Q.) bunun onların adət-ənənələrinə zidd olduğunu və bu qaydaların dəyişdirilə bilməyəcəyini ona bildirdikdə, bir qədər mübahisədən və səs-küydən sonra həmin elçi çox hörmətsiz bir şəkildə saraydan bayıra çıxarıldı və xeyli sayda mühafizəçinin nəzarəti altında qaldığı evə həbs edildi”.*⁴³⁹

⁴³⁸ “La coutume en Perse est, qu’un Ambassadeur étant arrivé en presence du Roy donne la Lettre de son Prince à l’Echicagassi Bachi, qui la rend aussitôt à l’Etmadolet, ce premier Ministre la presente au au Roy”. Gaudereau Martin. *Relation d’une Mission*, pp. 21-22. Həmçinin bax: Lockhart Laurence. *The Fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia*. Cambridge: University Press, 1958, pp. 61-62; Matthee Rudi. “Between Aloofness and Fascination”, 1998, p. 234.

⁴³⁹ Chick Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia*, I, p. 489. İngilis səyyahı Con Belin məlumatına görə, 1717-ci ildə Səfəvi sarayına səfər etmiş rusiyalı elçi Artyom Volinski də, çarın məktubunu şəxsən Şah Sultan Hüseynə təqdim etməli olduğunu bildirsə də, Səfəvi sarayı təşrifat məmurları tərəfindən ona Səfəvi hökmdarının əcnəbi səfirlərdən məktubları birbaşa qəbul etmədiyi izah edilmişdi. John Bell. *Travels from St. Petersburg in Russia, to Diverse Parts of Asia: In Two Volumes. Volume I. Containing a Journey to Ispahan in Persia, in the Years 1715, 1716, 1717, and 1718*. Glasgow: Robert and Andrew Foulis, 1763, p. 103.

Səfəvilərin diplomatik qaydalarını təqlid etmək niyyəti Rus çarının Səfəvi hökmdarı ilə eyni statusa malik olmaq istəyini əks etdirirdi.

Əcnəbi elçilər cavab məktubunu da eyni qayda ilə qəbul edirdilər. Bununla bağlı 1655-ci ildə II Şah Abbasın sürgündə olan İngiltərə kralı II Çarlza (1630-1685) ünvanladığı cavab məktubu ilə birlikdə ingilis səfirinin Səfəvi sarayını tərk etməsini təsvir edən Nikkolo Manuççi yazır:

*“Səfir Əzəmət əd-dövlənin⁴⁴⁰ sol tərəfində idi. Sonuncu əlini cibinə saldı və içərisində bir məktub olan zərxdən hazırlanmış kisəni çıxartdı. O, həmin kisəni iki əli ilə yuxarı qaldıraraq, şah (II Şah Abbasa-Ə.Q.) dərin ehtiramını bildirərək, başının üstünə qoydu. Sonra həmin kisəni səfirə uzatdı və dedi ki, şah bu məktubu İngiltərə kralına göndərib”.*⁴⁴¹

Təkcə Qərbi Avropa deyil, eləcə də Moskva knyazlığının elçiləri də cavab məktublarını şahdan deyil, Səfəvi baş vəzirindən alırdılar.

5.6 Diplomatiyada şifahi ismarıclardan istifadə olunması

Səfəvi sarayı öz elçilərinə məktublarla bərabər, getdikləri ölkələrin hökmdarlarına şahın bəzi sözlərini şifahi olaraq çatdırmağı da tapşırırdılar. Səfəvilər mühüm mətləbləri əcnəbi saraylara çatdırmaq üçün öz elçilərinin və ya qasidlərinin yaddaşına güvənirdilər, çünki məxfi məlumatların yer alacağı məktubların Osmanlı ərazisindən keçmə ehtimalı çox az idi. Beləliklə, Səfəvi elçiləri daşdıqları məktubların osmanlıların əlinə keçmək ehtimalını nəzərə alaraq, şahın məktublarında öz əksini tapmayan sözlərinin əhəmiyyətli hissəsini yadda saxlamalı idilər.

Səfəvi-Venesiya diplomatik yazışmalarında məktublarla bərabər, şifahi ünsiyyətdən istifadə olunmasını Səfəvi elçisi

⁴⁴⁰ Əslində “Etimad əd-dövlə” olmalıdır.

⁴⁴¹ Manucci N. *Storia do Mogor*, I, p. 34.

Hacı Məhəmmədin 1580-ci ildə Venesiyaya gətirdiyi məktubların məzmunu da təsdiqləyir.

Biri türk, digəri isə fars dilində yazılmış və əslləri günümüzə qədər gəlib çatmayan bu iki məktubun məzmunu oxşardır. Məktublardan birinin məzmunu ilə bağlı Hacı Məhəmmədin Venesiyada verdiyi məlumatdan görünür ki, o, iki Səfəvi əmiri: Məhəmməd xan⁴⁴² və Əmir xan⁴⁴³ tərəfindən Venesiyaya göndərilmişdir. Hər iki məktubun məzmunu qısamdır və görünür ki, əsas ismaric elçi tərəfindən şifahi şəkildə çatdırılmalı idi. Hər iki məktubun mətni də elçinin əsas vəzifəsinin mühüm məlumatı şifahi çatdırmaq olduğunu təsdiqləyir.

Məktublardan birində qeyd olunur ki, “Biz Hacı Məhəmmədi bunları sizə bildirmək üçün göndərdik (*abbiamo mandato [...] Cagi Mehemet per significarvi*)”.⁴⁴⁴ Digər məktubda da buna bənzər bir ifadə var: “Biz Məhəmmədə bununla bağlı sizə məlumat verməyi həvalə etdik (*al quale Mehemet abbiamo commesso [...] darvi conto*)”.⁴⁴⁵ Beləliklə, məktublar bəzən ikinci dərəcəli rol oynayır və Qızılbaş sarayının mövqeyi ilə bağlı Səfəvi elçisinin Venesiya hökumətinə etdiyi şifahi təqdimat daha əhəmiyyətə malik idi. Bundan əlavə, Səfəvi elçisi Venesiyadakı nitqi zamanı “onlar (Səfəvi əmirləri-Ə.Q.) Venesiyanın ali mənəb sahiblərinə bunları deməyimi tapşırıblar” (*mi dissero che dovessi dire alli signori di Venetia*) deməklə, məktublarda əksini tapması mümkün olmayan mühüm

⁴⁴² Bu şəxs çox güman ki, I Şah Təhmasib, II Şah İsmayıl və Sultan Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətləri dövründə ən nüfuzlu qızılbaş əmirlərdən biri olan Pirə Məhəmməd xan Ustaclı idi. O, Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətinin ilk illərində Ərdəbil vilayətinin valisi vəzifəsini tutmuşdur. II Şah İsmayılın qayınatası olan Pirə Məhəmməd xanın yuxarıda adı çəkilən Əmir xanla da qohumluq əlaqələri var idi. Belə ki, onun qızlarından biri Əmir xanın oğluna ərə getmişdi.

⁴⁴³ Əmir xan Mosullu-Türkman həmin dövrdə Təbriz bəylərbəyi idi. *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604*, p. 175.

⁴⁴⁴ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 190.

⁴⁴⁵ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 183.

məsələlərin şifahi şəkildə ifadə olunmasının vacibliyini bir daha vurğulamış olur.

Təbrizli Hacı Məhəmmədin Venesiyaya gətirdiyi məktubların məzmunundan və onun Venesiya “Onlar Şurası”ndakı çıxışından aydın olur ki, Səfəvi elçisinin missiyasının əsas məqsədi osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlar barədə məlumat vermək və bununla bağlı Venesiya hökumətinin mövqeyini öyrənmək idi.

Hacı Məhəmmədin Venesiyada qəbulu gizli şəkildə keçirilmişdi. Bunu venesiyalıların osmanlılarla mövcud olan sülh münasibətlərinə xələl gətirmək istəməmələri ilə izah etmək olar. Venesiyalı senatorlar özlərinin qeyd etdikləri kimi, “onu (Hacı Məhəmməd-Ə.Q.) təhlükəyə atmamaq üçün” məktublara yazılı cavab vermədilər və yalnız mənəvi dəstəklərini şifahi şəkildə ifadə etməklə kifayətləndilər.⁴⁴⁶

Buna baxmayaraq, Hacı Məhəmməd Venesiyada keçirdiyi görüşlərinin sübutu ola biləcək cavab məktubunu əldə etmək üçün israr edirdi.⁴⁴⁷ Venesiya doju Nikolo da Ponte (1578-1585) onun xahişini qəbul etmədi və ona xatırlatdı ki, “bundan əvvəlki İran (Səfəvi-Ə.Q.) şahı (I Şah Təhmasib-Ə.Q.) da bizim elçimiz Vinçenzo Alessandriyə cavab məktubu verməmişdi. Lakin biz ona (Vinçenzo Alessandriyə-Ə.Q.) güvəndik və eyni şəkildə, sizin şahınız və əmirləriniz də sizə inanacaqlar”.⁴⁴⁸ 1509-cu ildə

⁴⁴⁶ “Noi non vi diamo lettere nostre per non mettere in pericolo la vostra persona c[h]e ne è carissima, p[e]r la prudentia c[h]e conoscemo essere in voi; ma riferirete a bocca a quei sig[no]ri c[h]e vi hanno mandato”. ASVe, CEP, filza 3, 13 iyun 1580, cc. 312r - 312v.

⁴⁴⁷ “Che hà ben inteso la risposta, et che riferirà il tuto, ma che haveria desiderato di reportar indriedo qualche segno dal suo esser stato qui”. ASVe, CEP, filza 3, 17 iyun 1580, c. 302r.

⁴⁴⁸ “... che essendo de mezo come lui diceva un inimico tanto potente non bisognava mettersi in pericolo con le[tter]e et che considerando il medes[sim]o Il Rè di Persia vecchio quando fù à sua ma[est]a questo nostro Vin[cenz]o di Alessandri se ben li portò nostre let[ter]e, non però li diedi let[ter]e in risposta essendo sicuro, che noi li credessamo, come sua Ma[es]ta

Venesiyaya gəlmiş ikinci Səfəvi elçisinə də Venesiya hökuməti tərəfindən cavab məktubu verilməmişdi. Belə ki, Səfəvi elçisi Venesiya hökumətinin qızılbaşlara mənəvi dəstəklərinin ifadə olunduğu sözləri I Şah İsmayıl şifahi şəkildə çatdırmalı idi.⁴⁴⁹

Səfəvi elçisi Xoca Şahsuvar 1621-ci il 24 iyul tarixli məktubunda yazır: “Düşmənlərinizi çaşdırmaq üçün mən yazılı şəkildə heç nə bildirməyəcəyəm, bunları yalnız sözlərimlə ifadə etmək istəyirəm”.⁴⁵⁰

Səfəvi-Rusiya diplomatik əlaqələrinə dair sənədlərdən məlum olur ki, Moskva sarayına göndərilmiş bəzi Səfəvi elçilərinə məktublara əlavə olaraq, şahın şifahi ismarıclarını da çatdırmaq tapşırılırdı.⁴⁵¹

Ş.Fərzəliyev (Fərzəlibəyli) “Münşəat üs-Səlatin” əsərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, hökmdarlar göndərdikləri məktublarda məxfilik məqsədi ilə bütün mətləbləri yazmır, ”başqa məsələləri göndərilən elçinin dilindən eşidərsiniz” kimi cümlələrlə özlərinin əsas fikrini qarşı tərəfə bildirirdilər.⁴⁵²

Səfəvi hökmdarları mühüm ismarıcların əcnəbi hökmdarlara çatdırılmasını yalnız öz elçilərinə etibar edirdilər. Belə ki, Naxçıvan arxiyepiskopu Matteo Avanisens 1670-ci il 10 avqust tarixli məktubunda yazır: “O, (I Şah Süleyman-Ə.Q.) müharibə məsələləri ilə bağlı mənə heç nə demədi, bununla bağlı fikirlərinin məktublarında əks olduğunu bildirdi”.⁴⁵³

et quei signori credera anco à lui”. ASVe, CEP, filza 3, 17 iyun 1580, cc. 302v-303r.

⁴⁴⁹ Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 26.

⁴⁵⁰ “...a confusion de Vostri nemici che in pena non voglio dire altro ma a boca”. ASVe, Savi all'eresia (Santo Ufficio), busta 72, 24 iyul 1621, səhifəsiz.

⁴⁵¹ Веселовский Н.И.. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 2, с. 20-22, 44, 363, 412- 416.

⁴⁵² Fərzəlibəyli Ş.F. *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)*, s. 199.

⁴⁵³ “Intorno al negozio della guerra non mi ha dato risposta alcuna a bocca, dicendomi che nelle lettere risponsive si contenevano li suoi sentimenti”. Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 233.

Səfəvi-Venesiya diplomatik münasibətlər tarixini araşdıran tədqiqatçıların qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri Səfəvi elçilərinin səfərləri ilə bağlı hesabatlarının olmamasıdır. Venesiya elçiləri Səfəvilər dövlətindən geri qayıtdıqdan sonra öz səfərləri barəsində hesabat (*relazione*) hazırlamalı və onu Venesiya Senatına təqdim etməli olduqları halda, şahın elçiləri Avropaya səfərləri ilə bağlı öz təəssüratlarını və müşahidələrini qələmə almamışlar. Çox güman ki, şahın elçiləri öz hesabatlarını şifahi şəkildə məruzə edirdilər və bütün bunların nəticəsində təəssüf ki, Qızılbaş sarayından Avropa dövlətlərinə göndərilmiş missiyalar haqqında Səfəvi elçilərinin hər hansı bir yazılı qeydləri mövcud deyildir. İtalyan səyyahı Pyetro della Valle əcnəbi ölkələrdən geri qayıdan Səfəvi elçilərinin öz səfərləri ilə bağlı məruzələrini I Şah Abbasın hüsurunda şifahi şəkildə etdiklərindən bəhs edərək yazır:

*“O, (I Şah Abbas-Ə.Q.) öz ölkəsinin və digər dövlətlərin hər bir xüsusiyyətini təfərrüatlı şəkildə araşdırır və əcnəbi hökmdarların fəaliyyətləri ilə dərindən maraqlanır. Ümumiyyətlə, o, tez-tez öz sınavı adamlarını ticarət bəhanəsi ilə müxtəlif yerlərə göndərir və oralarda yerləşdirir [...]; onları tez-tez [əcnəbi] hökmdarlara ünvanlanan məktublarla [göndərir] və qayıtdıqdan sonra onları çox diqqətlə sorğu-sual edir və [əcnəbi] hökmdarların [cavab] məktublarında yazılanlardan daha çox onların (Səfəvi elçilərinin-Ə.Q) şifahi hesabatlarına diqqət yetirir”.*⁴⁵⁴

Della Valle əsərinin digər yerində şahın Avropa hökmdarlarının ona göndərdiyi məktubları açmadığını, “onların olduğu kimi, möhürlü qaldıqlarını” və “adətə uyğun olaraq, şahın [Səfəvi] elçilərinin hesabatlarını şifahi şəkildə məruzə etmələrini istədiyini” qeyd edir.⁴⁵⁵

Səfəvilərin riayət etdikləri bu qayda XVII əsrin 60-cı illərinin ortalarına qədər osmanlılarda da mövcud idi. Belə ki,

⁴⁵⁴ Della Valle Pietro. *Delle condizioni di Abbas re di Persia*, p. 31.

⁴⁵⁵ Della Valle Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle*, I, p. 828.

Osmanlı elçilərini də geri qayıtdıqdan sonra şifahi şəkildə dinləyirdilər və yazılı hesabat tərtib etmək adəti mövcud deyildi.⁴⁵⁶ İlk Osmanlı “səfərnəmə”si 1666-cı ildə Vyana səfərindən geri qayıdan Qara Mehmed Paşa tərəfindən tərtib edilmişdi.⁴⁵⁷ Həmin dövrdən etibarən Osmanlı elçiləri tərəfindən “səfərnəmə”lərin yazılması adət halını alsa da, təəssüf ki, Avropa saraylarına səfər etmiş Səfəvi elçilərindən qalan belə bir sənəd mövcud deyildir.

Əcnəbi hökmdarlara ünvanlanmış məktublarla yanaşı, şah və ya saray məmurları Səfəvi elçilərinə yola düşməmişdən əvvəl onların xarici ölkələrdə necə davranmalı olduqları ilə bağlı şifahi təlimatlar verirdilər. Əcnəbi ölkələrdə davranış qaydaları ilə bağlı elçilər üçün nəzərdə tutulmuş yazılı təlimatlara dair dövrün mənbələrində məlumat verilmədiyinə görə, həmin təlimatların yazılı şəkildə mövcud olub-olmadığını müəyyən etmək mümkün deyil. Həmin təlimatların dəqiq məzmunu ilə bağlı məlumatımız olmasa da, Səfəvi elçisi Dəniz bəy Rumlu ilə bağlı İsgəndər bəy Münşinin verdiyi müfəssəl məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, elçilərin özbaşınalıq və intizamsızlıq etmək ehtimalını azaltmaq məqsədilə, onların əcnəbi ölkələrdəki davranışları, necə geyinməli olduqları bir sıra məhdudiyyət və qadağalar vasitəsilə nizamlanırdı. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə, elçilər əcnəbi saraylarda təmsil etdikləri ölkənin geyim qaydalarına riayət etməli və elçilik heyətinin üzvləri ilə yaxşı rəftar etməli idilər.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Faroqhi Suraiya. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*, London: I. B. Tauris, 2014, p. 7.

⁴⁵⁷ Unat Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*. Tamamlayıcı yayımlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK, 1968, s. 47-48.

⁴⁵⁸ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1544.

VI FƏSİL. SƏFƏVİ TƏBƏƏLƏRİ VENESİYADA

Venesiya XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi ipək ticarəti üçün Avropaya əsas çıxış qapısı rolunu oynayır. Bundan əlavə, Venesiya Səfəvi saray təsərrüfatı üçün lazım olan əşyaları sifariş etmək və almaq üçün əlverişli yer hesab edilirdi. XVI və XVII əsrlərdə qızılbaşlarla venesiyalılar arasında əsas əməkdaşlıq və təmas sahəsi ticarət idi. XVI əsrin 30-cu və 70-ci illərində osmanlılara qarşı ittifaq yaratmaqla bağlı birtərəfli təşəbbüslər nəticəsiz qalsa belə, məhz qarşılıqlı ticarət maraqları hər iki dövlət arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə öz töhfəsini vermişdi.

Venesiya arxiv sənədləri şəhərdə Səfəvi tacirlərinin fəaliyyəti ilə bağlı az məlumat verir. Venesiya mənbələrinin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, həm müsəlman, həm də qeyrimüsəlmanlardan ibarət Səfəvi tacirlərinin əksəriyyətini kiçik tacirlər təşkil edirdi. Onların ticarət fəaliyyətləri haqqında məlumatların azlığı təşkil etməsinə baxmayaraq, Venesiya mənbələrindən əldə edilən məlumatlar Şərqi Aralıq dənizi (Levant) ticarətinin iştirakçılarından olan Azərbaycan tacirlərinin Venesiya ilə ticarətdə əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir.

Bəzi Səfəvi tacirləri Venesiya ilə ticarətin yaratdığı əlverişli vergi şərtlərindən istifadə etmək üçün şahın elçilərini müşayiət etməklə səyahət edirdilər. Səfəvi tacirləri ipəkdən əlavə, Venesiyaya çoxlu miqdarda rəvənd⁴⁵⁹ (*rhubarb*) kimi bitkilər, mixək⁴⁶⁰ (*garoffoli*) və s. ədviyyatlar gətirirdilər. Marko Polonun “Səyahətnamə”sinə yazdığı ön sözdə Covanni Battista Ramusio qeyd edir ki, Venesiyada fəaliyyət göstərən tacir Hacı Məhəmməd (*Chaggi Memet*) Çindən Venesiyaya çoxlu miqdarda rəvənd gətirmişdi.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Rəvənd dərman əhəmiyyətli bitkidir.

⁴⁶⁰ ASVe, SDM, filza 157, 15, 16 mart 1603, səhifəsiz.

⁴⁶¹ Ramusio G.B. *Secondo volume delle navigationi et viaggi*, Venetia: stamperia de Giunti, 1559, p. 14b.

XVI əsrdə və XVII əsrin birinci rübündə Səfəvi tacirləri şəhərin bir çox hissələrində yerləşən brokerlərin evlərində və ya fərdi evlərdə qalırdılar. Belə ki, rəvənd gətirən Xəlil adlı naxçıvanlı tacir Venesiyadakı Santa Mariya Nuova Kampo (Kannareco “sestiyeresi”⁴⁶² - rayonu) adlı kiçik meydanın yaxınlığında yerləşən Korte Nuovada qalırdı.⁴⁶³ Venesiyaya 20 bağlama ipək gətirmiş naxçıvanlı Qaraxan Hacı Bayram oğlu⁴⁶⁴ həmin şəhərdə mixək ticarəti ilə məşğul olan təbrizli Sahib Murad oğlu ilə birlikdə Venesiyanın digər bir tarixi rayonu olan Kastellodakı Santa Mariya Formoza adlı kiçik meydanın yaxınlığında yerləşən Korte Nuovada yaşayırdılar.⁴⁶⁵

Santa Mariya Formoza adlı kiçik meydanın yaxınlığında yerləşən Korte Nuovada yaşayan Səfəvi tacirləri içərisində naxçıvanlı Hüseyn Əli oğlunu, təbrizli Mirzə Əlini və ərdəbilli Baba Əlini də göstərmək olar.

Səfəvi tacirlərinin Venesiyada məskunlaşdıqları yerlər arasında Santa Mariya Formozanın məşhurluğu həmin ərazinin şəhərin Rialto körpüsü və San Marko meydanı ətrafında yerləşən əsas ticarət mərkəzlərinə yaxınlığı ilə izah edilə bilər.

Venesiya sənədlərində “persiyalı türk” kimi qeyd olunan Səfəvi taciri Molla Nəcəf (*Moria Nariaf*) 15 iyul 1690-cı ildə Santa Mariya Formozada 86 yaşında vəfat etmişdi. Santa Mariya Formoza Səfəvi tacirləri ilə bərabər, XVI əsrin sonunda Osmanlı tacirlərinin də Venesiyada yaşamaq üçün üstünlük verdikləri məhəllə sayılırdı.⁴⁶⁶

XVI əsrdə Rialto körpüsünün yaxınlığında Səfəvi təbəələrinin alış-verişlə məşğul olduqları ayrıca karvansaranın

⁴⁶² “Sestiyere” (*sestiere*) bəzi İtalyan şəhərlərində tarixən mövcud olan inzibati-ərazi vahididir. Venesiya şəhərinin tarixi (adalar) hissəsi altı sestiyeriyə (rayona) bölünür: San Marko, San Polo, Dorsoduro, Kannareco, Santa Kroçe və Castello.

⁴⁶³ ASVe, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz.

⁴⁶⁴ ASVe, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz.

⁴⁶⁵ ASVe, SDeLC, filza 26, səhifəsiz.

⁴⁶⁶ M.P. Pedani, *In nome del Gran Signore*, p. 61.

(*Fondaco dei Persiani*) mövcud olması ilə bağlı məlumatlar mövcuddur. XVI əsrin sonunda həmin karvansarada 50 anbar və 6 dükanın olduğu bildirilirdi.⁴⁶⁷

XVI əsrdə və XVII əsrin ilk rübündə Venesiyada pərakəndə şəkildə yaşayan Səfəvi tacirlərinin əksəriyyəti digər müsəlman tacirləri kimi, 1621-ci ildə həmin şəhərdə “Türk karvansarası”nın (*Fondaco*⁴⁶⁸ *dei Turchi*) açılışından sonra ora köçməyə başladılar (*Şəkil 18*). Buna baxmayaraq, həmin karvansaranın açılışından sonra belə Səfəvi tacirlərindən fərdi evlərdə yaşayanlar da var idi. Bu səbəbdən, “Venesiya Ticarət Şurası”nın 1662-ci il 10 iyun tarixli qərarı ilə Səfəvi tacirləri “Türk karvansarası”na məcburi şəkildə köçməli idilər. Həmin ilin 16 iyun tarixində verilmiş digər bir qərara görə, “Türk karvansarası”na köçməyən Səfəvi tacirlərini həbs və sürgün cəzaları gözləyirdi.⁴⁶⁹ Bunun ardınca Səfəvi tacirləri həmin qərarlardan öz narazılıqlarını pətişiyə şəklinə Venesiya hökumətinə çatdırmışdılar.⁴⁷⁰

Venesiya hökuməti “Türk karvansarası”nı təsis etməklə müsəlman Səfəvi və Osmanlı tacirlərinin Venesiyadakı fəaliyyətlərinə nəzarəti gücləndirmək və onların yerli əhali ilə əlaqələrinin təfərrüatlarından xəbərdar olmaq məqsədi güdürdü.

Tədqiq olunan dövrdə Venesiya səyahətçilər və əcnəbi tacirlər üçün bahalı şəhər hesab edilirdi. Məsələn, Venesiya doju-na məktub yazan Səfəvi taciri həmin şəhərin bahalı olduğunu vurğulamışdı.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Pedani Maria Pia. *Venezia tra Mori, Turchi E Persiani*, p. 30. Həmin karvansarayın yerləşdiyi bina 1908-ci ildə sökülmüşdür.

⁴⁶⁸ İtalyanca “Fondaco” öz mənşəyini ərəb dilində həmin dövrdə “karvansaray” mənasını verən “funduk” (فندق) sözündən götürmüşdür.

⁴⁶⁹ ASVe, Cinque Savi, Seconda serie, b. 187, 10 iyun 1662, 16 iyun 1662, səhifəsiz; Berchet Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*, p. 63.

⁴⁷⁰ ASVe, Collegio, Risposte di Dentro, b. 58, 19 iyun, 1662, səhifəsiz.

⁴⁷¹ Maria Pia Pedani, “A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern period”, in *Venetians and Ottomans in the*

Venesiya arxiv sənədləri XVI-XVII əsrlərdə həmin şəhərə səfər etmiş bəzi Səfəvi təbəələrinin kimliyi ilə bağlı məlumat verir. Venesiya Dövlət Arxivində təxminən bir il yarım müddət ərzində apardığımız axtarışlar və araşdırmalar nəticəsində adlarını müəyyən etməyə nail olduğumuz Azərbaycan türkləri də daxil olmaqla, müsəlman Səfəvi təbəələri haqqında tərtib etdiyimiz aşağıdakı cədvəldə məlumat verməyə çalışmışıq. Venesiya da daxil olmaqla, İtaliyanın digər arxivlərində gələcəkdə bu yöndə aparılacaq tədqiqatlar Səfəvi təbəələri içərisində hələ də bizə məlum olmayan yeni adların üzə çıxarılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Siyahıda Venesiya arxiv materiallarının verdiyi məlumatlar əsasında Səfəvi təbəələrini mənsub olduqları şəhərlər üzrə təhlil etsək, Təbriz şəhəri üstünlük təşkil edir. Təbrizlə bərabər, Naxçıvan və Ərdəbildən olan tacirləri də nəzərə alsaq, Venesiyaya səfər etmiş Səfəvi təbəələri içərisində Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Siyahıda tacirlərin bəzilərinin hansı şəhərə mənsub olduğu qeyd olunmasa da, onların Venesiya arxiv sənədlərində “persiyalı türklər” kimi adlanması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Qızılbaş türkləri Səfəvilər dövlətində hərbi və siyasi sahələrdə olduğu kimi, ticarət sahəsində də, aparıcı mövqeyə sahib idilər.

Hələ erkən orta əsrlərdən etibarən ticarətin inkişaf etdiyi və beynəlxalq ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən Təbrizin Səfəvilər dövlətinin siyasi, mədəni, ictimai həyatı ilə bərabər, ölkə iqtisadiyyatında və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində də mühüm rolu var idi. 1585-ci ildə osmanlılar tərəfindən işğal olunmasından sonra digər məslək sahibləri ilə bərabər, bir çox Təbriz tacir və sənətkarları İsfahan da daxil olmaqla, Səfəvilər dövlətinin nəzarətində olan bəzi ticarət şəhərlərinə köçməyə məcbur olmuşdular.⁴⁷² I Şah Abbasın İsfaha-

Early Modern Age, Essays on Economic and Social Connected History, edit., by Anna Valerio, Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2018, p. 45.

⁴⁷² Səfəvi şairi Saib Təbrizi (1592-1676) də, İsfahanda məskunlaşmış təbrizli tacir ailəsindən idi. Paul E. Losensky, “ŞA'EB TABRIZI,” *Encyclopædia*

nı paytaxt elan etməsindən sonra ticarəti və sənətkarlığı canlandırmaq məqsədilə, Təbriz tacirlərinin və sənətkarlarının orada (əsasən Abbasabadda) məskunlaşdırılması davam etdirilmişdi. Sonralar İsfahanı təmsil etmələrinə baxmayaraq, həmin tacir ailələrinin kökü Təbrizlə-Azərbaycanla bağlı idi. I Şah Abbas İsfahanın əslən Təbrizdən olan tacirlərinə xüsusi rəğbət göstərirdi.⁴⁷³

#	Adı	Doğma şəhəri	Venesiyaya səfər tarixi	Peşəsi
1	Hacı Məhəmməd (<i>Chaggi Memet</i>)	Təbəş-? (Gilan əyaləti)	1550-ci illər	tacir

Hacı Məhəmməd rəvənd ticarəti ilə məşğul idi. Vaxtilə, Səfəvi sarayına elçi kimi göndərilmiş və sonradan Venesiyada mütərcim olan Mikele Membre Hacı Məhəmmədin venesiyalılarla alqı-satqı işlərində tərcüməçi kimi çıxış etmişdi.⁴⁷⁴

2	Xoca Həbibulla (<i>Chogia Cabibulà</i>)	İsfahan	Naməlum	tacir
---	---	---------	---------	-------

Xoca Həbibulla ticarət məqsədi ilə Venesiyaya səfər etmişdi və təbrizli Hacı Məhəmmədin ticarət ortağı idi.⁴⁷⁵

Iranica, online edition, 2003, <http://www.iranicaonline.org/articles/saeb-tabrizi> (istifadə edilmişdir 29 dekabr 2022).

⁴⁷³ Münşi İsgəndər bəy Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, II kitab, s. 1402.

⁴⁷⁴ Ramusio G. B. *Secondo volume delle navigationi et viaggi*, p. 14b.

⁴⁷⁵ ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c.321r.

3	Mirzə Şükrulla (<i>Chogia Succurlà</i>)	İsfahan	Naməlum	Mustovfi əl-Məmalik, Səfəvi baş vəziri (1576-1577)
----------	---	---------	---------	--

Mirzə Şükrulla Xoca Həbibulla İsfahaninin oğlu idi və onunla bir neçə dəfə Venesiyada olmuşdu.⁴⁷⁶

4	Hacı Məhəmməd (<i>Cagi Mehemet</i>)	Təbriz	1570-ci illər, 1580	Tacir, elçi
----------	---	--------	---------------------	-------------

Hacı Məhəmməd Kipr müharibəsi zamanı (1570-1573) Venesiya dənizçiləri tərəfindən “türk” olduğu üçün əsir alınmışdı və Vinçenzo Alessandrinin səyləri sayəsində azad edilmişdi.⁴⁷⁷ O, 1580-ci ildə Səfəvi elçisi kimi Venesiyaya səyahət etmişdi.

5	Xoca Əli (<i>Cogia Ali</i>)	Təbriz	?-1570-ci illər	Tacir, elçi
----------	---	--------	-----------------	-------------

1570-ci ildə Kipr uğrunda Venesiya-Osmanlı müharibəsi başlayandan sonra Venesiya hökuməti həmin şəhərdə ticarətlə məşğul olan təbrizli Xoca Əlini I Şah Təhmasibi osmanlılara qarşı bir sıra Avropa dövlətlərinin yaratdığı ittifaqa dəvət etmək üçün Səfəvi sarayına göndərmişdi.⁴⁷⁸ Eyni ildə Venesiya Senatı “Dolfin” bankın, sənədlərdə “Təbriz türkü” kimi bəhs olunan Xoca Əliyə olan 1329 dukat, 21 qrossi məbləğindəki borcunun ödənilməsi üçün Respublikanın müvafiq qurumuna (*Governatori delle Entrate*) göstəriş vermişdi.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ ASVe, CEP, filza 3, 1 may 1580, c.321r.

⁴⁷⁷ Rota Giorgio. *Under Two Lions*, p. 20.

⁴⁷⁸ ASVe, CDD, Segrete, filza 14, 27 oktyabr 1570, səhifəsiz.

⁴⁷⁹ ASVe, Senato, Mar, reg. 39, c. 273r; Arbel Benjamin. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Brill's Series in Judaic Studies 14. Leiden: E. J. Brill, 1995, p. 67.

6	Şah Nurulla- ? (Schiac Muralla)	Naməlum	1571	Tacir, elçi-?
<p>1571-ci ilin oktyabrında Səfəvi şahının elçisi olduğunu iddia edən Nurulla (?) Venesiya Kollegiyası tərəfindən rəsmi şəkildə qəbul edilmişdi.⁴⁸⁰ Lakin özü ilə etimadnaməsini gətirmədiyinə görə, Venesiya “Onlar Şurası” onun “saxta elçi” olmasından şübhələnmişdi.</p>				
7	Hüseyn (Ussein)	Gəncə-? (Gongie)	1578-1579	Tacir, vasitəçi, elçi-?
<p>O, Venesiyaya əsasən ticarət məqsədi ilə səfər etmişdi. Lakin baylo məktublarından belə görünür ki, Hüseyn bir neçə dəfə Mikele Membrenin köməyi ilə Venesiya Kollegiyasına təqdim olunmuşdu və 1578-ci ildə başlamış Səfəvi-Osmanlı müharibəsi ilə bağlı senatorları məlumatlandırmışdı.⁴⁸¹</p>				
8	Əli	Naməlum	1583	Tacir
<p>Onun adı Venesiya arxiv sənədində 1583-cü ildə həmin şəhərə gəlmiş Osmanlı taciri Hacı Əhmədlə ticarət ortaqlığı ilə əlaqədar çəkilmişdir.⁴⁸²</p>				

⁴⁸⁰ ASVe, CDD, Segrete, filza 15, 10 oktyabr 1571, səhifəsiz.

⁴⁸¹ ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Lettere ambasciatori, b. 5, 7 may 1579, c.81r-v; 1 oktyabr 1579, c.95r.

⁴⁸² Pedani Maria Pia. “A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, in *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, edited by Anna Valerio, Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2018, p. 37; ASVe, *Documenti Turchi*, b.7, nos. 927, 929.

9	Xoca Burcalı (<i>Chogia</i> <i>Purchiali</i>)	Naməlum	1596	Tacir
----------	--	---------	------	-------

Kipr əsilli venesiyalı broker (*sanser*) Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabına görə, Xoca Burcalı Venesiyada *zambelotti* adı ilə tanınan yun parça satışı ilə məşğul idi.⁴⁸³

10	Həsən (<i>Asan turco da Percia</i>)	Naməlum	1596	Tacir
-----------	--	---------	------	-------

Onun adına Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabında rast gəlinir.⁴⁸⁴

11	Xoca İlyas (<i>Yeias</i>)	Naməlum	1597	Elçi, Gərəkyaraq
-----------	---------------------------------------	---------	------	---------------------

O, Məhəmməd Emin bəylə birlikdə I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Venesiyaya göndərilmiş ilk Səfəvi ticarət elçiliyinə başçılıq etmişdi və şahın məktubunu Venesiya doju Marino Qrimaniyə təqdim etmişdi.⁴⁸⁵

12	Məhəmməd Emin bəy	Naməlum	1597, 1603	Elçi, Gərəkyaraq
-----------	--------------------------	---------	---------------	---------------------

Məhəmməd Emin bəy 1603-cü ilin fevralında Venesiyaya gedərkən “Nave Liona” gəmisinin göyertəsində vəfat etmişdi.⁴⁸⁶

⁴⁸³ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale”, c.36r. Bu sənəd üzrə tədqiqat üçün bax: Vercellin, Giorgio. “Mercanti Turchi a Venezia alla fine del Cinquecento Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale”. *Il Veltro*, 2–4 (1979), pp. 243–276.

⁴⁸⁴ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale”, c.43v.

⁴⁸⁵ ASVe, *Lettere e scritture turchesche*, filza 5, c.195r-v.

⁴⁸⁶ ASVe, SDM, filza 157, 14 mart 1603, səhifəsiz.

13	Hacı Həsən	Naməlum	1599	Tacir
-----------	-------------------	---------	------	-------

(*Agi Assan*)

Hacı Həsənin adı Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabında Zakranın vasitəçiliyi ilə yun parça satması ilə bağlı çəkilməmişdir.⁴⁸⁷

14	Süçəddin	Təbriz	1600	Elçi,
-----------	-----------------	--------	------	-------

Əsəd bəy Gərəkyaraq

O, 1600-cü ildə Venesiyaya gəlmiş səkkiz nəfərdən ibarət Səfəvi elçiliyinə başçılıq etmişdi. Venesiyaya başqa əmtəələr arasında müşk (*muschio*) və xalçalar (*tappeti*) gətirmişdi. Onun bütün malları 80.000 *skudi* dəyərində qiymətləndirilirdi.⁴⁸⁸

Əsəd bəy 40 ilə yaxın Səfəvi hökmdarlarının xidmətində olduğunu və I Şah Abbasın qulluğunda iki oğlu olduğunu bildirmişdi.⁴⁸⁹ Şah Abbasın Venesiya dojunə ünvanladığı məktubda Əsəd bəyin “gərəkyaraq” tutuluna sahib olduğu məlum olur. Bu səbəbdən, onun 1598-ci ildə Dekan sultanlıqlarına elçilikdən qayıtmış Əsəd bəy Gərəkyaraq⁴⁹⁰ eyni şəxs olduğunu güman etmək mümkündür.

Portuqaliyalı rahib Diyeqo de Miranda qeyd edirdi ki, Əsəd bəyin gəlişinin əsas məqsədi Avropaya göndərilmiş Səfəvi elçiliyinin (Hüseynəli bəy Bayatın başçılığı ilə) təminatı üçün Antoni Şerliyə “pul vermək idi”.⁴⁹¹ Əsəd bəy Səfəvilər dövlətinə geri qayıdarkən Bağdadda vəfat etmişdi.⁴⁹²

⁴⁸⁷ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zakra sensale”, cc. 63v, 64v.

⁴⁸⁸ ASV, Fondo Borghese, serie II, 20, *Relatione dal giorno della venuta di Assade Bech da Persia in Venetia*, f. 192r.

⁴⁸⁹ ASV, Fondo Borghese, serie II, 20, f. 193v.

⁴⁹⁰ Münşi İsgəndər bəy Türkmən. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*, I kitab, s. 882.

⁴⁹¹ ASV, Fondo Confalonieri 22, *Le raggioni ch' allega il signor Don Antonio Shirleo inglese ambasciatore del Serenissimo Rè di Persia, per la verità et presidenza della sua embasciata*, f.317v.

⁴⁹² ASV, Fondo Confalonieri 22, f.317v; ASVe, Quarentia criminal, filza 114, 3 mart 1603, səhifəsiz.

15 Şahverdi bəy (<i>Shaver di bech</i>)	Naməlum	1600	Tacir
Portuqaliyalılar Fransisko da Kosta və Diyeqo de Mirandanın məlumatına görə, 1600-cü ildə Əsəd bəyin Venesiyaya səfəri zamanı orada Hüseynəli bəy Bayatın rəhbərlik etdiyi və Antoni Şerlinin də daxil olduğu Səfəvi elçiliyi haqqında və xüsusilə də, I Şah Abbasın sonuncuya münasibəti barəsində “həqiqəti bilən” Şahverdi bəy adlı Səfəvi taciri var idi. ⁴⁹³			
16 Məhəmməd Çələbi (<i>Meemet Celebi</i>)	Naməlum	1600	Tacir
Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabına görə, Məhəmməd Çələbi Zakranın vasitəçiliyi ilə 6 kisə rəvənd satmışdı. ⁴⁹⁴			
17 Hacı Yusuf (<i>Agi Giusuf</i>)	Naməlum	1600	Tacir
Hacı Yusufun adı Zuane Zakranın sövdələşmələr kitabında Zakranın vasitəçiliyi ilə 7 kisə rəvənd satışı ilə bağlı çəkilmişdir. ⁴⁹⁵			
18 Xoca Fəthi bəy	Naməlum	1603	Elçi, Gərəkyaraq
Fəthi bəy Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş ən böyük və yaddaqalan missiyaya başçılıq etmişdi. I Şah Abbasın Vene-			

⁴⁹³ “Et piu di questo sta anchora in Vinegia un’ altro mercadante del Rè di Persia chiamato Shaver di bech il quale sa la verità di quest’embasciata et tanto la stima del Signor Don Antonio con il Rè di Persia”. ASV, Fondo Confalonieri 22, f.317v.

⁴⁹⁴ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale”, c.74r.

⁴⁹⁵ ASVe, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, c.74v.

siya dojunə ünvanlanmış məktubunu daşımaqla yanaşı, ona şaha məxsus olan 139 yük (tay)⁴⁹⁶ ipəyi satmaq tapşırılmışdı (bunun 65 yükü əvvəllər Məhəmməd Eminin adına idi və onun vəfatından sonra həmin ipək Fəthi bəyə təhvil verilmişdi).⁴⁹⁷ Bundan əlavə, Fəthi bəy Venesiyada Səfəvi sarayı üçün lazım olan malları almalı idi.

19 Xəlil Miri oğlu (<i>Calil figlio di Miri</i>)	Naxçıvan	1603	Tacir
---	----------	------	-------

O, Səfəvi elçisi Fəthi bəyi müşayiət edən tacirlərdən idi.⁴⁹⁸

20 Qaraxan Hacı Bayram oğlu (<i>Caracan del Agi Beiran</i>)	Naxçıvan	1603	Tacir
--	----------	------	-------

19 sayılı qeydə bax.

21 Sahib Murad oğlu (<i>Saap del Murat</i>)	Təbriz	1603	Tacir
--	--------	------	-------

19 sayılı qeydə bax.

22 Həsən Hacı Əbülqasım oğlu (<i>Assan del Agi Ebulcasin</i>)	Naxçıvan	1603	Tacir
--	----------	------	-------

⁴⁹⁶ Səfəvilər dövründə 1 yük (tay) ipək 36 Təbriz batmanına bərabər idi. 1 batmanın 2,89 kq. olduğunu nəzərə alsaq, 1 yük ipək təxminən 104 kq-a bərabər olar.

⁴⁹⁷ ASVe, SDM, filza 157, 14 mart 1603, səhifəsiz; Cinque Savi alla Mercanzia, Risposte, b. 141, 14 mart 1603, c. 35r-v.

⁴⁹⁸ ASVe, SDM, filza 157, 13 mart 1603, səhifəsiz.

19 saylı qeydə bax.

23 Hüseyin Əli oğlu (<i>Ussein del Ali</i>)	Naxçıvan	1603	Tacir
--	----------	------	-------

19 saylı qeydə bax.

24 Zeynal bəy (<i>Ogià Seinà</i>)	Xorasan əyaləti	1604	Elçi
--	-----------------	------	------

Zeynal bəy Şamlı Səfəvi elçisi kimi 1604-cü ilin yaz fəslinin sonlarında Praqadakı Habsburq sarayına gedərkən bir müddət Venesiyada qalmışdı.

25 Dəniz bəy Rumlu	Naməlum	1605-?	Tacir
---------------------------	---------	--------	-------

1611-ci illin mart ayında Venesiya Respublikasının Madriddəki səfirinin verdiyi məlumatlara görə, Səfəvi elçisi kimi 25 nəfərlik heyətlə İspan sarayına gələn Dəniz bəy Rumlu 6 il ondan əvvəl ticarət məqsədləri ilə Venesiyaya səfər etmişdi.⁴⁹⁹

26 Xoca Şahsuvar	Navə-? (Mazandaran)	1613, 1622	Elçi, Gərəkyaraq
-------------------------	---------------------	------------	------------------

1612 və 1622-ci illərdə Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçisi Xoca Şahsuvarın məqsədi şahın məktubunu Venesiya dojunə çatdırmaq, şaha məxsus ipəyin satışını həyata keçirmək və saray üçün tələb olunan malları satın almaq idi. O, 1626-cı ildə Londonda 44 yaşında vəfat etmişdi.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ ASVe, Senato, Dispacci degli ambasciatori e residenti, Spagna, filza 43, 12 mart 1611, səhifəsiz.

⁵⁰⁰ Pennant Thomas. *Some Account of London*. Third Edition, Dublin: printed for John Archer, 1791, pp.267-268; Həmçinin bax: Ferrier, R. W. "The European Diplomacy of Shāh 'Abbās I, pp. 83-92.

27 Xoca Əlaəddin Məhəmməd (<i>Oggià Āladin Mehemet</i>)	Naməlum	1613	Tacir
O, Xoca Şahsuvarla birgə 1613-cü ildə Venesiyaya gəlmiş Səfəvi elçiliyinə başçılıq etmişdi.			
28 Xoca Hidayəttula (<i>Oggià İdaətullà</i>)	Naməlum	1613	Tacir
O, Səfəvi elçisi Xoca Şahsuvarı müşayiət edən tacirlərdən idi.			
29 Xoca Musa (<i>Oggià Musà</i>)	Naməlum	1613	Tacir
28 saylı qeydə bax.			
30 Xoca Dərviş (<i>Oggià Dêrvis</i>)	Naməlum	1613	Tacir
28 saylı qeydə bax.			
31 Xoca Qubad (<i>Oggià Cubat</i>)	Naməlum	1613	Tacir
28 saylı qeydə bax.			
32 Xoca Sultan (<i>Cogia Sultan</i>)	Naməlum	1613	Tacir
Onun adı Hələbdəki Venesiya konsulu Cirolamo Morozininin Venesiya Senatına yazdığı 1613-cü il 20 dekabr tarixli məktubunda çəkilir. ⁵⁰¹			

⁵⁰¹ “Qui si ritrova un’Agiamo chiamato Cogia Sultan che altre volte è stata a Venetia, et vorrebbe anco ritrovarvi con una quantità du sede, et onde chi, è

33	Hacı Eyvaz (<i>Aivas</i>)	Təbriz	1622	Tacir
O, Xoca Şahsuvarla birgə 1622-ci ildə Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçiliyinə başçılıq edirdi.				
34	İmad	Naməlum	1622	Tacir
O, Səfəvi elçisi Xoca Şahsuvarı müşayiət edən tacirlərdən idi.				
35	Hacı Murvarid (<i>Agi Murvarid</i>)	Naməlum	1618-ci ildən sonra	Tacir
Səfəvi şah sarayı tacirlərindən olan Hacı Murvarid Venesiyaya I Şah Abbasın tövsiyə (təqdimat) məktubu ilə gəlmişdi. ⁵⁰²				
36	Hacı Əli (<i>Agi Ali</i>)	Naməlum	1618-ci ildən sonra	Tacir
Hacı Əli Hacı Murvaridin ticarət ortağı idi. ⁵⁰³ 34 sayılı qeydə bax.				
37	Məhəmməd Əli (<i>Meemet Ali</i>)	Naməlum	1622-1624	Tacir
Məhəmməd Əli təxminən 1622-1624-cü illərdə ticarət məqsədləri ilə Venesiyada olmuşdu. ⁵⁰⁴				

stato dame, et làho essertato, et consigliato à venire assicurandolo che riceverà ogni buon trattamento". ASVe, Senato, Dispacci consoli, Aleppo, filza 1, 20 dekabr 1613, səhifəsiz.

⁵⁰² ASVe, CDP, doc. n.29.

⁵⁰³ ASVe, CDP, doc. n.29.

⁵⁰⁴ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, 17 may 1624, səhifəsiz.

38 Həzriməmməd Təbriz 1622-1624 Tacir

Qazi oğlu

(*Azımemat bin
Cazi*)

O, 1622-1624-cü illərdə ticarət məqsədləri ilə Venesiyada olmuşdu və həmin şəhərə Xoca Şahsuvarla birgə gəlmişdi. Özünün verdiyi məlumata görə, 1624-cü ildə onun 46 yaşı var idi. O, güzgü və şüşə ticarəti ilə məşğul idi.⁵⁰⁵

39 Məhəmməd Naməlum 1622 Tacir

bəy (*Mamet*

Beeg)

1622-ci ildə Məhəmməd bəy ona məxsus 1 yük ipəyin oğurlanması ilə bağlı Venesiya hökumətinə ərizə ilə müraciət etmişdi.⁵⁰⁶

40 Baba Əli Ərdəbil 1623-1627 Tacir

Qələndər oğlu

(*Babali figlio
di Calander*)⁵⁰⁷

O, 1622-ci ildə İstanbuldakı Səfəvi elçisi Ağa Rza İsfahani tərəfindən şah sarayına məxsus 69 yük ($\approx 7,2$ ton) ipəyi satmaq üçün Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi tacirləri arasında idi.⁵⁰⁸ 1624-cü ildə onun 25 yaşı var idi. O, güzgü və şüşə ticarəti ilə məşğul idi.

⁵⁰⁵ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, 27 iyul 1624, səhifəsiz.

⁵⁰⁶ ASVe, SDeLC, filza 16, 6 oktyabr 1622, səhifəsiz.

⁵⁰⁷ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, 27 iyul 1624, səhifəsiz; ASVe, SDeLC, filza 26, 24 aprel 1624, 21 avqust 1624, səhifəsiz.

⁵⁰⁸ "... alcuni Persiani con considerabile numero di balle di seda, et per haver più facile esito di esse, furono espediti per questa Città da Agenti... del Serrenissimo Re di Persia, due Persiani, uno chiamato Mirzali, et l'altro Babbali, qauli...et portorno balle 69 di sede... L'anno poi 1624 seguirno fra li di Mirzali, et Babali, discordie, et dissensioni per occasione del maneggio di detto denaro, che passatane notitia all'Eccellentissimo Collegio vedendosi, che il capitale che si diceva essere di raggione del sodetto Serenissimo [Re] di Persia, poteva essere delapidato". ASVe, SDeLC, filza 26, səhifəsiz.

41	Mirzə Əli Ərviş Məhəmməd oğlu (<i>Mirza Alli bin Arvis Meemet</i>)	Təbriz	1621-1626	Tacir
<p>O, 1622-ci ildə İstanbuldakı Səfəvi elçisi Ağa Rza İsfahani tərəfindən şah sarayına məxsus 69 yük ipəyi satmaq üçün Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi tacirləri arasında idi. Özünün bildirdiyinə görə, 1621-1624-cü illər arasında Xoca Şahsuvarla birlikdə ticarət məqsədləri ilə bir neçə dəfə Venesiyaya səfər etmişdi. 1624-cü ildə onun 33 yaşı var idi.⁵⁰⁹ Venesiya arxiv sənədlərindən onun 1626-cı ilədək Venesiyada qaldığı məlum olur.</p>				
42	Məhəmməd Həzi Salah oğlu (<i>Maomet dei Asi Salà</i>) ⁵¹⁰	Təbriz	1622-1624	Tacir
<p>1624-cü ildə onun 45 yaşı var idi.</p>				
43	İlyas bəy (və ya Ulaş) (<i>Ulas Bech</i>)	Naməlum	1621	Tacir
<p>İlyas bəy Venesiyada rəvənd ticarəti ilə məşğul idi.⁵¹¹</p>				
44	Qazi Əvəz (<i>Casi Aves</i>) ⁵¹²	Naməlum	1623	Tacir
<p>--</p>				

⁵⁰⁹ ASVe, SDeLC, filza 26, 24 aprel 1624, səhifəsiz.

⁵¹⁰ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, 13 avqust 1624, səhifəsiz.

⁵¹¹ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, 24 iyul 1621, səhifəsiz.

⁵¹² ASVe, Savi all'eresia, busta 72, tarixsiz, səhifəsiz.

45	Məhəmməd Hüseyn (<i>Mecmet Cossei</i>) ⁵¹³	Naməlum	1623	Tacir
--				
46	Məhəmməd Emin (<i>Mamed Emin</i>) ⁵¹⁴	Naməlum	1623-1624	Tacir
Məhəmməd Emin ərdəbilli Baba Əlinin ticarət ortaqlarından idi. 40 sayılı qeydə bax.				
47	Molla Qərçiqay (<i>Mulla Carcechai</i>) ⁵¹⁵	Naməlum	1623-1624	Tacir
Molla Qərçiqay ərdəbilli Baba Əlinin ticarət ortaqlarından idi. 40 sayılı qeydə bax.				
48	Hacı Məhəmməd Əli (<i>Agi Mamed Ali</i>) ⁵¹⁶	Naməlum	1623-1624	Baş tacir
O, 1622-ci ildə İstanbuldakı Səfəvi elçisi Ağa Rza İsfahani tərəfindən şah sarayına məxsus 69 yük ipəyi satmaq üçün Venesiyaya göndərilən Səfəvi tacirlərinə başçılıq edirdi.				

⁵¹³ ASVe, Savi all'eresia, busta 72, tarixsiz, səhifəsiz.

⁵¹⁴ ASVe, SDeLC, filza 26, 24 aprel 1624, 21 avqust 1624, səhifəsiz.

⁵¹⁵ ASVe, SDeLC, filza 26, 24 aprel 1624, 21 avqust 1624, səhifəsiz.

⁵¹⁶ ASVe, SDeLC, filza 26, 24 aprel 1624, səhifəsiz. "Alcuni mercanti Persiani venuti li passati mesi in questa Città con alquanta seta consignata loro dall'ultimo Ambasciadore del Serenissimo Re di Persia in Costantinopoli di ragione di quella Maestà". ASVe, SDeLC, filza 26, 17 sentyabr 1624, səhifəsiz.

49 Əli Balı Naməlum 1634-1636 Elçi, tacir
Əli Balı I Şah Səfinin taxta çıxması ilə bağlı məktubu Venesiya dojunu təqdim etmək və şah sarayına məxsus 69 yük ipəyin və müəyyən miqdarda yun parçanın satışından əldə olunmuş gəliri geri almaq məqsədilə göndərilmişdi.⁵¹⁷ Belə ki, həmin malları satmaq vəzifəsi tapşırılmış şəxslər arasında mübahisə yarandıqdan sonra satışdan əldə olunmuş 29,900 real məbləğində vəsait 1624-cü ildə Respublika hökuməti tərəfindən müsadirə olunaraq şəhər zərbcanasında saxlanılırdı.

50 Məhəmməd bəy (Mehemet Bei) İrəvan (?) 1636 (?) Naməlum

İstanbuldakı Venesiya baylosunun Senata göndərdiyi 1636-cı il 7 aprel tarixli hesabatına görə, “Məhəmməd bəy adlı bir nəfər ağası Əmirgünə xana⁵¹⁸ aid olan 12 min real məbləğində pulu həmsəhərlisi Teymur xandan almaq üçün Venesiyaya səfər etmək niyyətini bildirmişdir.”⁵¹⁹

Məhəmməd bəy baylodan bu məqsədlə onun üçün Venesiya hökumətinə ünvanlanmış tövsiyə məktubunu verməyi xahiş etmişdi. Lakin Venesiya arxiv sənədlərində əlavə məlumat verilmədiyindən onun Venesiyaya səfərinin baş tutub-tutmaması bəlli deyil.

⁵¹⁷ Rota Giorgio. "Safavid Persia and its Diplomatic Relations with Venice", p. 154.

⁵¹⁸ Həmin şəxs keçmiş Çuxursəd bəylərbəyi Təhmasibqulu xan Qacar (1625-1635) olmalıdır. Təhmasibqulu xan atası Əmirgünə xan Qacarin vəfatından sonra həmin vəzifəyə təyin edilmişdi. İrəvanın osmanlılar tərəfindən işğalından sonra Təhmasibqulu xan onların tərəfinə keçmişdi. Həmçinin bax: Rota Giorgio. "The Death of Tahmaspqli Xan Qajar According to a Contemporary Ragusan Source (How to Become a Renegade, 2)", in Iran und iranisch geprägte Kulturen: Studien zum 65. Geburtstag von Bert G. Fragner, ed. Markus Ritter, Ralph Kauz and Birgitt Hoffmann. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2008, pp. 54-63.

⁵¹⁹ ASVe, SDC, filza 117, 7 aprel 1582, c. 95r.

51	“Deuvan”-?	Naməlum	1649	Naməlum
O, “Assolomamutoya” adlı rodoslu qulun 1649-cu ildə Venesiya vasitəsilə İtaliyadan qaçmasına kömək etdi. ⁵²⁰				
52	Seyfi ağa (<i>Sep aga</i>)	Naməlum	1656	Naməlum
Səfəvi təbəəsi olan Seyfi ağa venesiyalıların verdiyi keçid icazəsi ilə Parisə səyahət edə bilmişdi. ⁵²¹				
53	Yusuf ağa	Naməlum	1656	Naməlum
Yusuf ağa Səfəvi təbəəsi idi. O, Krit adasındakı Osmanlı hərbi düşərgəsindən qaçdıqdan sonra Venesiya hökumətinin himayəsinə keçmək üçün müraciət etmişdi. Səfəvilər dövlətinə qayıdarkən Venesiya hökuməti II Şah Abbasa ünvanlanmış məktubu çatdırmağı ona həvalə etmişdi. ⁵²²				
54	Molla Nəcəf (<i>Morla Nariaf</i>)	Naməlum	Naməlum	Tacir
Molla Nəcəf 1690-cı il 15 iyul tarixində Venesiyada 86 yaşında qızdırmadan vəfat etmişdi. ⁵²³				

⁵²⁰ Rota Giorgio. *Under Two Lions*, p. 21.

⁵²¹ Pedani-Fabris Maria Pia. “A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris”, p. 228.

⁵²² ASVe, Senato, Deliberazioni Corti, filza 54, 22 aprel 1656, səhifəsiz. Həmçinin bax: Pedani-Fabris Maria Pia. “A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris”, pp. 229-231; ASVe, Senato, Deliberazioni Corti, filza 54, 22 aprel 1656, səhifəsiz.

⁵²³ ASVe, Provveditori alla Sanità, Necrologi Ebrei-Turchi, reg. 997, c.159v; Həmçinin bax: Lucchetta Giuliano. “Note intorno a un elenco di turchi morti a Venezia”, *Quaderni di Studi Arabi*, suppl. 15 (1997), p. 142.

NƏTİCƏ

Venesiya Dövlət Arxivində aşkar etdiyimiz, I Şah Abbasın Venesiya doju Marino Qrimaniyə yazdığı məktubun italyan dilinə tərcümə nüsxəsi əsasında Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə ilk Səfəvi elçiliyinin Venesiyaya 1600-cü ildə (Süçəddin Əsəd bəyin başçılığı ilə) deyil, 1597-ci ildə (Xoca İlyas və Məhəmməd Emin bəyin başçılığı ilə) göndərildiyi məlum olmuşdur.

Venesiya hökuməti türk dilinin Səfəvilər dövlətindəki hakim rolundan xəbərdar idi və Senat tərəfindən Səfəvi sarayına göndəriləcək elçilərin türk dilini yaxşı bilmələri mühüm şərtlərdən biri idi. Türk dilinə və yerli adətlərə bələd olmaları Venesiya elçiləri Mikele Membre və Vinçenzo Alessandriyə Səfəvi saray əyanları ilə yaxşı münasibət qurmalarına kömək etmişdi. Xüsusilə, Membrenin türk dilinin bilicisi olması ona I Şah Təhmasibin rəğbətini qazanmasında əsas rol oynamışdı. Türk dilini bilmələri sayəsində bəzi səyyahlar və elçilər tərcüməçiyə ehtiyac duymadan Səfəvi hökmdarları ilə ünsiyyət qura bilirdilər. Venesiya hökumətinin digər şərq dilləri ilə müqayisədə, türk dilinə üstünlük verməsi və hər il həmin dili öyrənmək üçün İstanbula venesiyalı gəncləri (*'giovani della lingua'*) göndərməsi faktı, türk dilinin təkcə Osmanlı imperiyasında deyil, Qızılbaş dövlətindəki üstün rolundan da qaynaqlanırdı.

Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş rəsmi məktublar fars dili ilə bərabər, türkcə də tərtib edilmişdir. Venesiya arxiv sənədlərində səfəvilərin Venesiyaya göndərdiyi elçilərin fars dilində məktublarla yanaşı, türk dilində yazılmış rəsmi məktubları da gətirdiklərinə dair dəlillər vardır. Belə ki, Səfəvi elçilərindən təbrizli Hacı Məhəmmədin 1580-ci ildə və Əli Balının 1634-cü ildə, həmçinin 2 domenikan rahibinin 1673-cü ildə Venesiyaya gətirdikləri məktublardan biri türk dilində idi. Təəssüf ki, I Şah Səfinin Əli Balı vasitəsilə doja yolladığı məktub istisna olmaqla, Səfəvi sarayının Venesiyaya türk dilində göndərdiyi məktublar dövrümüze kimi gəlib çıxmamışdır.

Səfəvi elçilərinin italyan dilini bilməmələri nəticəsində Venesiya Kollegiyasında onların qəbulu zamanı tərcümə işləri türk dilini bilən yerli mütərcim (*dragoman*) tərəfindən həyata keçirilirdi. Səfəvi elçilərinin Venesiyada qəbul mərasimləri ilə bağlı arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan onların türk dilində danışdıqları məlum olur.

Venesiya Senatı Səfəvi hökmdarlarına ünvanlanmış məktubları italyanca əslilə bərabər, Osmanlı türkcəsinə tərcümə variantı ilə birlikdə göndərirdi. Həmin məktublarda türkcə tərcümələrinin ilkin variantları Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılır.

Dövrün bəzi Venesiya rəsmi sənədlərində Səfəvi tacirlərinə münasibətdə “persiyalı türk” (*turco persiano*) ifadəsinə rast gəlinir. Bəzi əcnəbi tədqiqatçılar həmin birləşmənin tərkib hissəsi olan “türk” sözünü həmin şəxsin müsəlman olması ilə bağlamağa çalışırlar. Lakin bunun əksinə olaraq, Venesiya rəsmi sənədlərinin araşdırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlmiş ki, həmin sənədlərdə öz əksini tapmış “türk” ifadəsi barəsində işlədilən şəxsin dini deyil, daha çox etnik və dil mənsubiyyətini fərqləndirmək məqsədi daşıyırdı.

Beləliklə, venesiyalılar türk və qeyri-türk Səfəvi təbəələrini fərqləndirə bilirdilər. Səfəvi təbəələrinin etnik və linqvistik baxımdan müxtəlifliyini bir sıra tacirlər tərəfindən Venesiya hökumətinə ünvanlanmış petisiyalardan da müəyyən etmək mümkündür. Bəzi hallarda Azərbaycan tacirləri Venesiyadakı digər şah təbəələrindən özlərini fərqləndirmək üçün notariat sənədlərində və Venesiya hakimiyyətinə təqdim etdikləri ərizələrdə özlərini “fars” deyil, “türk” kimi təqdim edirdilər.

Venesiya rəsmilərinin özləri də Səfəvi təbəələri arasındakı linqvistik müxtəliflikdən xəbərdar idilər. Belə ki, Venesiya hökuməti bəzi Azərbaycan tacirlərinə venesiyalı mütərcim vasitəsi ilə öz ana dillərində-türkcədə komissiya qarşısında ifadə verməyə icazə vermişdi.

XVI əsrin ilk yarısında Qərbi Avropa dövlətləri ilə Səfəvilər imperiyası arasında diplomatik yazışmalarda müşahidə olunan dil maneəsinin aradan qaldırılmasında Venesiya Respubli-

kasının Suriyadakı konsulluqları (əvvəl Dəməşq, sonralar Hələb) xüsusi rola malik idi. Bundan əlavə, Səfəvi elçilikləri Avropa saraylarına missiyaları zamanı tez-tez venesiyalıların tərcüməçilik xidmətlərindən istifadə edirdilər.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi diplomatiyasında beynəlxalq ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti Venesiya dojlarına göndərilmiş məktubların məzmununda və onların növündə də öz əksini tapmışdır. Bir sıra Səfəvi şahlarının Venesiya hökuməti ilə yazışmalarının məzmununa nəzər salsaq, onların əksəriyyətinin şablon dosltluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin təbliği ilə bərabər, Səfəvi elçilərinin Venesiyada ticarət fəaliyyətlərini dəstəkləmək məqsədilə şah tərəfindən verilmiş tövsiyə və ya təqdimat məktubları kimi xarakterizə etmək olar. Venesiya arxiv sənədləri onu deməyə əsas verir ki, bəzi Səfəvi elçiləri Osmanlı və Venesiya rəsmilərinin tövsiyə (təqdimat) məktubları ilə Venesiyaya səfər etmişdirlər.

Səfəvi hökmdarları və Venesiya dojları arasında əlaqə yalnız elçilərin vasitəsilə mümkün idi. Əsasən osmanlıların nəzarətində olan ərazilərdən keçməklə gizli şəkildə səyahət edən elçilər özündə həssas məzmunlu məktubların lazımi şəkildə gizlədilməsinə və təyinat yerinə təhlükəsiz şəkildə çatdırılmasına böyük diqqət yetirməli idilər.

Avropanın başlıca dövlətlərindən fərqli olaraq, nə Osmanlı, nə də Səfəvi imperiyaları xaricdə, o cümlədən Venesiyada daimi səfirliklər saxlamırdılar. Səfəvi şahlarının xaricdə daimi səfirliklər təsis etməmələri onların Avropada cərəyan edən hadisələrə biganə qalmaları ilə izah edilməməlidir. Bir sıra avropalı elçi və səyyahlar bəzi Səfəvi hökmdarlarının Avropadakı vəziyyəti öyrənmək istəyində olduqlarını öz məlumatları ilə təsdiq etmişdirlər.

Əgər Venesiyada səfirliklərin qəbulu xərcləri dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşdirilirdisə, Səfəvilər imperiyasında bu xərclər saray xəzinəsi tərəfindən ödənilirdi. Səfəvilər dövlətində olmuş bir çox Avropa elçiləri və səyyahları, eləcə də dövrün yerli mənbə müəlliflərinin verdiyi məlumatlar qızılbaşların

xarici elçiləri qəbul edərkən qonaqpərvərliyə böyük önəm verdiklərini söyləməyə tam əsas verir. Əcnəbi elçiliklərin Səfəvi torpaqlarına çatdığı andan öz ölkələrinə geri yola düşdükləri zamana qədər onların bütün xərclərinin qarşılınması və təminatı məsələləri ilə müvafiq Səfəvi saray məmurları məşğul idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə hədiyyələşmə dövlətlərin həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyələrdə siyasi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Hökmdarlar müxtəlif məqsədlərlə hədiyyələr yollayır və qəbul edirdilər. Dövlətlər arasında mübadilə edilmiş hədiyyələr həmin cəmiyyətlərin dəyərlərini, siyasi identikliyi və dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolunu nümayiş etdirirdi. Hədiyyələrin özü diplomatik əlaqələrin bir hissəsi olmaqla, dövlətlər arasında siyasi vasitəçi rolunu oynayır və mübahisəli məsələlərin həlli, ittifaqların qurulması, eləcə də hökmdarların siyasi istəklərinin ifadəsi zamanı hədiyyə mübadiləsindən geniş istifadə olunurdu.

Tədqiq olunan dövrdə əcnəbi saraylara göndərilmiş elçilərin öz missiyalarının məram və məqsədlərini bəyan etməmişdən öncə gətirdikləri hədiyyələri təqdim etmələri diplomatik etiket qaydalarından biri hesab edilirdi.

Tədqiq olunan dövrün Avropa hökmdarlarından fərqli olaraq, Səfəvi şahları digər ölkələrlə diplomatik münasibətlərini müəyyən bir tapşırıq üçün göndərilmiş müvəqqəti elçiliklər vasitəsilə qurur və inkişaf etdirirdilər və elçilər öz missiyalarını başa vurduqdan sonra ölkəyə qayıdırdılar. Səfəvi şahları öz elçilərini missiyanın əhəmiyyətinə və göndərdikləri ölkə ilə münasibətlərin məzmununa və xarakterinə görə fərqləndirirdilər. Diplomatlar şəxsi keyfiyyət və bacarıqlarına görə həmin vəzifəyə layiq görülürdülər. Göndəridikləri ölkənin əhəmiyyətinə görə Səfəvi elçilərinin ictimai mənşəyi və idarəçilikdə tutduqları vəzifələri də fərqlənirdi.

Bu, Venesiya ilə ticarət əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verən I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrü üçün daha aktual idi. Şah Abbasın Səfəvi taxtına çıxması Venesiya Respublikası ilə əlaqələrdə ticarət məsələlərinin üstünlük təşkil etdiyi yeni

dövrün başlanğıcı oldu. Hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdə ticarətin çəkisinin artması nəticəsində diplomatiya və ticarət bir-birindən ayrılmaz hala gəldi. Bunu Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi missiyalarının xarakterindən və elçilərin sosial mənşəyindən aydın şəkildə görmək olar. Venesiya ilə ticarət əlaqələrinə xüsusi önəm verən Şah Abbas 1597-1629-cu illəri əhatə edən dövr ərzində həmin şəhərə ən azı 8 elçilik heyəti göndərmişdi. Venesiyanın isə əksinə, eyni dövr ərzində Səfəvilər dövlətinə heç bir elçilik göndərmədiyi məlumdur.

Venesiyaya göndərilmiş elçiliklərə başçılıq edənlər içərisində səfir rütbəsinə malik olanlar azlıq təşkil edirdi və missiyaların yalnız ilk üçünün (1509-cu ildə iki naməlum səfirin və 1580-ci ildə Hacı Məhəmmədin elçiliyi) səfirlik mahiyyətinə malik olduğunu güman etmək olar. Çünki osmanlılarla bağlı mövzularda siyasi danışıqların aparılması üçün elçilik heyəti başçısının səfir səlahiyyətlərinə malik olması zəruri idi. Elçilərin peşə keçmişi onların həmin vəzifəyə seçilməsi üçün mühüm amillərdən idi. Hüseynəli bəy Bayat istisna olmaqla, XVII əsrdə Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçiləri nisbətən aşağı statusa malik tacirlər idilər və onlara hər hansı bir siyasi mövzuda danışıqlar aparmaq həvalə olunmamışdı.

Ümumiyyətlə, Venesiyaya göndərilmiş Səfəvi elçilik heyətləri üzvlərinin sayları az idi. XVI əsrlə müqayisədə, Səfəvi elçilik heyətləri üzvlərinin sayı XVII əsrdə orta hesabla bir qədər artsa da, heç vaxt 10 nəfəri keçməmişdi. XVI əsrin birinci yarısında, Səfəvi həmkarlarından fərqli olaraq, Osmanlı diplomatları Venesiyaya təmsil etdikləri hökmdarın üstünlüyünü və öz missiyalarının əhəmiyyətini nümayiş etdirmək üçün çoxsaylı heyətlə gəlirdilər.

Venesiya ilə müqayisədə, Səfəvi elçiləri Osmanlı və Böyük Moğol saraylarına çoxsaylı elçilik heyətləri ilə səfər edirdilər. Osmanlı sarayına göndərilən və yüksək mənəb sahibləri olan Qızılbaş əyanlarının başçılıq etdiyi Səfəvi elçilikləri digər cəhətləri ilə bərabər, geniş elçilik heyətlərinin olması baxımından da xüsusilə fərqlənirdi. Səfəvilərin Osmanlı

sarayı ilə münasibətlərinə verdiyi önəm Venesiyanın İstanbuldakı səfirlərinin hesabatlarından da göründüyü kimi, Osmanlı hökmdarlarına göndərilən hədiyyələrin çeşidində və dəyərində də özünü göstərirdi. Osmanlı və Moğol saraylarına göndərilən töhfələrin dəyərindən başqa, onların miqdarı və çeşidi də Avropa ölkələrinə göndərilən hədiyyələrdən dəfələrlə çox idi. Venesiyalı bayloların verdiyi məlumatlar əsasında qeyd etmək olar ki, Səfəvi elçilərinin Osmanlı sarayına gətirdiyi hədiyyələr, xüsusilə geyimlər, tekstil və silahlar bəzən 9 dəstdə olurdu. Bu da 9 rəqəminin mistik əhəmiyyətinə böyük önəm verən qədim türk ənənəsindən qaynaqlanırdı.

Dövrün mənbələrinin məlumatları əsasında qeyd etmək olar ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi tacir-elçi zümrəsi içərisində saray təsərrüfatının tədarükçüləri sayılan “gərəkyaraqlar” üstünlük təşkil etmişdirlər. Belə ki, Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılan və Səfəvi elçi-tacirlərinin adları qeyd olunan məktublarda 5 elçidən 3-ü gərəkyaraq kimi təqdim olunmuşdur. Çox güman ki, tacirlər məhz malların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində bilik və təcrübələrinə görə saray təsərrüfatının tədarükçüsü vəzifəsinə təyin edilirdilər.

Səfəvi sarayı öz elçilərinə məktublarla bərabər, getdikləri ölkələrin hökmdarlarına şahın bəzi sözlərini şifahi olaraq çatdırmağı da tapşırırdılar. Səfəvilər mühüm mətləbləri əcnəbi saraylara çatdırmaq üçün öz elçilərinin və ya qasidlərinin yaddaşına arxalanırdılar, çünki məxfi məlumatların yer alacağı məktublarda Osmanlı ərazisindən keçmə ehtimalı çox az idi. Beləliklə, Səfəvi elçiləri daşıdıqları məktublarda osmanlıların əlinə keçməsi ehtimalını nəzərə alaraq, şahın məktublarında öz əksini tapmayan sözlərin əhəmiyyətli hissəsini yadda saxlamalı idilər.

Venesiya XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi ipək ticarəti üçün Avropaya əsas çıxış qapısı rolunu oynayırdı. Bundan əlavə, Venesiya Səfəvi saray təsərrüfatı üçün lazım olan əşyaları sifariş etmək və almaq üçün əlverişli yer hesab edilirdi. XVI-XVII əsrlərdə qızılbaşlarla venesiyalılar arasında əsas əməkdaşlıq və təmas sahəsi ticarət idi. XVI əsrin 30-cu və 70-ci illərində os-

manlılara qarşı ittifaq yaratmaqla bağlı birtərəfli təşəbbüslər nəticəsiz qalsa belə, məhz qarşılıqlı ticarət maraqları hər iki dövlət arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə öz töhfəsini vermişdi.

XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Venesiya-Osmanlı müharibələri əsnasında Venesiya hökuməti göndərdiyi missiyalar vasitəsilə Səfəvi hömdarlarını osmanlılara qarşı müharibəyə sövq etmək niyyətində idi. Digər tərəfdən, osmanlılarla sülh münasibətlərinin qorunub saxlanması həm səfəvilərin, həm də venesiyaların xarici siyasətlərinin mühüm məsələlərindən biri idi.

Ümumiyyətlə, Venesiya hökuməti səfəvilərə Osmanlı sarayı ilə mövcud münasibətləri nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Bu hal Səfəvilər üçün də keçərli idi, belə ki, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Səfəvi sarayının Venesiya ilə əlaqələrinin mahiyyətinə təsirsiz ötüşmürdü. Osmanlılarla sülh şəraitində olarkən Venesiya hökuməti Səfəvi elçilərinin səfərlərinə qeyri-rəsmi xarakter verməyə çalışır və əksər hallarda Səfəvi təbəələrinin Venesiyada olmasını və onlarla olan təmaslarını ticarət məsələləri ilə əlaqələndirirdilər.

Səfəvilərin özləri də avropalıların iki türk dövlətini bir-birinə qarşı müharibəyə sövq etmək üçün qurduqları və reallaşdırmaq istədikləri planlarından xəbərdar idilər. Səfəvi hökmdarları qərb sərhədlərində qüdrətli qonşuları olan osmanlılarla sülh münasibətlərini qoruyub saxlamaq üçün son dərəcə ehtiyatlı siyasət yürüdərək, onlara qarşı təşkil olunan ittifaqlara girməkdən boyun qaçırırdılar. Qarşılıqlı ticarət maraqları, xüsusilə XVII əsrin birinci yarısında Səfəvi-Venesiya münasibətlərində hərbi müttəfiqlik meyllərini tamamilə üstələmişdi.

Venesiya arxiv materiallarının verdiyi məlumatlar əsasında həmin şəhərə səfər etmiş Səfəvi təbəələrini mənsub olduqları şəhərlər üzrə təhlil etsək, Təbriz şəhəri üstünlük təşkil edir. Təbrizlə bərabər, Naxçıvan və Ərdəbildən olan tacirləri də nəzərə alsaq, Venesiyaya səfər etmiş Səfəvi təbəələrinin əksəriyyətinin Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyinə şahidi oluruq. Bəzi əcnəbi tədqiqatçılar Səfəvilər dövlətinin beynəlxalq ticarət

əlaqələrində qeyri-müsəlman Səfəvi tacirlərinin aparıcı mövqeyə malik olduqlarını qeyd etməklə, Azərbaycan türkləri də daxil olmaqla, müsəlman Səfəvi tacirlərinin Avropa ilə ticarətdə oynadıqları rolunu ya inkar etməyə, yaxud da azaltmağa çalışırlar. Halbuki, Venesiya arxiv materiallarının əsasında apardığımız tədqiqatımız nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan tacirləri Səfəvilər dövlətinin beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm mövqeyə sahib idilər.

Ahmad Guliyev

**“Some aspects of the diplomatic history of Azerbaijani
Safavid state in Venetian archival sources”**

SUMMARY

The emergence of the Safavid Empire in the early sixteenth century marked a significant change in the geopolitics of the Middle East. This momentous change coincided with the widening of Ottoman expansion eastward and the exploration by European powers, especially by Venice, of the possibilities of forming alliances against the Ottomans with the involvement of the Safavids. Thus, Ottoman threat and commercial interests contributed to the emergence and development of diplomatic, cultural, and trade relations between the Republic of Venice and the Safavid Empire, which lasted until the end of the seventeenth century.

Drawing on the documents from the Venetian State Archives and other contemporary sources, this book, focuses mainly on some aspects of Safavid diplomacy, including the language of the Safavid polity, the role of European subjects as interpreters for the shahs, material and visual characteristics of Safavid diplomatic letters to Venice, the attitude of the Safavids towards resident diplomacy, the reception of the European envoys in the Safavid court and Europeans' perception of Safavid diplomatic practices, as well as the characteristics of the Safavid embassies to Venice.

In contrast to other European rulers in this period, the Safavids relied on temporary embassies dispatched for a particular mission who would return home upon its completion. The Safavids' refusal to establish permanent embassies abroad should not be interpreted as reflecting a lack of concern about European affairs. The Safavid shahs distinguished envoys according to the importance of the mission and the state of relations with the receiving country. Diplomats were selected for their personal suitability and skills. Thus, the socio-occupational

background of Safavid envoys varied mainly according to their destination.

This appears particularly true for the reign of Shah 'Abbās I, who attached considerable importance to trade relations with Venice. The accession of Shah Abbās to the Safavid throne marked the start of a new era of relations with the Serenissima Republic distinguished by the preponderance of trade issues in bilateral relations. As the commercial agenda increasingly characterized Safavid diplomacy towards Venice, diplomacy and commerce became inextricably intertwined.

The research reveals that the first Safavid trade mission to Venice was sent in 1597 and not in 1600, which was previously known in the historiography. During the reign of Shah Abbās I, envoys to Venice were often chosen from among the officials (*gārākyaqaqs*) of the royal household. Their expert knowledge of goods and previous long-distance trade experience as merchants made *gārākyaqaqs* particularly well qualified for the post of envoy to Venice. The Safavid envoys usually travelled to Venice with small retinues. In addition to long-distance travel, other factors, such as the periodic wars with the Ottomans and the overall character of the Safavid-Ottoman relations obviously had an impact both on the size of the missions and the intensity of Safavid-Venetian diplomatic and trade contacts. The biggest and most memorable known mission was that of Fathi Bey's embassy in March of 1603, who came to the Venetian College with nine attendants. In contrast, Safavid envoys travelled with numerous delegations to the Turco-Muslim courts of the Ottoman and Mughal sovereigns. Particularly, the retinues sent to the Sublime Porte were exceptionally impressive.

We have tried to explain the role of Turkish as a language of diplomacy and communication in Safavid-Venetian encounters. Although most of the official Safavid letters to Venice were composed in Persian, some were also issued in Turkish. There is evidence in the Venetian archival records that the Safavid envoys sent to Venice carried official letters written

in the Turkish language along with missives in Persian. For example, in 1580, one of the two letters brought by the Safavid envoy Haji Mohammad Tabrizi was in Turkish. In 1634, Ali Bali, envoy to Venice of the Safavid Shah Safi (r. 1629-1642) carried two letters with him: one written in Persian and one in Turkish.

We have also attempted to explore briefly how the Venetians distinguished Safavid subjects according to their ethno-linguistic affiliations. Since the Safavid envoys had no knowledge of Italian, they relied on the Public Dragomans in the Turkish language during their conversations at the Venetian Collegio. The audiences of some Safavid envoys in Venice suggest that they spoke in Turkish. For example, in his audience with the Doge on 19 July 1634, Ali Bali made a speech in Turkish that was interpreted by the Venetian public interpreter (dragoman) Francesco Scaramelli. During his last audience at the Collegio on 18 January 1636, he again expressed his thoughts and needs in Turkish.

We have come across the term “turco persiano” (“Persian Turk”) in the Venetian official documents, used to refer to the Safavid merchants. According to some Italian scholars, the Venetians commonly used “Turk” as a synonym for all Muslims or for Ottoman subjects.. It appears that in Venetian usage, the term “Persiano” bore no ethnic connotation and designated Safavid subjects in general (Muslims and in some cases also non-Muslims). We argue that in Venetian documents the expression “turco persiano” was employed to describe an ethno-linguistic affiliation rather than a religious one. Thus, a distinction was made between Turkish and non-Turkish Safavid subjects. The ethno-linguistic distinctions among Safavid subjects were raised by the merchants themselves on numerous occasions.

In some instances, Safavid traders preferred to distinguish themselves from other shah’s subjects in Venice by identifying themselves in notarial deeds and petitions to Venetian

authorities as “Persian Turks” rather than “Persians”. Venetian authorities were well aware of the linguistic divides among Safavid subjects. The merchants Hazimammad ibn Gazi of Tabriz, Baba Ali ibn Galandar of Isfahan, Mirza Ali ibn Arvish Mohammad and Mohammad ibn Hazi Salah of Tabriz were allowed to make their testimonies before the commission in their native language of Turkish interpreted by Francesco Scaramelli. The register of transactions of the Venetian broker Zuane Zakra clearly shows that some Safavid merchants referred to as “turcho persiano” signed in Turkish in order to validate their transactions. For example, Mohammad Çelebi (*Meemet Celebi*) and Haji Yusuf (*Agi Giusuf*) accepted the deal by signing “*bu bazar maqbulum*”.

Finally, we examine the Ottoman factor in Safavid-Venetian relations in order to establish to what extent, if any, the Ottomans had an impact on the overall character of Safavid-Venetian relations. The nature and intensity of Safavid diplomatic engagement with Venice should be considered in the light of Ottoman-Venetian and Safavid-Venetian relations, as they were closely interrelated during this period. Generally, Venice looked upon the Safavids through the prism of its relations with the Ottomans. This was also true for the Safavids, the nature of whose contacts with the Venetians was influenced by their attitude to the Porte. In its relations with the Safavids, the Venetian government pursued a cautious policy and tried not to antagonize the Ottomans. Venetian officials were so careful that they tried to ensure that the Ottomans did not get wind of even their most insignificant dealings with the Safavids.

Əlavə 1

I Şah Abbasın Venesiya doju Marino Qrimaniyə ünvanladığı hicri 1005-ci il (1596-1597) tarixli məktubunun italyan dilindən tərcüməsi

Məşhur Əcəm mülkünün ən qüdrətli, ən cəsur, ədalətli, səadətli, xeyirxah və ən nəcib hökmdarları nəslindən olan Şah Abbas ədalət, şərəf və tədbirliliklə,

Böyük Padşah Davudun Məsih xalqına bəxş etdiyi-seçilmiş, qüdrətli, əzəmətli və məşhur şücaət taxtında əyləşmiş, mühafizə olunan ölkəsinin - Venesiyanın ən səadətli hökmdarına, səltənət və qüdrət sahiblərinə yaraşan sonsuz və mehriban salamlarla, Uca Allah bizi bu məqsəd üçün keçmişdə olduğu kimi daha xoşhal edir.

Əlahəzrətinizin hüzuruna o yerlərin məhsullarından almaq üçün həmin ölkələrin dili və adət-ənənələrindən bixəbər olan çox hörmətli Xoca İlyas və Məhəmməd Emini göndərdik.

Bununla da, Əlahəzrətinizdən rica edirik ki, böyük mərhəmətinizlə onları öz xeyirxah nəzərlərinizin mühafizəsindən məhrum etməyin ki, tapşırılanı asanlıqla ala bilsinlər. Eyni şəkildə, mühafizəniz altında olan ölkənizi tərk etdikləri zaman, onları sap-sağlam və itkisiz olaraq lütfkarlıqla buralara göndərin. Biz də, bundan sonra buradan Əlahəzrətinizə lazım ola biləcək, sizi xoşbəxt və məmnun edəcək hər şeylə təmin etməyə hazırıq. Qəzvin şəhəri, H.1005 (1596-1597-Ə.Q.).

⁵²⁴ Bu bölmədə və monoqrafiyamızın digər hissələrində italyan və başqa Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr bizə məxsusdur.

1602-ci ildə Səfəvi sarayından Venesiyaya göndərilmiş Xoca Fəthi bəyin Venesiya dojunə təqdim etdiyi 9 ədəd hədiyyənin siyahısı⁵²⁵

Qızılı saplarla toxunmuş libas (zərbaft) – 1 ədəd.

Qızılı və gümüşü iplərlə toxunmuş məxmər xalça – 1 ədəd.

İsa və Məryəm təsvirləri olan qızılı saplarla toxunmuş məxmər parça – 1 ədəd.

Qızılı saplarla toxunmuş parçalar – 3 ədəd.

Saf ipəkdən toxunmuş parçalar- 3 ədəd.

1603-cü ildə Venesiya doju Marino Qrیمانinin I Şah Abbasa göndərdiyi hədiyyələrin siyahısı⁵²⁶

Böyük gümüş boşqab və üzərində qızılı fiqurlar həkk olunmuş qab.

Üzərində fiqurlar həkk olunmuş ağ gümüşdən olan iri qab.

Gümüş cəm və qızılı vaza.

Ağ gümüşdən oymalı cəm və vaza.

İçərisində şüşələri olan, oymalı gümüş qrafin.

Oymalı iki kasa və iki gümüş nəlbəki.

Zirehli geyim.

Qızıl düymələri olan iki qızılı zirehli geyim. Onlardan birinin içərisi yaşıl məxmər, digərinin isə qırmızı ipək atlasdan idi.

Qundaqları qızilla işlənilmiş və mirvarilərlə bəzədilmiş dörd arkebuz (tüfəng-Ə.Q.).

⁵²⁵ ASVe, CEP, filza 13, 5 mart 1603, səhifəsiz.

⁵²⁶ E.A. Cicogna, *Delle iscrizioni Veneziane*. vol. 5, Venezia: G. Molinari, 1842, p. 648.

1582-ci ildə Səfəvi elçisi İbrahim xan tərəfindən Osmanlı sultanı III Murada təqdim olunmuş hədiyyələrin siyahısı⁵²⁷

Qızıl cildlənmiş və cildlərin daxili tərəfi daş-qaşlarla bəzədilmiş 5 nüsxə Quran.

Qızılı və gümüşü saplarla toxunmuş 5 ədəd ipək xalça.

“Əcəmi” üsulunda hazırlanmış 5 ədəd xəncər.

Qızıl və ləl-cəvahiratla əhatələnmiş “maral göz yaşları” (bezoar daşı-Ə.Q.).

1 kisə firuzə daşı.

I Şah Abbasın Osmanlı sarayına göndərdiyi elçisi Zülfüqar xan Qaramanlının şahın adından Osmanlı sultanı III Mehmedə 1597-ci ilin yanvar ayında təqdim etdiyi hədiyyələrin siyahısı⁵²⁸

*Brunlu Artimonun*⁵²⁹ *üzünü köçürdüyü Quran (Alcoran) kitabı. İsnat (?) adlı şəxsin üzünü köçürdüyü digər bir [Quran] kitabı. Mirək hacı*⁵³⁰ *adlı şəxsin üzünü köçürdüyü digər bir [Quran] kitabı.*

Şadlıq cənnəti mənasını verən Nüsətusafa (Nüzhət əl-səfa-Ə.Q.) adlı kitab.

Buna oxşar digər bir [kitab].

Güllər məkanı (Rosario) mənasını verən Gülüstan adlı kitab. Bu kitabın müəllifi Secsade (Sədi-Ə.Q.) adlı şairdir.

⁵²⁷ ASVe, SDC, filza 16, 14 aprel 1582, c.35r.

⁵²⁸ ASVe, Senato, Dispacci degli ambasciatori, Deciferazioni, Costantinopoli, registro 11, pp. 257-259.

⁵²⁹ Abraham de Bruyn (1539-1587)? Flmand qravüraçısı.

⁵³⁰ Ehtimal ki, həmin şəxs Səfəvi sarayının miniatürçü- rəssamı Ağa Mirəkdir.

Qafiyələr kitabı mənasını verən Divanəfis (“Divan-i Hafiz”-Ə.Q.) adlı başqa bir kitab.

Eşqə düşmək mənasını verən Seilveme (?) adlı kitab.

Hökmdarların salnamələri mənasını verən Divanəsai (“Divan-i Şahi” və ya “Şahnamə”-Ə.Q.)

9 ədəd qızılı saplardan toxunmuş məxmər libaslar.

18 ədəd zərxara parçadan hazırlanmış libaslar.

9 ədəd ilgək texnikası (riccio sopra riccio) ilə toxunmuş qızılı saplarla işlənmiş libas.

Zəhərə qarşı qızıl və müşklə əhatələnmiş 5 ədəd bezoar daşı.
27 misqal mum.

18 ədəd məxmər libas.

“Dəməşqi” parçadan hazırlanmış 18 ədəd libas.

“Dəməşqi” parçadan hazırlanmış 9 ədəd libas.

Heratda hazırlanmış 27 ədəd yarı atlasdan libas.

18 ədəd taftadan tikilmiş libas.

Əsl qızıl və daş-qaşla işlənmiş ipləri olan qızılı saplarla işlənmiş məxmər və atlasdan hazırlanmış çadır.

İpək ipləri və gümüş güzrləri olan qızılı saplarla işlənmiş məxmər çardağ (kölgəlik).

Kirmanda (Chierman) hazırlanmış uzunluğu 14 dirsək (≈ 8 , 9 metr-Ə.Q.) olan 2 xalça.

Xorasanda (Corassan) hazırlanmış uzunluğu 10 dirsək (≈ 6 , 4 metr-Ə.Q.) olan 2 xalça.

Məşhəddə (Nesaheti) hazırlanmış qızılı saplarla toxunmuş 2 böyük xalça.

Qızılı saplarla toxunmuş 2 məxmər xalça.

Qızılı saplarla toxunmuş xalça.

9 ədəd mavi rəngli xəz.

Xorasanda hazırlanmış 27 ədəd yay.

Hər birində 30 ədəd ox olan 9 ox qabı.

27 ədəd düz qılınc.

Üzəngiləri ilə birlikdə dəməşqi parçadan hazırlanmış 9 ədəd yəhər.

9 ədəd şahmat dəsti (Ahacchi).

9 ədəd ox qabı.

I Şah Abbasın elçiləri Xoca Şahsuvarın və Əlaəddin Məhəmmədin şahın göstərişi ilə Venesiyada almaları olduqları əşyaların siyahısı⁵³¹

*İncə və sıx toxunmuş zirehli geyimlər.
Qismən qara və qismən rəngli, zərif və gözəl atlas parçalar.
Taftalar.
Venesiyada istehsal olunmuş “hörmüzi” (ipək parça-Ə.Q.) parçalar.
Müxtəlif rənglərdə yaxşı və incə Venesiya parçaları.
Üzəri fiqurlarla işlənmiş müxtəlif növ gümüş qablar.
Yaxşı işlənmiş və hazırlanmış qızılı şüşələr.
Şəffaf dağ kristalından hazırlanmış məmulatlar.
Aydın və qutusuz böyük kristal güzgülər.
Almaz uclu, orta və kiçik ölçülü güzgülər
Üzərində fiqurlar həkk olunmuş hər növ üzük daşları.
Məqsədlərimizə müvafiq olan hər cür döyüş silahları.
Almazdan hazırlanmış kristal eynəklər.
Yaxşı növlü, möhkəm bıçaqlar və qayçılar.
Parlaq qırmızı rəng əldə etmək üçün boyaq maddəsi (Cremisi).
Zirehli geyim hazırlamaq üçün alətlər.
Qınları olmayan qızılı xəncərlər.
Arkebuzlar, saatlar və kristal qutular gətirməyin, çünki onlara ehtiyac yoxdur.
Üzərində fiqurlar həkk olunmuş müxtəlif növ kristal sırğalar.
Müəyyən qədər soğan və gözəl çiçəklərin toxumlarını gətirin, onların əkilməsi vaxtını və üsulunu da qeyd edin.
Əgər mümkün olsa, məxmər və atlas parçaları toxumağı bilən toxucuları gətirin.*

⁵³¹ Həmin sənədin əsli günümüzdə kimi gəlib çıxmamışdır və onun Venesiya Dövlət Arxivində yalnız italyan dilinə təcüməsi mövcuddur. Sənədi Azərbaycan dilinə çevirərkən onun italyanca mövcud olan tərcümə versiyasından istifadə etmişik.

İpək parçaları parıldatmaq üçün alətlər və ya cihazlar və bunun necə ediləcəyini də qeyd edin.

Geyinmək üçün müxtəlif növ maskalar.

İstənilən qiymətə indiyənədək bura gətirilməmiş və istifadədə olmamış digər qeyri-adi əşyalar.

Əlavə 7

1619-cu ildə I Şah Abbasın Osmanlı sarayına göndərdiyi elçisi Yadigar Əli Sultanın şahın adından Osmanlı sultanı II Osmana təqdim etdiyi hədiyyələrin siyahısı⁵³²

İpək -50 yük.

Daş-qaşla bəzədilmiş qılınc.

Yay -27 ədəd.

Xalçalar - 67 ədəd.

Çadır -1 ədəd.

Pələng dərisi - 2 ədəd.

Bəbir - 37 ədəd.

Qara tülkülər - 6 dəstə.

Qızılı saplarla işlənmiş libas - 32 ədəd.

Xovlu məxmərdən qızılı saplarla işlənmiş libaslar - 24 ədəd.

Dəməşqi parçadan libaslar- 9 ədəd.

Qızılı saplarla işlənmiş ətirli əl yaylıqları- 16 ədəd.

Qurşaqlar, örtüklər, müxtəlif rəngli və zolaqlı əl yaylıqları – təxminən 100 ədəd.

İpək parçalar- 27 ədəd.

Əlavə 8

1635-ci ildə Venesiyadan Səfəvi hökmdarı I Şah Səfiyə göndərilmiş hədiyyələr⁵³³

İçərisi qırmızı məxmər olan qızıl zirehli geyim.⁵³⁴

At belində daşımaq üçün naxışlı dəri qabı olan iki müşket.

⁵³² ASVe, SDC, filza 87, 1 iyul 1619, c.303r.

⁵³³ ASVe, SdeLC, registro 23, 27 oktyabr 1635, c.124v.

⁵³⁴ ASVe, SdeLC, registro 23, 18 yanvar 1635(*more veneto*), c.145v. Arxiv sənədində, həmçinin qeyd olunurdu ki, “qızılı zireh əvvəllər mərhum Mantova hersoquna məxsus idi və müşketlər isə tezliklə Breşiyadan gətiriləcəkdir”.

**Teodoro Spandunyo I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib
haqqında**

Teodoro Spandunyo Osmanlı türkləri tərəfindən İstanbulun fəthi nəticəsində Venesiyada məskunlaşmış Bizanslı ailədən idi.

Sapandunyo Səfəvilər dövləti barədə məlumatlarının əksəriyyətini Venesiyada gördüyü Molla (*Mola*) adlandırdığı şəxsdən aldığı qeyd edir. O, “əslən Ərdəbildən olan Mollanın Venesiyada yaşadığını” bildirir və onun 1533-cü ildə Səfəvilər dövlətinə yürüşü ərəfəsində Osmanlı baş vəziri İbrahim Paşa ilə birlikdə Hələbdə olduğunu da qeyd edir.⁵³⁵

T.Spandunyo Səfəvilər dövlətinin qurucusu I Şah İsmayıl və oğlu Şah Təhmasibin şəxsiyyətini müsbət dəyərləndirir. Spandunyo Şah İsmayılın “dürüst, çox səxavətli və ədalət məsələlərində ciddi olduğunu” bildirməklə bərabər, şahın sərvət, var-dövlət toplamadığını, əksinə xərcləməyi üstün tutduğunu vurğulayırdı.⁵³⁶ Spandunyo atasının vəfatı səbəbilə 11 yaşında (əslində 10 yaş 3 aylığında-Ə.Q.) ikən taxta çıxan Şah Təhmasibin “səxavətli və ədalətli olduğunu və onun atasından da çox sevildiyini və hörmət bəslənildiyini” göstərir. Müəllif Şah Təhmasibin “arıq və uzun bədən quruluşuna malik olduğunu” qeyd edir.⁵³⁷

Spandunyo “Heydəri tacı” barədə də məlumat verir. O, qeyd edir ki, “sufilər (*sophiani*) başlarına 12 hissədən ibarət papaq qoyurdular və bu papağın rəngi qırmızı olduğuna görə, sufilərə türk dilində (*in lingua turca*) Qızılbaş (*Cheisialbas*)

⁵³⁵ Spandugino Theodoro. *Vita di Ismael, e Thomas softi, e re di Persia*, in *M. Membré, Relazione di Persia (1542)*. Ms. inedito dell'Archivio di Stato di Venezia, ed. by F. Castro, G. R. Cardona, and A. M. Piemontese, Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1969, p. 164.

⁵³⁶ Göstərilən əsər, p. 148.

⁵³⁷ Göstərilən əsər, p. 164.

deyirdilər”.⁵³⁸

Spandunyo Səfəvi ordusunun quruluşu və sayı barədə də məlumatlar verir. Spandunyoya görə, “Şah Təhmasibin *Coscizacan* (Qazi Cahan Qəzvini-Ə.Q.) və *Alimeates* (?) adlı 2 böyük məsləhətçisi var idi”.⁵³⁹ Spandunyo bu ali mənəb sahiblərindən hər birinin 2 min süvari və 2 min piyadadan ibarət qoşunlarının və tabeçiliklərində 22 əmirin olduğunu göstərir. O, “22 əmirin yarısının (11 nəfərinin-Ə.Q.) hər birinin 2 min süvari və 2 min piyadadan ibarət, yerdə qalantardan hər birinin isə, 2 min süvari və 1500 piyadadan ibarət qoşunlara başçılıq etdiyini” bildirirdi.⁵⁴⁰

Həmin əmirələr arasında adlarını dəqiqləşdirə bildiklərimizdən Müzəffər Sultan-Əmirə Dübac (*Musafer sultan*), Həsən Sultan (*Cassan sultan*), Sultan Əlixan (*Sultan Alican*), Mərcimək sultan Mosullu (*Merzen sultan*), Bədir bəy Ustaclı (*Badizerbeg*), Burun sultan Təkəli (*Borons sultan*), Noxud sultan Mosullu Türkman - Zülfüqar ibn Əlibəy (*Nucan sultan*), Məntəşa sultan Ustaclı (*Mentes Beg*), Qurd bəy Ustaclı (*Giurt Meisbeg*), İbrahim Sultan (*Hibrain sultan*), Həmzə Sultan Caməsbli Zülqədər (*Camusa sultan*) və Şahqulu sultan Ustaclını (*Scialiculi chiel sultan*) göstəmək olar.⁵⁴¹

Spandunyo “Şah Təhmasibin 2 qardaşının Sam Mirzə və Bəhram Mirzənin dörd min süvari və dörd min piyadadan ibarət 8 minlik qoşunla şeybanilərə qarşı sərhəddə dayandıqlarını” bildirir.⁵⁴²

Spandunyonun Səfəvi şah qvardiyası - Qorçə dəstəsi barəsində verdiyi məlumatlar da maraqlıdır. O, Şah Təhmasibin qvardiyasının 4.000 nəfər süvaridən ibarət olduğunu bildirir. Spandunyo bundan əlavə, “Tükmanların 5.000 nəfərlik piyada

⁵³⁸ Göstərilən əsər, p. 150.

⁵³⁹ Göstərilən əsər, p. 165.

⁵⁴⁰ Göstərilən əsər, pp. 165-166.

⁵⁴¹ Yenə orada.

⁵⁴² Göstərilən əsər, pp. 166-167.

dəstəsinin şahın süvarilərini müşayiət etməli olduğunu” bildirir.⁵⁴³

Bir sıra nöqsanlı cəhətlərinə baxmayaraq, Teodoro Spandunyonun əsəri XVI əsrin ilk qərində Səfəvilər dövlətinin hərbi-siyasi tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

⁵⁴³ Göstərilən əsər, p. 166.

QEYDLƏR

(1) **“More Veneto”** (qısa şəkildə m.v.) hərfən “Venesiya adətinə görə” mənasındadır. 1797-ci ildə süqutuna qədər Venesiya Respublikasında istifadə edilən təqvimdə mart ilin ilk ayı hesab edilirdi və bu qədim Roma təqviminə uyğun idi. Bunun nəticəsində yanvar və fevral ayları Qriqoryan təqvimi ilə müqayisədə əvvəlki ilə aid edilirdi. Məsələn, Venesiya təqvimi üzrə 1635-ci ilin yanvarı Qriqoryan təqvimi üzrə 1636-cı ilin yanvarına uyğun gəlirdi.

(2) **Doj**

Doj latınca *“dux”* (duks) sözündən yaranmışdır və “başçı”, “hökmdar” mənasını verir. Venesiyada doj vəzifəsi 699-cu ildən tətbiq edilməyə başlamışdı. Doj öz vəzifəsinə ömürlük seçilirdi. Dojlar arasında ən uzun müddətə hakimiyyətdə (34 ildən çox) Françesko Foskari (1423-1457) olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə bu vəzifəni daşımış məşhur Venesiya dojları içərisində Andrea Qritti (1523-1538), Nikolo da Ponte (1578-1585), Marino Qrimani (1595-1605), Françesko Molin (1646-1655) və Alvize Kontarinini (1676-1684) göstərmək olar.

(3) **Venesiya “Onlar Şurası”**

Venesiya “Onlar Şurası” patrisilərin dövlət hakimiyyətini ələ keçirmələrinə etiraz olaraq 1310-cu ildə yaradılmış və 1334-cü ildən etibarən daimi dövlət orqanına çevrilmişdi. “Böyük Şura” (Venesiya ali qanunvericilik orqanı – Ə.Q.) tərəfindən seçilən “Onlar Şurası”nın əsas vəzifəsi dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması idi.

(4) **Venesiya “Sinyoriyası”** (*Serenissima Signoria*)

“Venesiya Sinyoriyası” Respublikanın ali hakimiyyət orqanı idi. Həmin orqanın tərkibinə Doj, dojun 6 nəfər müşavirlərindən ibarət olan “Doj Şurası” və ya “Kiçik Şura”

(*Minor Consiglio*), Ali məhkəmə funksiyalarını həyata keçirən “Qırıqlar Şurası”nın (*Quarantia*) 3 rəhbər şəxsi daxil idi. “Sinyoriya” öz əhəmiyyətinə görə dojdən də önəmli hesab edilirdi. Bu, özünü doj vəfat edərkən ənənəvi olaraq ifadə olunan “Doj vəfat etsə də, Sinyoriya ölməyib” (*se l'è morto el Doge, non-l'è morta la Signoria*) deyimindən də göstərir.

(5) Venesiya Senati

“Böyük Şura” tərəfindən seçilən və tədqiq olunan dövrdə 120 üzvü olan ali qanunvericilik orqanı olan Venesiya Senatının (“Preqadi” də adlanırdı) səlahiyyətlərinə bir sıra məsələlərlə bərabər, elçilərin seçilməsi, onların vəzifələrinin müəyyən olunması və hesabatlarının dinlənilməsi də daxil idi.

(6) Venesiya Kollegiyası

26 nəfər üzvü olan Venesiya Kollegiyasının səlahiyyətlərinə XVI əsrdən etibarən xarici siyasət məsələləri də daxil idi.

BİBLİOQRAFIYA

ARXIV SƏNƏDLƏRİ:

Archivio di Stato di Venezia

Annali, filza 13.

Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci (Lettere) degli ambasciatori, Costantinopoli b. 3, 5.

Cinque Savi alla Mercanzia, Risposte, b. 141.

Cinque Savi, Seconda serie, b. 187.

Collegio, Documenti Persia, n. 6, 18, 21, 25, 27, 28, 29, 35, 36.

Collegio, Esposizioni principi, filza 1, 3, 11, 12, 13, 14, 18, 62.

Collegio, Esposizioni principi, registro 14.

Collegio, Ceremoniali, registro 2, 3.

Collegio, Relazione, b.25, 1542 Relatione presentada adi. V ludio per mano de Michael Membré; Relatione di Vincenzo Alessandri, 24 September 1572; Relatione del viaggio fatto da Domenico di Santi in Persia.

Collegio, Risposte di Dentro, b. 58.

Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Segrete, filza 14, 15.

Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Segrete, registro 12.

Dispacci consoli, Aleppo, filza 1.

Documenti Turchi, b. 7.

Lettere e scritture turchesche, filza V.

Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, busta 29, "Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacra sensale".

Provveditori alla Sanità, Necrologi Ebrei-Turchi, reg. 997.

Quarentia criminal, filza 114.

Savi all'eresia (Santo Ufficio), busta 72.

Senato, Deliberazione, Mar, filza 157.

Senato, Deliberazioni Corti, filza 54.

Senato, Deliberazioni Costantinopoli, filza 1, 6, 10, 14, 16, 26.

Senato, Dispacci degli ambasciatori, Deciferazioni, Costantinopoli, registro 11.
Senato, Deliberazioni Costantinopoli, registro, 22, 23.
Senato, Deliberazioni, Segrete, registro 67, 69.
Senato, Dispacci ambasciatori Constantinopoli, filza 2, 9, 14, 16, 30, 66, 68, 71, 74, 77, 87, 98, 117, 120.
Senato, Dispacci ambasciatori, Francia, Rubriche, C 4.
Senato, Dispacci, ambasciatori, Germania, filza 30.
Senato, Dispacci ambasciatori, Roma, filza 47.
Senato, Dispacci ambasciatori, Spagna, filza 43.
Senato, Dispacci Constantinopoli, Rubriche D1.

Biblioteca Nazionale Marciana

Mss. It. VII, 2487 (=10547), *Lettera del Re di Persia alla Repubblica Serenissima di Venetia scritta in Turco e persiano*.
Mss. It. VI, 365 (=5957), *Vite di Ismael, et Thamas Soffi, et Re di Persia, composte per Theodoro Spandugmino patritio Constantinopolitano*.

Archivio di Stato di Firenze

Mediceo del Principato 4274a.

Archivio Apostolico Vaticano

Arm. I-XVIII, 5505, *Re di Persia, et il Turco, pauca quaedam. Avissi dello stato de Potentati in poca scrittura*. ff. 223r-224v.
Fondo Borghese, serie II, 20, *Relatione dal giorno della venuta di Assade Bech da Persia in Venetia*, ff. 192r.-197v.
Fondo Confalonieri 22, *Le raggioni ch' allega il signor Don Antonio Shirleo inglese ambasciatore del Serenissimo Rè di Persia, per la verità et prasideza della sua embasciata*, ff.317v-318v.
Fondo Confalonieri 65, *Relatione della prima audenza che il reverendo Padre fra Vincenzo di S. Francesco Visitor*

generale nella Persia et India orientale hebbe col Rè di Persia. Xa Abbas Useini, ff. 10r-17v.

Misc., Arm. II, 94. *Relatione del Rè di Persia detto il signor Soffi, nella quali oltra la qualità et quantità del stato suo, si racconta anco la guerra che egli hebbe col Gran Turco l'anno 1553. insieme con molti altri particolari etc. Del 1555. ff. 95r-196.*

Biblioteca Apostolica Vaticana

Ms. Vaticani turchi, n. 40.

Ms. Vat. pers. 31.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AKW, Perskie, no. 4 <http://agad.gov.pl/skrot/perskie/4> ; no. 5. <http://agad.gov.pl/skrot/perskie/5>.

NƏŞR OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR:

A Chronicle of the Early Safawīs Being the Ahsanu't-Tawārīkh of Hasan-i Rūmlū. vol. 2 (English translation). Transl. by C. N. Seddon. Baroda: Gaekwad's Oriental Series, No. LXIX, 1934.

Абуль-Гази. *Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, Том XXI, Вып. 5-6. Казань, 1906.*

Albèri, Eugenio (ed.). *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto.* Serie 3, vol. 3, Firenze: Società editrice fiorentina, 1855.

Ансари, Мухаммад Рафи'. *Дастур ал-мулук (Устав для государей) /* Предисл., пер., прим. и указ. А.Б.Вильдановой. Ташкент: Фан, 1991.

Bell, John. *Travels from St. Petersburg in Russia, to Diverse Parts of Asia: In Two Volumes. Volume I. Containing a Journey to Ispahan in Persia, in the Years 1715, 1716,*

- 1717, and 1718. Glasgow: Robert and Andrew Foulis, 1763.
- Berchet, Guglielmo (ed.). *La Repubblica di Venezia e la Persia*. Torino: G. B. Paravia, 1865.
- Beveridge, Henry. *The Tūzuk-i-Jahangīrī, or Memoirs of Jahāngīr*. Transl. by Alexander Rogers, London: Royal Asiatic Society, 1909.
- Brosset, Marie Felicité (ed.). *Chronique Géorgienne*. Paris: Imprimerie Royale, 1831.
- Busbecq, Ogier Ghiselin de. *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. Edited and transl. by Charles Thornton Foster, F. H. Blackburne Daniell, 2 vols, vol.1, London: C. Kegan Paul & Co., i Paternoster square, 1881.
- Calligraphers and painters. A treatise by Qadī Ahmad, son of Mir-Munshi (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*. Transl. from the Persian by V. Minorsky. with an Introduction by B.N. Zakhoder. Transl. from the Russian by T. Minorsky. Washington: Smithsonian Institution, 1959.
- Chardin, Jean. *Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autre lieux de l'Orient*, vols. 1, 5, Amsterdam: Chez Jean Louis de Lorme, 1711.
- Chardin, John. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, enrichis d'un grand nombre de belles figures en taille-douce, représentant les antiquités et les choses remarquables du pays*. vol. 2, Paris: Le Normant, 1811.
- Chardin, John. "Sir John Chardin's travels through Mingrelia to Persia" in *The World displayed; or, A Curious Collection of Voyages and Travels, Selected from the Writers of All Nations*. vol. 15. London: printed for T. Carnan, and F. Newbery, 1777.
- Chardin, John. *Sir John Chardin's Travels in Persia*. With an introduction by Sir Percy Sykes. London: Argonaut Press, 1927.

- Chick, Herbert (ed.). *Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. vol. 1, London: Eyre & Spottiswoode, 1939.
- Cicogna, E.A. *Delle iscrizioni Veneziane*. vol. 5, Venezia: G. Molinari, 1842.
- Çelebi, Kâtib. *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*. 1. cilt, hazırlayan Zeynep Aybicin, İstanbul: Çamlıca, 2016.
- Даврижеци, Аракел. *Книга историй*. Перевод с армянского, преди словие и комментарий Л.А. Хацларян. М., 1973.
- De Provins, Pacifique. *Relation du voyage de Perse fait par le R.P. Pacifique de Provins, predicateur capucin*. Paris: N. & J. de la Coste, 1631.
- Della Valle, Pietro. *Delle condizioni di Abbas re di Persia*. Venetia: Francesco Baba, 1628.
- Della Valle, Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle: il pellegrino descritti da lui divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia e l'India, colla vita e ritratto dell'autore*. vols. 1-2, Brighton: G. Gancia, 1843.
- Daulier Deslandes, André. *Les Beutez de la Perse ou la description de ce qu'il y a des plus curieux dans ce royaume*. Paris: Gervais Clouzier, 1673.
- Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604*. Transl. and edited with an introduction by G. Le Strange. New York and London: Harper & Brothers, 1926.
- Dourri-Effendi. *Relation de Dourry Efendi, ambassadeur de la Porte Ottomane*. Edited by L.M. Langlès, Paris: Ferra, 1810.
- Du Mans, Raphael. *Estat de la Perse en 1660*. Edited by Ch. Schefer, Paris: Ernest Leroux, 1694.
- Due lettere di Carlo V*. Archivio Storico Italiano, serie terza, vol. 11, No. 1:57 (1870), pp. 3-8.
- Dumont, Jean (ed.). *Supplement au Corps universel diplomatique du droit des gens*. vol. 4, Amsterdam: chez Janssons a Waesberge, 1739.

- Early travels in India 1583-1619*. Ed. by William Foster. London: Milford, 1921.
- Filamondo, Raffaele Maria. *Raguaglio del viaggio fatto da' padri dell'ordine de' predicatori, inviati dalla Sagra Congregazione de Propaganda Fide, missionari apostolici nella Tartaria Minore l'anno 1662*. Napoli: per li socii Dom. Ant. Parrino, 1695.
- Fryer, John. *A New Account of East-india and Persia in Eight Letters Being Nine Years Travels: Begun 1672 and Finished 1681*. London: Printed by R. R. for Ri. Chiswell, 1698.
- Figueroa, García de Silva y. *Comentarios de D. Garcia de Silva y Figueroa de la embajada que de parte del rey de España Dfon Felipe III hizo al Rey Xa Abas de Persia*. vol. 2, Madrid: Est. tip. de la "Revista de arch., bibl. y museos", 1905.
- Gaudereau, Martin. *Relation d'une Mission faite nouvellement par Monseigneur l'Archevesque d'Ancyre à Ispaham en Perse pour la Réunion des Arméniens à l'Eglise Catholique*. Paris: Jean de Nully, 1702.
- Gemelli Carreri, G.F. *Giro del mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Carreri*. Parte seconda contenente le cose più ragguardevoli vedute nella Persia. vol. 2, Naples: Nella Stamperia di Giuseppe Roselli, 1699.
- Grey, C (ed.). "Travels of a Merchant in Persia" , in *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. London: Hakluyt Society, 1873, pp. 139-208.
- Hakluyt, Richard. *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English Nations*. vol. 2, London: J. M. Dent & sons, Limited, 1926.
- Horatio, F. Brown (ed.). *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice*. vol. 10, 1603-1607, London: "Norfolk Chronicle" Co., 1900.

- Kæmpfer, Engelbert. *Amœnitatum exoticarum politico-physico-mediciarum fasciculi V: quibus continentur variae relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & ulterioris Asiae: multâ attentione in peregrinationibus per universum orientem collectæ, ab auctore Engelberto Kæmpfero*. Lemgo: Henrich Wilhelm Meyer, 1712.
- Кологривов, С. И. *Материалы для истории сношений России с иностранными державами в XVII в.* СПб., тип. В.Д. Смирнова, 1911.
- Legrenzi, Angelo. *Il pellegrino nell'Asia. Cioè viaggi del dottor Angelo Legrenzi fisico e chirurgo, cittadino veneto [...]*. Venice: Domenico Valvasense, 1707.
- Mandelslo's Travels in Western India (A.D. 1638-39)*, ed. by M.S. Commissariat. London: Oxford University Press, 1931.
- Manucci, N. *Storia do Mogor: or Mogul India, 1653–1708*. Transl. with introduction and notes by William Irvine, vol. 1, London: John Murray, 1907.
- Membré, Michele. *Relazione di Persia (1542)*. Ms. inedito dell'Archivio di Stato di Venezia, ed. by F. Castro, G. R. Cardona, and A. M. Piemontese. Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1969.
- Münşi, İsgəndər bəy Türkmən. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi)*. I kitab. Fars dilindən çevirən: T. e. d. professor. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
- Münşi, İsgəndər bəy Türkmən. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi)*. II Kitab. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq- Qərb, 2014.
- Muratowicz, Sefer. *Relacya Sefera Muratowicza Obywatela Warszawskiego Od Zygmunta III. Krola Polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persyi w roku 1602*. Warszawie: w Drukarni J. K. Mci y Rzpltey Mitzlerowskiey, 1777.

- Olearius, Adam. *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX.* London: John Starkey and Thomas Basset, 1669.
- Paz, Julián. *Archivo general de Simancas.* Catalogo IV. Madrid: Secretaria de Estado, 1914.
- Peçevî, İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi.* Hazırlayan Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal. 2 cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Philippe de la Très Sainte Trinité. *Viaggi orientali del P. Filippo della SS. Trinità. Generale de Carmelitani Scalzi.* Roma: a spese di Filippo M. Mancini, 1666.
- Pigafetta, Marc'Antonio. *Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta gentil'huomo vicentino.* Edited by Daria Perocco, Padova: Il Poligrafo, 2008.
- Predelli, Riccardo (ed.). *I libri Commemorativi della Repubblica di Venezia.* Regesti, vol. VII, Venezia: A spese della Società, 1907.
- Qəzvini, Budaq Münşi. *Cəvahir əl-əxbar: Bəxş-e tarix-e İran əz Qara Qoyunlu ta sal-e 984 h.q.,* ed. Mohsen Bəhramnejad. Tehran: Intişarat-i Miras-i Məktub, 1999.
- Ramusio, G. B. (1559). *Secondo volume delle navigationi et viaggi,* Venetia: stamperia de Giunti.
- Roe, Sir Thomas. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul. 1615– 1619.* vol. 2, edited by William Foster. London: Hakluyt Society, 1899.
- Ross, E. Denison (ed.). *The journal of Robert Stodart.* London: Luzac & Co., 1935.
- Rousset de Missy, Jean (ed.). *Supplement Au Corps Universel Diplomatique Du Droit Des Gens.* vol. 4, Amsterdam: chez Janssons a Waesberge, 1739.
- Sainsbury, Noel W. (ed.) (1884). *Calendar of State Papers: Colonial, East Indies, China and Persia.* vol. 6, 1625–1629, London: Her Majesty's Stationery Office.

- Sanudo, Marino. *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI–MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII codd. CDXIX–CDLXXVII*. 58 vols. Venezia: F. Visentini, 1879 – 1903.
- Selanıkî, Mustafa Efendi. *Tarih-i Selaniki*. I (971-1003/1563-1595); II (1003-1008/1595-1600) hazırlayan Prof. Dr. Mehmet İpşirli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Sherley, Anthony. *Sir Anthony Sherley his relation of his travels into Persia*. London: N. Butter & J. Bagfet, 1613.
- Spandugino, Theodoro. *Vita di Ismael, e Thomas softi, e re di Persia*, in M. Membré, *Relazione di Persia* (1542). Ms. inedito dell'Archivio di Stato di Venezia, ed. by F. Castro, G. R. Cardona, and A. M. Piemontese, Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1969, pp. 143-175.
- Tadhkirat al-Mulūk: a manual of Safavid administration (circa 1137/1725)*. Persian text in facsimile (B.M.Or. 9496), transl. and explained by V. Minorsky, London: Luzac & Co., 1943.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey Into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670*. London: Printed for R.L. and M.P., 1678.
- The Akbarnama of Abu'l-Fazl (history of the reign of Akbar including an account of his predecessors)*. Transl. from the Persian H. Beveridge, volume 1-3, Calcutta: The Asiatic Society, 1907-1939.
- Thevenot, Jean de. *The Travels of Monsieur de Thevenot Into the Levant*. The second part, London: Printed by H. Clark, for H. Faithorne, J. Adamson, C. Skegnes and T. Newborough, 1687.
- Tournefort, Joseph Pitton de. *A voyage into the Levant, 1656-1708*. vol. 3, London: Printed for D. Browne, A. Bell, J. Darby [and 8 others], 1741.

Türkal, Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065–22. Ca. 1106/1654–7 Şubat 1695)* [Doktora tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.

Веселовский, Н.И. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией*, т. 1-3. СПб., Товарищество паровой скоропечатни Яблонский и Перотт, 1890-1898.

Vianoli, Alessandro Maria. *Historia veneta di Alessandro Maria Vianoli nobile veneto*. Parte seconda. Venetia: presso Gio. Giacomo Hertz, 1684.

TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİ:

Ağalarlı, M. “Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Misir Məmlük dövləti arasında siyasi münasibətlərdə Osmanlı amili” / Osmanlı Araştırmaları 2, Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihî Devirleri ve Münasebetleri Toplum ve Ekonomi, Editörler: Alaattin Aköz, Şahin Panahov, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2018, s. 193-207.

Allouche, Adel. *The origins and development of the Ottoman-Safavid conflict: (906-962/1500-1555)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.

Alonso, Carlos. “La embajada persa de Denguiz-Beg y Antonio de Gouvea, osa, a la luz de nuevos documentos,” *Archivo Agustiniiano*, 64 (1980), pp. 49-115.

Arbel, Benjamin. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Brill's Series in Judaic Studies 14. Leiden: E. J. Brill, 1995.

Arcak, Sinem. *Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501–1618* [PhD Dissertation]. Minneapolis: University of Minnesota, 2012.

Arı, Bülent. “Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period”, in *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?* Edit. by A. Nuri Yurdusev, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2004, pp. 36–65.

- Azimli, Dilaver. “Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 2 (2010), s. 100-114.
- Barroso, Maria Do Sameiro. “Bezoar stones, magic, science and art”. *Geological Society of London Special Publications*, v. 375 (2013), pp. 193-207.
- Bellingeri, Giampiero. *Motivi persiani, e azeri. Persia, Safavidi e Ottomani nell'intreccio politico e narrativo di Venezia (secoli XV-XVIII)*, Roma: Istituto per l'Oriente C.A.Nallino, 2015.
- Белокуров, С.А. *Дело о присылке шахом Аббасом ризы Господней царю Михаилу Федоровичу в 1625 году*. Москва: тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1891.
- Bhalloo, Zahir & Rezaei, Omid. “Inscribing Authority: Scribal and Archival Practices of a Safavid Decree”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62: 5-6 (2019), pp. 824-855.
- Boerio, Giuseppe. *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Coi tipi di Andrea Santini e figliotipi, 1829.
- Brummett, Palmira. “The Ottoman Empire, Venice, and the Question of Enduring Rivalries,” in William R. Thompson (ed.), *Great Power Rivalries*, Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1999, pp. 225-253.
- Busse, Heribert. *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an Hand turkmenischer und safawidischer Urkunden*. Kairo: Kommissionsverlag Sirović Bookshop, 1959.
- Busse, Heribert. “Diplomatic: III. Persia,” in *EI*, vol. 2: C - G, ed. V. Lewis et al, Leiden: E.J.Brill, 1991, pp. 303-313.
- Бушев, П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг: (по русским архивам)*. М.: Наука, 1976.
- Chareyron, Nicole. *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Translated by W. Donald Wilson. New York: Columbia University Press, 2005.

- Das, Asok Kumar. *Mughal painting during Jahangir's time*. Calcutta: Asiatic Society, 1978.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. vol. 3, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967.
- Dürri, Ahmed Efendi. İran Elçiliği Takrîri. Ayhan Ürkündağ, "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefaretnamesi." Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2006.
- Dursteler, Eric R. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Dursteler, Eric R. "A Continual Tavern in My House: Food and Diplomacy in Early Modern Constantinople" in *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, ed. Machtelt Israels and Louis A. Waldman, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2013, pp. 168-169.
- Əfəndiyev, O.Ə. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
- Faroqhi, Suraiya. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*. London: I. B. Tauris, 2014.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*: В 4-х т.: Перевод с немецкого О.Н.Трубачева, с дополнениями. Под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина 2-е изд.. т. 4, М.: Прогресс, 1987.
- Fekete, Layoş. "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, 5 (1936), s. 271-273.
- Ferrier, R. W (1973). "The European Diplomacy of Shāh 'Abbās I and the First Persian Embassy to England". *Iran*, 11:1(1973), pp. 75-92.
- Fərzəlibəyli, Ş.F. *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)*. Bakı, Azərənəşr, 1995.

- Floor, Willem (2012). “KĀŞŞA”. *Encyclopaedia Iranica*, XVI/1 (2012), pp. 106-112, <http://www.iranicaonline.org/articles/kassa> (istifadə edilmişdir 21 mart 2020).
- Floor, Willem, & Javadi, Hasan. “The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran”, *Iranian Studies*, 46:4 (2013), pp. 569-581.
- Floor, Willem. “KĒL ‘AT”. *Encyclopaedia Iranica*, XVI/3 (2013), pp. 226-229, <http://www.iranicaonline.org/articles/kelat-gifts> (istifadə edilmişdir 21 mart 2020).
- Fortini, B. Patricia. “Measured Friendship, Calculated Pomp: The Ceremonial Welcomes of the Venetian Republic”, in *All the World’s a Stage: Art and Pageantry in the Renaissance and Early Baroque*, eds. Barbara Wisch and Susan Scott Munshower, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1990, pp. 137-156.
- Gandjei, Tourkhan. “Turkish in the Safavid Court of Isfahan,” *Turcica* 21-23 (1991), pp. 311-318.
- Guliyev, Ahmad. “Venice’s ceremonial treatment of the Ottoman and Safavid envoys in comparative perspective”. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 48 (2020), pp. 85-109.
- Guliyev, Ahmad. “From the Doge to the Shah: Venetian diplomatic gifts for the Safavid Empire.” *Revista istorică*, 31: 3-4 (2020), pp. 213-224.
- Guliyev, Ahmad. *Safavids in Venetian and European Sources*—1st ed. Venice: Edizioni Ca’ Foscari, 2022.
- Guliyev, Ahmad. “Venice’s knowledge of the *Qizilbaş* – The importance of the role of the Venetian *baili* in intelligence – gathering on the Safavids”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 75: 1 (2022), pp. 75-93.
- Guliyev, Ahmad “The Significance of the Number ‘Nine’ for the States and Societies in the Early Modern Turkic Empires”

- in *Türk Dünyası Tarihi*, vol. 10, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022, pp. 39-54.
- Güngörürler, Selim. *Diplomacy and Political Relations between the Ottoman Empire and Safavid Iran, 1639– 1722* [PhD Dissertation]. Washington, DC: Georgetown University, 2016.
- Hammer-Purgstall, Joseph Von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. vols. 3, 6. Pest: C. A. Hartleben, 1827-1835.
- Hammer-Purgstall, Joseph Von. *Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours*. Traduit de l'allemand par J.-J. Helle, vol. 12, Paris: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, 1835-1843.
- Herbette, Maurice. *Une ambassade persane sous Louis XIV*. Paris: Perrin et Cie Libraires-Éditeurs. 1907.
- Hüseyn, F.A. “Səfəvi dövlətinin 1590 İstanbul sülh müqaviləsi ərəfəsində Osmanlı İmperiyasına göndərdiyi elçilik və hədiyyələr”// *Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransının materialları*. Kastamonu, 2018, s. 154-158.
- Johanson, Lars. “A grammar of the “lingua turcica agemica”, in: Kellner-Heinkele, B. & Zieme, P. (eds.) *Studia Ottomanica*. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 47(1997), Wiesbaden, pp. 87–101.
- Кафар-заде, Л. Р. “Письма королевы Елизаветы I Тюдор в истории англосефевидских дипломатических отношений”. *Современная научная мысль*, 4 (2022), с. 212-224.
- Keyvani, Mehdi. *Artisans and Guild life in the Later Safavid Period: Contribution to the Social- Economic History of Persia* [PhD dissertation]. Durham: University of Durham, 1980.
- Khazeni, Arash. *Sky Blue Stone: The Turquoise Trade in World History*. Berkeley: University of California Press, 2014.

- Kołodziejczyk, Dariusz (ed.). *The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the light of archival documents*. Warszawa: Archiwum Główne Akt Dawnych, 2017.
- Krštić, Tijana. "Islam and Muslims in Early Modern Europe" in: Scott H, editor. *Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*. vol. 1: Peoples & Places. Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 670-693.
- Küpeli, Özer. *Osmanlı - Safevi münasebetleri, 1612-1639* [Doktora tezi]. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Qasımov, X.S. *Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti*. Bakı: "Aspoliqraf", 2008.
- Гейдаров, М.Х. *Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв.* Баку: "ЭЛМ", 1987.
- Queller, E. Donald. "Early Venetian Legislation Concerning Foreign Ambassadors", *Studies in the Renaissance*, 12 (1965), pp. 7-17.
- Quliyev, Ə.S. *XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin "Səyahətnamə"si əsasında)*. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011.
- Quliyev, Ə.S. "Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrində hədiyyələşmə (XVI əsrin 50-60-cı illəri)"// *Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransının materialları*. Kastamonu, 2018, s. 172-176.
- Гусейн, Ф. А. *Османо-Севевидская война 1578 - 1590 гг.: по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде*. Баку: "Нурлан", 2005.
- Lambton, A.K.S. "Marāsīm", in *Encyclopaedia of Islam*. vol. 6: Mahk–Mid. edited by C.E. Bosworth et al. Leiden: E.J.Brill, 1991, pp. 518-529.

- Libby, L.J. “Venetian Views of the Ottoman Empire from the Peace of 1503 to the War of Cyprus”, *Sixteenth Century Journal*, 9 (1978), pp. 103–126.
- Lockhart, Laurence. *The Fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia*. Cambridge: University Press, 1958.
- Losensky, E. Paul. “ŞĀ`EB TABRIZI,” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2003, <http://www.iranicaonline.org/articles/saeb-tabrizi> (istifadə edilmişdir 29 dekabr 2022).
- Lucchetta, Francesca. “L”affare Zen” in Levante nel primo Cinquecento”, *Studi Veneziani* 10 (1968), pp. 109–219.
- Lucchetta, Francesca. “La scuola dei 'giovani di lingua' veneti nei secoli XVI e XVII”, *Quaderni di Studi Arabi*, 7(1989), pp. 19-40.
- Lucchetta, Giuliano. “Note intorno a un elenco di turchi morti a Venezia”, *Quaderni di Studi Arabi*, suppl. 15 (1997), pp. 133-146.
- Махмудов, Я.М. *Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами //II половина XV — начало XVII века/*. Баку: Издательство Бакинского университета, 1991.
- Mangir, Ahu Fatma. "Symbols of the handkerchief in Turkish Culture," Proceedings of of the 12th International Academic Conference, Prague, 2014, pp. 805-815.
- Martin, B.G. "Seven Safavid documents from Azarbayjan." In *Documents from Islamic Chanceries*, first series, ed. S.M. Stern, Oxford: Bruno Cassirer, 1965, pp. 171-206.
- Matthee, Rudi. “Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy”. *Cahiers du Monde Russe*, 35: 4 (1994), pp. 739—761.
- Matthee, Rudi. “Between Aloofness and Fascination: Safavid Views of the West”. *Iranian Studies*, 31:2 (1998), pp. 219-246.

- Matthee, Rudi. "Safavid Iran and the 'Turkish Question' or How to Avoid a War on Multiple Fronts". *Iranian Studies*, 52: 3-4 (2019), pp. 513-542.
- Matthee, Rudolph. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- McCluskey, Phil. "An Ottoman envoy in Paris: Süleyman Ağa's mission to the court of Louis XIV, 1669". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 48 (2016), pp. 337-355.
- Ménage, V. L. 'The Map of Hajji Ahmed' and Its Makers. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 21:1/3 (1958), pp. 291-314.
- Mesotten, Laura. "A Taste of Diplomacy: Food Gifts for the Muscovite Embassy in Venice (1582)", *Legatio. The Journal for Renaissance and Early Modern Diplomatic Studies*, I (2017), pp. 131-162.
- Muhanna, Elias I. "The Sultan's New Clothes: Ottoman–Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 27 (2010), pp. 189-207.
- Munroe, N. H. *Interwoven Lovers. Safavid Narrative Silks Depicting Characters from the Khamsa*, [PhD dissertation]. Bern: University of Bern, 2017.
- Murphey, Rhoads. *Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, London: Continuum, 2008.
- Musalı, N.S. *I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında)*. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
- Neck, Rudolf. "Diplomatische Beziehungen zum Vorderen orient unter Karl V". *Mitteilungen des Österreichischen staatsarchivs*, 5 (1952), pp. 63-86.
- Nəcəfli, T.H. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında)*. Bakı, "Turxan NPB", 2020.

- Nəcəfli, T.H. “XVII əsrin I yarısı Səfəvi-Polşa əlaqələri tarixindən” // *AMEA Sosial Elmlər*, № 1, 2022, s. 112-126.
- Niayesh, Ladan. “The Fabric of Silk Power in the Sherley Portraits” in *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: The Making of Peace*, ed. N.R de Carles, London: Palgrave Macmillan, 2016, pp. 205-220.
- Onullahi, S.M., Həsənov, A.Q. “Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında”. S. M. Kirov adına ADU-nun "Elmi Əsərlər"i (tarix və fəlsəfə elmləri seriyası), 1974, № 4, s. 84–93.
- Ortega, Stephen. “Across Religious and Ethnic Boundaries: Ottoman Networks and Spaces in Early Modern Venice”. *Mediterranean Studies*, 18 (2009), pp. 66-89.
- Ortega, Stephen. *Negotiating Transcultural Relations in the Early Modern Mediterranean: Ottoman-Venetian Encounters*. London and New York: Routledge, 2016.
- Pedani, Maria Pia (ed.). *Inventory of the Lettere e Scrittura Turchesche in the Venetian State Archives*, Leiden-Boston: Brill, 2010.
- Pedani, Maria Pia. *Venezia tra Mori, Turchi E Persiani*. Vicenza, 2005.
- Pedani, Maria Pia. “A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, in *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, edited by Anna Valerio, Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2018, pp. 31-47.
- Pedani, Maria Pia. *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*, Venezia: Deputazione Editrice, 1994.
- Pedani-Fabris, M. P. "Ottoman Fetihnames: The Imperial Letters Announcing A Victory". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13 (1998), pp.181-192.

- Pedani-Fabris, Maria Pia (ed.). *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, vol. XIV, Costantinopoli relazioni inedite. Padua: Aldo Ausilio Editore, 1996.
- Pedani-Fabris, Maria Pia. “A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris”. *Quaderni di Studi Arabi*, 13 (1995), pp. 227–236.
- Pennant, Thomas. *Some Account of London*. Third Edition, Dublin: printed for John Archer, 1791.
- Perry, John. “The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran,” in *Iran & the Caucasus*, 5 (2001), pp. 193-200.
- Петрушевский, И.П. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков*. М. – Л.: Изд. АН СССР, 1960.
- Piemontese, Angelo. “La diplomazia di Gregorio XIII e la lettera del Re di Persia a Sisto V”, in *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 14 (2007), pp. 363-410.
- Pinto, Carla Alferes. “The diplomatic agency of art between Goa and Persia: Archbishop Friar Aleixo de Meneses and Shah 'Abbās I in the early seventeenth century”, in *Global Gifts: The Material Culture of Diplomacy in Early Modern Eurasia*, Zoltán Biedermann, Anne Gerritsen and Giorgio Riello (eds), Cambridge: Cambridge University Press, 2018, pp.150-170.
- Pontecorvo, Virgilio. “Relazioni tra lo scià ‘Abbās e i granduchi di Toscana Ferdinando I e Cosimo II”. Accademia Nazionale dei Lincei, *Rendiconti della Classe de Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. 7, vol. 4, Rome, 1949, pp. 157-182.
- Preto, Paolo. *Venezia e i Turchi*, Firenze: Sansoni, 1975.
- Rabie, Hassanein. “Political Relations Between the Safavids of Persia and the Mamluks of Egypt and Syria in the Early Sixteenth Century”. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 15 (1978), pp. 75-81.

- Rəhimov, Ə.H. “Şah Təhmasibin Türkiyəyə hədiyyə göndərdiyi kitablar”//ASSR EA Məruzələri, cild XXVII, Bakı, 1971, № 11-12, s. 91-94.
- Richard, Francis. “DU MANS, RAPHAEL”. *Encyclopaedia Iranica*, VII/6 (1996), pp. 571-572, <http://www.iranicaonline.org/articles/du-mans> (istifadə edilmişdir 2 may 2020).
- Rosenthal, Margaret F. “Clothing, Fashion, Dress, and Costume in Venice (c. 1450–1650)”. In *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, edited by Eric R. Dursteler, Leiden and Boston: Brill, 2013, pp. 889–928.
- Rossi, Ettore. “Relazioni tra la Persia e l'ordine di San Giovanni a Rodi e a Malta”. *Rivista degli studi orientali*, 13: 4 (1933), pp. 351-361.
- Rota, Giorgio. “Diplomatic Relations between Safavid Persia and the Republic of Venice: an Overview”, in Hasan Celal Güzel et al. (eds.), *The Turks*. vol. 2, Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002, pp. 580-587.
- Rota, Giorgio. "The Death of Tahmaspqli Xan Qajar According to a Contemporary Ragusan Source (How to Become a Renegade, 2)", in *Iran und iranisch geprägte Kulturen: Studien zum 65. Geburtstag von Bert G. Fragner*, ed. Markus Ritter, Ralph Kauz and Birgitt Hoffmann. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2008, pp. 54-63.
- Rota, Giorgio. *Under Two Lions. On the Knowledge of Persia in the Republic of Venice (ca. 1450-1797)*. Vienna: Verlag der Osterreichische Akademie der Wissenschaft, 2009.
- Rota, Giorgio, "Safavid Envoys in Venice", in *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, pp. 213–245.
- Rota, Giorgio. "Safavid Persia and its Diplomatic Relations with Venice", in *Iran and the World in the Safavid Age*, ed.

- Willem Floor and Edmund Herzig. London: I. B. Tauris, 2012, pp. 149-160.
- Rota, Giorgio. "Real, Fake or Megalomaniacs? Three Suspicious Ambassadors, 1450– 1600," in *Dissimulation and Deceit in Early Modern Europe*, ed. Miriam Eliav-Feldon, Tamar Herzig, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, pp. 165-183.
- Rota, Giorgio. "Diplomatic relations between Safavid Iran and Europe", in *The Safavid World*, ed. by Rudi Matthee, London: Routledge, 2021, pp. 588-609.
- Rothman, E. Natalie. *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 2012.
- Savory, Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Savory, Roger. "The Şafavid administrative system" in *Cambridge History of Iran*, vol. 6, P. Jackson, S. I. Grossman & L. Lockhart (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 351-372.
- Setton, Kenneth M. *The Papacy and the Levant (1204-1571): The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*. vol. 3, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1984.
- Sowerby, Tracey A. "Negotiating with the Material Text: Royal Correspondence between England and the the Wider World" in *Cultures of Diplomacy and Literary Writing in the Early Modern World*, eds. Tracey A. Sowerby and Joanna Craigwood. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Steensgaard, Niels. *The Asian Trade Revolution: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*. Chicago: The University of Chicago Press, 1974.
- Шорохов, В.А, Слесарев Т.А. "Фирман персидского шаха Аббаса I астраханскому воеводе из фондов РГАДА". *Клио*, 2019. №4 (148), с. 28-33.

- Talbot, Michael. *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, Woodbridge: Boydell Press, 2017.
- Тизенгаузен, В.Г. “Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечение из персидских сочинений”, т.2. М.-Л. АН СССР. 1941.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*. Tamamlayıp yayımlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Venezia e la peste 1348-1797*. Exhibition catalogue, Venice: Marsilio Editore, 1979.
- Vercellin, Giorgio. “Mercanti Turchi a Venezia alla fine del Cinquecento II libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacrà sensale”. *Il Veltro*, 2–4 (1979), pp. 243–276.
- Vercellin, Giorgio. “Mercanti turchi e sensali a Venezia”. *Studi Veneziani*, 4 (1980), pp.45-78.
- Вильданова А.Б. “Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях” // *Письменные памятники Востока: Ежегодник - 1963*. М.: Наука, 1970, с.40-67.
- Wilding, Nick. *Galileo's Idol. Gianfrancesco Sagredo and the Politics of Knowledge*. Chicago/London: University of Chicago Press, 2014.
- Yurdusev, Nuri (2004). "The Ottoman Attitude toward Diplomacy" in *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?*, edit. by A. Nuri Yurdusev. Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2004, pp. 5-35.

GÖSTƏRİCİLƏR

Coğrafi adlar

A

Adriatik (dəniz) 74, 75

Amasya 62, 106, 111

Anadolu 47, 62

Ankara 130

Aralıq dənizi 62, 78, 79, 89, 131

Avropa 5-7, 9, 24-29, 32, 34, 38-40, 42 - 44, 46, 48-50, 55, 56, 57, 61, 71, 75, 81, 85-88, 91-96, 99, 102, 103, 112, 114, 116, 118, 121-123, 125, 129, 130, 131, 136, 139, 151-153, 155, 157, 162

Azərbaycan 5, 8, 10, 14, 16, 22, 31, 53, 61, 109, 131, 134, 135, 151, 156, 157, 162

B

Bağdad 64, 139

Balkanlar (Balkan yarımadası) 62

Beyrut 62, 63

Bira (Birəcik) 47

Bitlis 116

Breşiya 167

Britaniya 39, 91

Bursa 41

Ç

Çin 118, 131

Çuxursəd 61, 148

D

Dalmasiya 74

Dekan 114, 139

Dəməşq 25, 47, 79, 111, 112, 152

Ə

Ədirmə 104

Ərdəbil 126, 134, 145, 156, 168, 210

Ərzurum 56, 112

F

Fars (vilayət) 31
Florensiya 8, 34, 209
Fransa 18, 26, 75, 76

G

Gelibolu 62
Gəncə 137
Gilan 31, 135
Gürcüstan 113, 120

H

Herat 165
Hələb 43, 46, 50, 52, 63, 92, 143, 152, 168
Həştərxan 24, 33, 40
Hindistan 118, 119
Holşteyn 10, 27, 96, 98
Hörmüz 52, 107

X

Xorasan 31, 110, 142, 165

İ

İngiltərə 10, 31, 39, 64, 76, 125 İraq 31, 62, 113
İran 9, 11, 27, 81, 84, 93, 96, 101, 107, 109, 123, 127
İrəvan 148
İsfahan 9, 11, 16, 26, 27, 55, 96, 134, 135, 136
İsgəndəriyyə 47, 100
İskəndərün 62, 63, 64
İspaniya 9, 26, 32, 43, 44, 55, 73, 121
İstanbul 7, 14, 15, 42, 46, 54, 61, 62, 73, 81, 82, 83, 86-88, 90-92,
103, 104, 106, 110, 119, 123, 145, 146, 147, 148, 150, 155
İsveç 119
İtaliya 8, 27, 134, 149, 209

K

Kadis 44
Kaxetiya 113, 120
Kipr (ada) 72, 79, 83, 136, 138
Kirman 165

Konstantinopol (İstanbul) 7
Korfu (ada) 63
Krit (ada) 30, 31, 84, 149

Q

Qahirə 79
Qaraman 31
Qəndəhar 84
Qəzvin 20, 24, 47, 94, 162
Qoa 119
Qolkonda 114
Qucarat 114

L

Lido (ada) 66
London 61, 64, 142

M

Madrid 27, 142
Malta 40, 43
Mantova 167
Marsel 26
Məkkə 17, 57
Məşhəd 165
Misir 62
Moğol dövləti 9, 56, 61, 103, 114, 117, 118,
Moskva 21, 23, 33, 34, 46, 76, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 128

N

Naxçıvan 128, 134, 141, 142, 156

O

Osmanlı dövləti 6, 7, 14, 16, 21, 31, 35, 42, 44, 56, 61, 62, 72, 73, 77,
78, 79, 81- 84, 87, 88, 91, 92, 94, 103, 109, 111, 113, 114

P

Polşa 76, 149
Piyaçenza 69
Polşa 15, 18, 29, 37, 40, 43, 86, 94, 99
Portuqaliya 101
Praqa 55, 73, 75, 76, 82, 142

R

Raqusa (indiki Dubrovnik şəhəri) 72

Roma 11, 16, 18, 25, 26, 27, 38, 41, 43, 52, 55, 56, 75, 81, 82, 83, 94, 95, 96, 98, 99, 119, 122, 123, 171

Rozariyo (Portuqaliyada şəhər adı) 27

Rusiya 29, 46, 56, 61, 98, 118, 119, 128

S

Səfəvilər dövləti 5-13, 16, 19, 27, 34, 42, 49, 51, 60, 64, 77, 81, 84, 93, 94, 95, 96, 101, 110, 123, 129, 134, 139, 149, 150, 152, 154, 156, 157, 168, 170

Split 74, 75

Suriya 62, 63, 75, 76, 79, 83, 112, 152

Ş

Şərqi Aralıq dənizi (Levant) 62, 78, 79, 89, 131

Şirvan 31

T

Təbriz 16, 17, 31, 90, 94, 126, 134, 135, 136, 139, 141, 144, 145, 146, 156

Toskana 37, 43, 65, 99

Tripoli 63

Türkiyə 16

V

Varşava 18

Vatikan 8, 106

Venesiya 5-8, 13-15, 17-23, 25-26, 29-32, 34-40, 41-96, 99-101, 103-108, 110-113, 115-118, 120-123, 125-129, 131-157, 162-163, 166-168, 171-172, 211-217, 219-122, 224, 225

Veneto 8, 74, 171

Vyana 130

Y

Yaxın Şərq 5, 79, 87

Yəzd 114

Z

Zadar 75

Zöhab 84

Şəxs adları

A

Adam Oleari 10, 27, 38, 39, 60, 96, 98
Ağa Rza İsfahani 145-147
Alessandro Maria Viyanoli 32
Aleyşo de Meneses 119
Almoro Nani 112
Alvize Kontarini 88, 171
Alvize Reniyer 89-90
Ancelo (tərcüməçi) 76
Ancelo Leqrenzi 11
Andre Dolye Deland 10
Andrea Qritti 13, 30, 31, 36, 47, 93, 171, 215
Antoni Şerli 40, 48, 50, 57, 64, 139, 140
Antonio de Qoveya 44
Antonio di Fiandra 36
Antonio di San Nazaro 18, 36
Artyom Volinski 124
Artur Edvards 34
II Aleksandr 120

B

Baba Əli Qələndər oğlu 23, 132, 145, 147
Beninyo de San Migel 44
Bədir bəy Ustaclı 169
Bəhram Mirzə 169
Bəstamqulu bəy 52
Boris Qodunov 24, 33
Boris Puşkin 119
Budaq bəy 57
Budaq Münşi Qəzvini 106
Burun Sultan Təkəli 169
Bünyad bəy 66

C

Cahangir (Nurəddin Məhəmməd Səlim) 118
Cakomo Nores 43

Cakomo Raqazzoni 72
Cakomo Soranzo 106, 107, 110, 112
Cemelli Kareri 11
Cirolamo Çivran 14
Cirolamo Kapello 108
Cirolamo Morozini 143
Con Bel 124
Con Frayer 11
Covanni Battista Ramusio 131
Covanni Korrer 107
Covanni Moçeniço

Ç

I Çarlz Stüart 39
II Çarlz Stüart 125

D

Davud 162
Davud çavuş 55, 80
Dəniz bəy Rumlu 44, 57, 122, 130, 142
Diyeqo de Miranda 52, 139, 140
Dodmor Kotton 122
Domeniko de Santis 36, 57, 76, 96, 100, 102
Domeniko Trevizan 79, 100
II Domeniko Kontarini 18, 36

E

Elias 101, 124
Engelbert Kempfer 11

Ə

Əbül Fəzl 114
Əbülqazi Bahadır xan 114
Əhməd Dürri Əfəndi 97, 123
I Əkbər (Cəlaləddin Məhəmməd) 114
Əli (tacir) 137
Əli (Həzi) Xosrov 57
Əli Balı 17, 20, 21, 36, 51, 55, 56, 76, 86, 116, 148, 150, 223, 224

Əli bəy (Osmanlı elçisi) 55
Əliqulu bəy 57
Əliqulu bəy Bayat 55
Əmir xan Mosullu-Türkman 17, 31, 125, 126
Əmirgünə xan Qacar 148

F

Feliks 16
II Ferdinand 18
III Ferdinando Coverida 36
I Ferdinando de' Medici 37
Fərruxzad bəy Qaradağlı 62, 106, 111
Fəthi bəy 32, 36, 52, 53, 56, 60, 62-64, 68, 69, 71, 78, 110, 116, 120, 121, 140, 141, 163, 211, 222
Filaret (Rusiya patriarxı) 120
IV Filip 9, 32, 44, 121
Frañesko Erizzo 36
Frañesko Molin 36, 171
Frañesko Foskari 171
Frañesko Piskopo 98, 99
Frañesko Skaramelli 20, 23
Fransisko da Kosta 57, 140
Fransua Piket 101
I Fridrix Avqust 43
I Fyodr İvanoviç 23

H

Hacı Eyvaz 52, 55, 144
Hacı Əhməd (Tunisli kartoqraf) 13
Hacı Əhməd (Osmanlı taciri) 137
Hacı Əli 144
Hacı Həsən 139
Hacı Məhəmməd (Səfəvi taciri) 131, 135
Hacı Məhəmməd (Səfəvi elçisi) 17, 25, 39, 47-51, 54, 56, 62, 68, 80, 87, 88, 126, 127, 135, 136, 150, 154
Hacı Məhəmməd Əli 147
Hacı Murvarid 144
Hacı Yusuf 23, 140, 221

Hadı (Əndi) bəy 57
Hatəm bəy Ordubadi 50
V Henri 26, 76
Heydər Evoğlu 24
Heydər Mirzə 42, 94
Həmzə Sultan Caməsblu Zülqədər 169
Həsən (Səfəvi taciri) 138
Həsən bəy 26, 76
Həsən çavuş 65
Həsən Hacı Əbülqasım oğlu 53, 141
Həsən Paşa 44
Həsən Sultan 169
Həzi Xosrov 24, 117
Həzıməmməd Qazi oğlu 23, 145
Humayun 114
Hüseyn (tacir) 64, 132, 142
Hüseyn bəy (Səfəvi elçisi) 76, 114
Hüseyn çavuş 89
Hüseyn Əli oğlu 53, 132, 142
Hüseyn xan Şamlı 109
Hüseynəli bəy Bayat 32, 40, 51, 55, 57, 73, 80, 121, 139, 140, 154

X

Xeyrəddin çavuş 85
Xəlil 55, 75
Xəlil çavuş 44
Xəlil Miri oğlu 53, 132, 141
Xəlil Paşa 81, 82
Xoca Burcalı 138
Xoca Dərviş 54, 143
Xoca Əlaəddin Məhəmməd 46, 52, 54, 73, 143, 166
Xoca Əli 47, 72, 83, 136
Xoca Həbibulla 50, 135, 136
Xoca Hidayətulla 54
Xoca İlyas 20, 45, 52, 138, 150, 162
Xoca Kirakos 36, 55, 60
Xoca Qubad 54, 143
Xoca Musa 54, 143

Xoca Sultan 143
Xoca Şahsuvar 21, 36, 46, 52, 54, 55, 60, 62, 64, 68, 73-75, 128, 142-146, 166
Xoca Yadigar 50
Xuan Tadeo 11, 27

İ

İbrahim xan (Səfəvi elçisi) 56, 164
İbrahim paşa (Osmanlı baş vəziri) 168
İbrahim paşa (Osmanlı elçisi) 118
İbrahim Sultan 169
İlyas bəy 146
İmad 55, 144
İmam Əli 30, 32
XII İnnokenti 38, 96
İsa (Peyğəmbər) 120, 122, 163
İsgəndər bəy Münşi 23, 26, 44, 85, 118, 122, 130

K

V Karl 16, 25
Kəlbəli xan 115
X Klement 98
II Kozimo de' Mediçi 37
Kristina (İsveç kraliçası) 119
Kristofano Dell'Altissimo 209
Kristoforo Valiyer 54, 113

J

Jan-Batist Taverniye 10, 38, 57, 84, 97
Jan de Teveno 10
Jan Şarden 10, 27, 33, 34, 38, 41, 99
Jeronimo 27
Jozef 27
Jozef Turnefort 96

Q

Qabriele Kalyari 68, 78, 211
Qabrile Bonaventura 73

Qansuh əl-Quri 100
Qara Mehmed Paşa 130
Qaraxan Hacı Bayram oğlu 53, 132, 141
Qarsiya de Silva Fiqeroa 9, 94
Qaya (Səfəvi elçisi) 23
Qaya sultan 57
Qazi Cahan Qəzvini 31, 32, 36, 39, 116, 169
Qazi Əvəz 146
Qazi xan Təkəli 115
Qriqori Vasiliçkov 33
Qurd bəy Ustaclı 169

L

Leonardo Loredan 25, 30, 120
Leonardo Dona 36, 216
Lodoviko Fontana 15
XIV Lüdovik 122

M

Maria di San Covanni 18, 36
Marino Qrimani 20, 36, 68, 78, 80, 116, 138, 150, 162, 163, 171, 211, 222
Marino Sanudo 41, 53, 67, 68, 100
Mark Antonio Piqafetta 105, 109
Markantonio Memmo 35, 36, 217
Marko Polo 131
Marko Veniyer 108
Martin Qaudero 123
Matteo Avanisens 128
Mattias Biqudo Furtado 16
Mehdiqulu bəy 76
Mehmed bin İsgəndər 72
Məhəmməd bəy (Səfəvi taciri) 145
Məhəmməd bəy (Təhmasibqulu xan Qacarın adamı) 148
Məhəmməd Çələbi 23, 140, 220
Məhəmməd Emin (Səfəvi elçisi) 20, 45, 52, 53, 63, 64, 138, 141, 150, 162
Məhəmməd Emin (Səfəvi taciri) 147

Məhəmməd Əli 144
Məhəmməd Həzi Salah oğlu 23, 146, 161
Məhəmməd Hüseyn 147
Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı 105
Məhəmməd Peyğəmbər 30, 32
Məhəmməd Rəfi Ənsari 60
Məhəmməd Rza bəy (Moğol sarayına göndərilmiş Səfəvi elçisi) 118
Məhəmməd Rza bəy (Fransaya göndərilmiş Səfəvi elçisi) 74
Məntəşə sultan Ustaclı 169
Mərcimək sultan Mosullu 169
Məryəm 163
Mixail Baryatinski 24
Mixail Fyodroviç (Romanov) 33, 119
Mikelancelo Korray 48, 54
Mikele Membre 13, 14, 36, 47, 72, 88, 93, 97, 99, 102, 106, 108-110,
115, 135, 137, 150
Mikolay Potoçki 40
Mirzə Bərxudar (Xanaləm) 117
Mirzə Əli Ərviş Məhəmməd oğlu 23, 146
Mirzə Şükrulla 50, 136
Molla Qərçiqay 147
Molla Nəcəf 132, 149
Murad Paşa 85, 118
Mustafa 73
Müqəddəs Trinitalı Filip 11, 25
Müzəffər Sultan (Əmirə Dübac) 169

N

Nağdəli bəy 64
Nasuh paşa 46, 47, 54, 73
Neqroni 74
Nikkolo Manuççi 10, 101, 125
Nikolo da Ponte 68, 127, 171
Nikolo Surier 47, 79
Noxud sultan (Zülfüqar ibn Əlibəy) Mosullu Türkman 169

O

Oqye Busbek 106
Oruc bəy Bayat 32, 55, 121

Ottaviano Bon 86

P

Paolo Covio 209

Paolo Kontarini 113

Pasifik de Prova 9

V Pavel 95

Pirə Məhəmməd xan Ustaclı 126

Pirqulu bəy 121

Pol Simon 95

Polad bəy 57

Pyetro Bedik 98, 99

Pyetro Della Valle 9, 15, 16, 27, 61, 91, 93, 97, 116, 129

Pyetro Fortis 18, 19

Pyetro Zen 79, 100

R

Rafael dü Ma 10, 19, 28, 35

Redempt 27

Robert Stodart 122

Robert Şerli 9, 27, 64, 81

II Rudolf 75, 76, 89

Rusan (Rüstəm-?) bəy 120

S

Sahib Murad oğlu 53, 132, 141

Sam Mirzə 169

Selaniki Mustafa Əfəndi 104

Seyfi ağa 76, 149

Səfər Muratoviç 15

II Sigismund 15, 18

V Sikstus 38

Silvestro Valiyer 31, 36

Simon de Lillis 25

Simon Kontarini (Venesiya baylosu) 42, 81

Straviano de Paris 63

Sultan Əlixan 169

Sultan Məhəmməd Xudabəndə 17, 38, 126

I Sultan Əhməd 113

I Sultan Mehmed 114
I Sultan Süleyman 89
II Sultan Əhməd 115
II Sultan Osman 167
II Sultan Səlim 72, 105
III Sultan Əhməd 123
III Sultan Murad 90, 105, 107, 108, 111, 164
IV Sultan Mehmed 122
Süçəddin Əsəd bəy 21, 54, 60, 64, 66, 71, 80, 139, 140, 150
Süleyman (Osmanlı elçisi) 75
Süleyman ağa (Osmanlı elçisi) 122

Ş

I Şah Abbas 9, 10, 15, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 35-46, 49, 50, 52, 56, 58, 60, 61, 64, 73, 75, 85, 86, 92-95, 113, 114, 116-122, 129, 134, 135, 138-140, 144, 150, 152-155, 162-164, 166, 167, 216, 217, 219
I Şah İsmayıl 25, 30, 38, 47, 79, 106, 128, 168, 209
I Şah Səfi 17, 18, 24, 25, 27, 30, 36, 39, 96, 116, 148, 150, 167
I Şah Süleyman 18, 19, 30, 36, 102, 128
I Şah Təhmasib 13, 25, 30, 31, 36, 38, 39, 47, 59, 62, 83, 93, 94, 97, 99, 102, 104-106, 108-110, 112, 114, 115, 126, 127, 136, 150, 168, 169, 209, 215, 219
II Şah Abbas 10, 30, 36, 40, 57, 76, 84, 96, 100-102, 125, 149, 219
II Şah İsmayıl 126
Şah Nurulla (*Schiac Muralla*) 71-73, 137
Şah Sultan Hüseyin 11, 30, 36, 38, 40, 43, 97, 115, 123, 124, 219
Şahqulu Sultan Ustaçlı 104, 105, 109, 169
Şahverdi bəy 140
Şeyx əl Müəyyad 114

T

Teodoro Spandunyo 168-170
Teymur xan 148
Təhmasibqulu xan Qacar 148
Tomas Koryat 9
Tomas Rou 118
Tommazo Kontarini 100

V

Vasili Kuçukov 124

Vinçenzo Alessandri 13-15, 25, 42, 47, 57, 72, 83, 94, 97, 102, 127, 136, 150

Vinçenzo di S. Françesko 94

Vinsent 42

Y

I Yelizaveta 31

Yadigar Əli Sultan 118, 167

Yaqub bəy 120

Yeji Ossolinski 40

Yohan (Xuan) 16

Yohan Albrext de Mandelslo 10

Yucin (Yevgeni) 119

Yusuf ağa 84, 149

Z

Zakir ağa Quşçu 113

Zaman bəy 25

Zeynal bəy Şamlı 75, 76, 82, 89, 142

Zeynəb Bəyim 117

Zuane Zakra 23, 138-140

Zülfüqar xan Qaramanlı 56, 164

FOTO MATERİALLAR

Şəkil 1.

İki qüdrətli Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib - ata və oğul çiyin-çiyinə.

Florensiyalı rəssam Kristofano Dell'Altissimonun (1525-1605) çəkdiyi portretlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kristofano ilk Səfəvi hökmdarlarının portretlərini çəkərkən italyan tarixçisi Paolo Covionun (1483-1552) şəxsi kolleksiyasına daxil olan və çox güman ki, venesiyalı səyyahların məlumatları əsasında çəkilmiş eskizləri əsas götürmüşdür.

Uffitsi qalereyası (Florensiya, İtaliya).

Foto müəllifindir.

Şəkil 2.
Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərə kompleksi.

Şəkil 3.

Venesiyalı rəssam Qabriele Kalyarinin (1568-1630) 1603-cü ildə Venesiya doju Marino Qrimani tərəfindən Fəthi bəyin başçılıq etdiyi Səfəvi elçiliyinin qəbulu mərasimi ilə bağlı kətan üzərində yağlı boya ilə çəkdiyi rəsm əsəri.

Əsər hazırda Venesiyada doju sarayı binasına daxil olan “Quattro Porte” (“Dörd qapı”) zalında nümayiş etdirilir.

Foto: © Fondazione Musei Civici di Venezia.

Şəkil 5.

Mərkəzi hissəsi istisna olmaqla həsirdən hazırlanmış Səfəvi qalxanı.
Doj sarayı, Venesiya.

Foto: © Fondazione Musei Civici di Venezia.

Şəkil 6.

Səfəvi qolçağı.

Ehtimal olunur ki, bu qolçaq Səfəvi sarayı tərəfindən Venesiyaya diplomatik hədiyyə kimi göndərilmişdir.

Doj sarayı, Venesiya.

Foto müəllifindir.

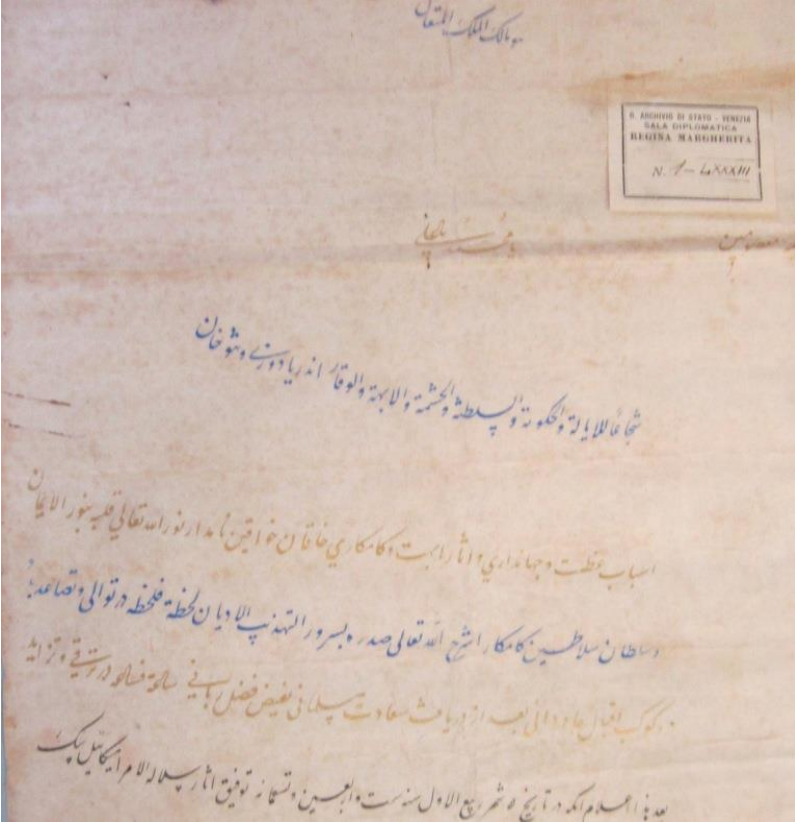

Şəkil 7.

XVII əsrin ilk rübündə diplomatik hədiyyə kimi Venesiyaya gətirilmiş Səfəvi xalçası.

San Marko muzeyi, Venesiya.

Foto: @Fondazione Musei Civici di Venezia.

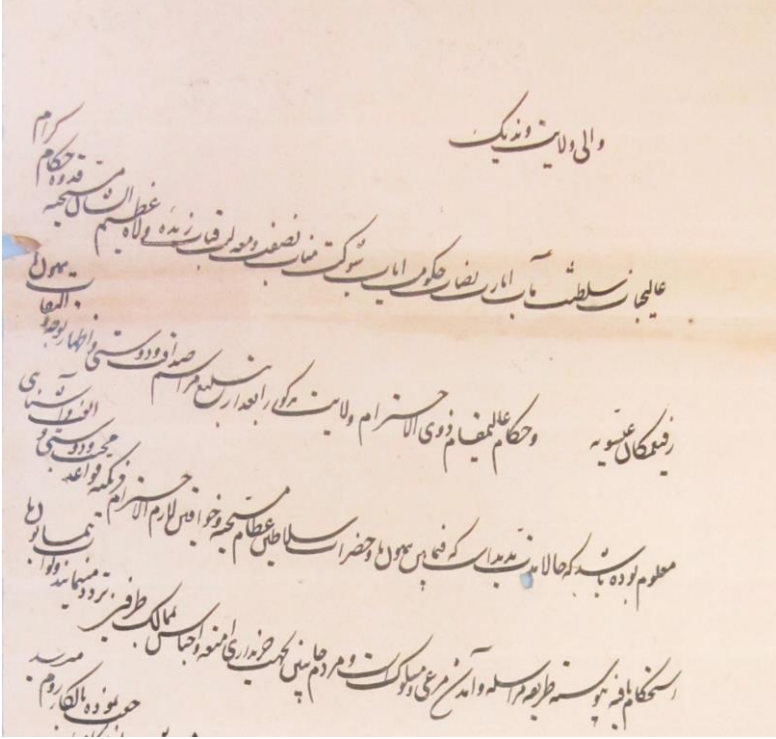

Şəkil 8.

I Şah Təhmasibin Venesiya doju Andrea Qrittiyə ünvanladığı məktubunun (1540) fraqmenti.

© Archivio di Stato di Venezia, Documenti Persia, n.1.

Foto müəllifindir.

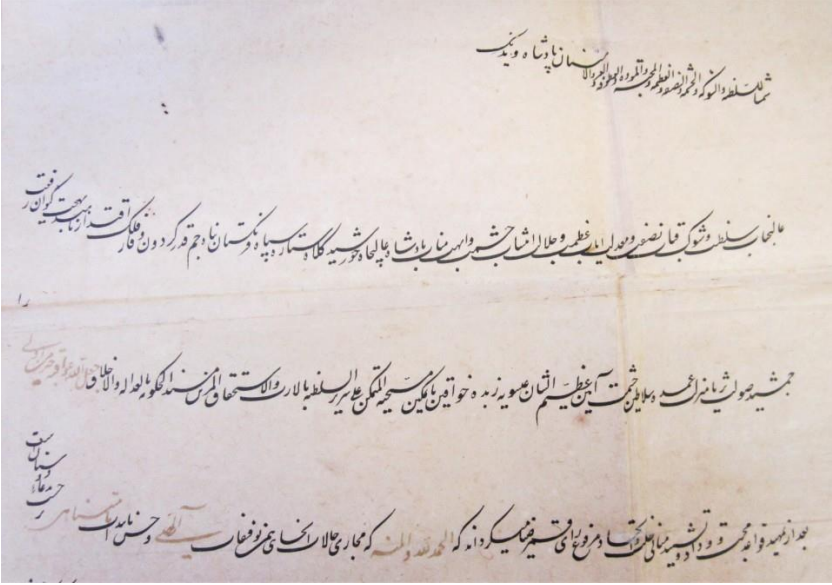

Şakil 9.

I Şah Abbasın Venesiya doju Leonardo Donaya ünvanladıđı mektubunun (1609) fraqmenti.

© Archivio di Stato di Venezia, Documenti Persia, n.14.

Foto müellifindir.

Şəkil 10.

I Şah Abbasın Venesiya doju Markantonio Memmoya ünvanladığı məktubunun (1612) fragmenti.

© Archivio di Stato di Venezia, Documenti Persia, n.18.

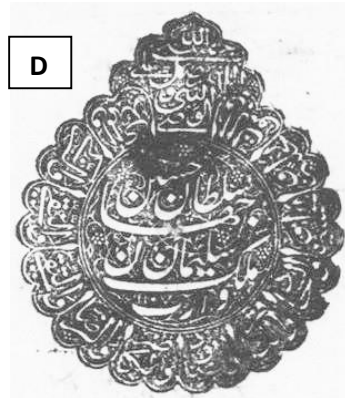
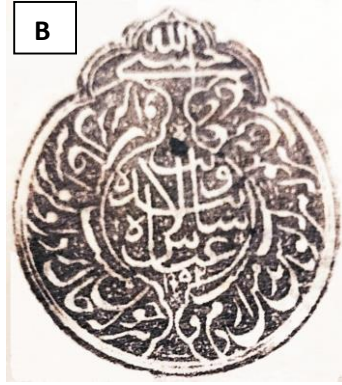
Foto müəllifindir.

Şakil 11.

Aşağı sağ hissəsi kəsilmiş Səfəvi məktubu.

Foto müəllifindir.

Şəkil 12.

Səfəvi hökmdarlarının Venesiya dojlarına göndərdikləri bəzi məktublarda əksini tapmış möhürlər

- a) I Şah Təhmasibin möhürü
- b) I Şah Abbasın möhürü
- c) II Şah Abbasın möhürü
- d) Şah Sultan Hüseynin möhürü

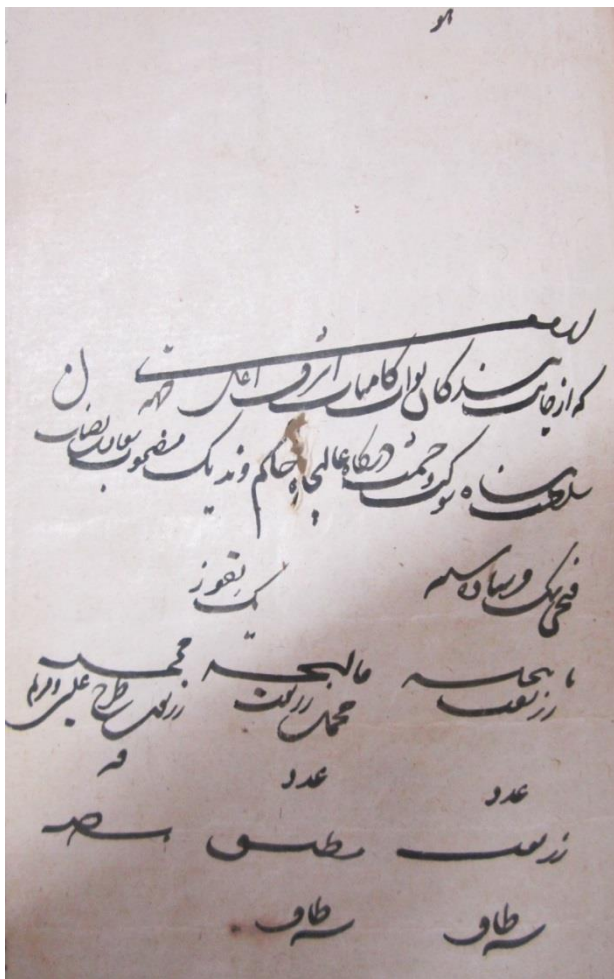
ibn
ad 9 feb. 1600 74
Verde meemet Seleh turco persiano il
fig. scilicet nimio restarbaro Guste sei
penso netto Ziobo à p. adri. fuedie
meso la z il qd uito venuto p. adrieto
et fusti restorato aforde tutti di et
sotto p. adrieto tutti di p. adrieto mare proprio
Pentadius nimio a ferm.
P. Giacomo di Kores
detto

Şəkil 13.

1600-cü il 9 fevral tarixinə aid Venesiya arxiv sənədində “persiyalı türk” (*turco persiano*) kimi təqdim olunan Səfəvi taciri Məhəmməd Çələbinin (*Meemet Celebi*) venesiyalı brokerlə sövdələşməsinin foto surəti.

© Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea di carte non appartenenti a nessun Archivio, b. 29, “Il libretto dei contratti turcheschi di Zuane Zacrà sensale”, c.74r.

Foto müəllifindir.

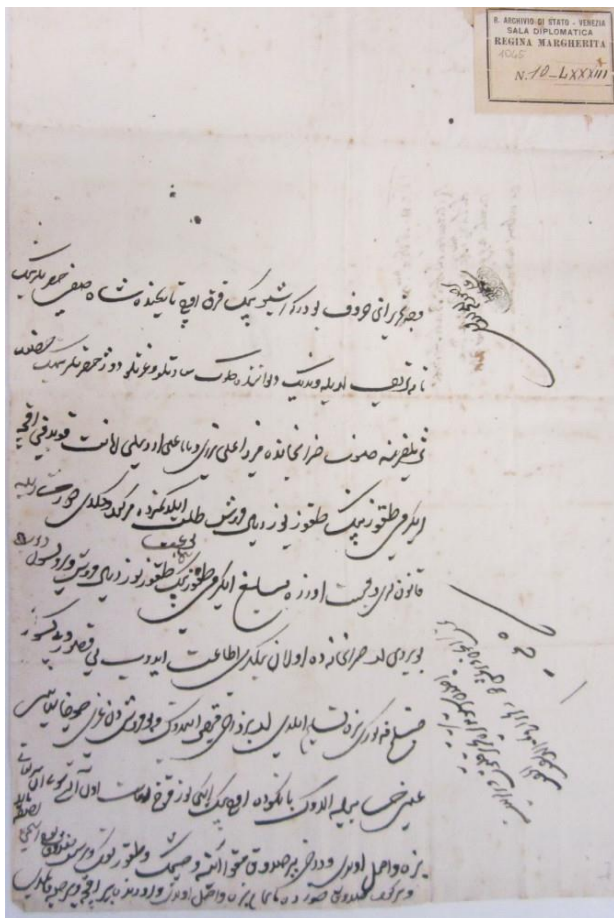

Şəkil 15.

Səfəvi elçisi Fəthi bəyin 1603-cü ildə Venesiya doju Marino Qrimaniyə gətirdiyi hədiyyələrin siyahısı.

© Archivio di Stato di Venezia, Collegio, Esposizioni Principi, filza 13, səhifəsiz.

Foto müəllifindir.

Şəkil 16.

Səfəvi elçisi Əli Balı tərəfindən türk dilində yazılmış H. 1045-ci il, 6 Rəcəb (1 dekabr 1635) tarixli qəbzın foto surəti.

Eyni qəbzın fars dilində yazılmış variantı H. 1045-ci il şaban ayına (yanvar-fevral 1636) aiddir.

© Archivio di Stato di Venezia, Documenti Persia, n.30.

Foto müəllifindir.

Şəkil 18.

Venesiyadakı “Türk karvansarası” (*Fondaco dei Turchi*)

1621-ci ildə açılışından sonra Səfəvi tacirlərinin əksəriyyəti digər müsəlman tacirləri kimi ora köçməyə başladılar. Hazırda həmin binada “Venesiya təbiət tarixi muzeyi” yerləşir.

Şəkil 19.

İtalyanca “filça” (*filza*) adlanan arxiv sənədlərinin toplularından bir nümunə.

Foto müəllifindir.

Əhməd Sabir oğlu Quliyev

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
DİPLOMATİYA TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ
VENESİYA ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ**

Elmi nəşr

Format: 60*84 ¹/₁₆

Buraxılışa məsul: **Aliyə Ələsgərova**

Kompüter dizaynı və bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzəliyeva**
